

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192452

UNIVERSAL
LIBRARY

वत्सला साहित्य प्रकाशन

: पुष्प ४ थे.

जुईच्या कळ्या

(कथासंग्रह)

: लेखिका :

सौ. आनन्दीबाई शिर्के.

(' कथाकुंज ' व ' कुंजविकास ' या कथासंग्रहांच्या लेखिका)

प्रथमावृत्ति]

किंमत १ रुपया

[नोव्हेंबर १९३९

प्रकाशकः—

जयवन्त बाबुराव जगताप, बी. ए. (ऑनर्स)

१२४८ शुक्रवार पेठ, पुणे शहर.

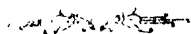
— या आवृत्तीचे सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन —

मुद्रकः—

लक्ष्मण भाऊराव कोकाटे, ३०० सदाशिव,

हनुमान प्रेस, पुणे शहर.

प्रकाशकाचें निवेदन

वत्सला साहित्य मालेचें चवथें पुस्तक म्हणून सुप्रसिद्ध लघुकथालेखिका सौ. आनंदीबाई शिर्के यांचा हा कथासंग्रह भाऊबीजेच्या सुमुहूर्तावर आम्ही वाचकांस सादर करीत आहोंत.

सौ. शिर्के यांच्या प्रसिद्ध झालेल्या अनेक कथा वाचकांच्या वाचनांत आहेतच. 'कथाकुंज' व 'कुंजविकास' ही त्यांची दोन पुस्तके ब्रह्महाराष्ट्रांत किती लोकप्रिय झालीं हे पुनरपि सांगण्याचें प्रयोजनच नाही. सदर संग्रह तद्वतच अनेक हद्दीनीं वाचकांस आवडेल व वाचकांकडून आणि मराठी वाङ्मयाच्या अभिमानींकडून त्याचें यथायोग्य स्वागत होईल अशी आशा आहे.

आमच्या विनंतीस मान देऊन सदर संग्रह प्रकाशनार्थ आम्हांस दिल्याबद्दल सौ. शिर्के याचें आम्ही अत्यंत आभारी आहोंत. तसेंच मुखपृष्ठासाठी उत्तम आणि आकर्षक चित्र काढून दिव्याबद्दल लेखिकेचे चिरंजीव श्री. सुरेंद्रराव शिर्के याचे आणि अस्पावधीत उत्कृष्ट छपाई करून दिल्याबद्दल हनुमान छापखान्याचे व्यवस्थापक मे. नारायणराव कांकाटे यांचेही आभार मानणें आम्ही आमचें कर्तव्य समजतो.

पुस्तक अत्यंत अस्पावधीत छापल्यामुळें कांहीं चुका राहून गेल्या असल्यास वाचकांनी क्षमा करावी.

पुस्तक प्रकाशनाच्या कार्यांत आमच्या अनेक मित्रमंडळींनी वेळोवेळी मदत करून आमचेवर उपकारांचें ऋण लादलें आहे. हे ऋण असेंच शुद्धेदुवत् वाढो हीच इच्छा !

पुणें शहर.
धन त्रयोदशी
८ नोव्हेंबर १९३९

आपला नम्र

जयवन्त जगताप.

कळ्यांचा क्रम

७०६

विषय	पृष्ठ
(१) हा अस्पृश्योद्धार	१
(२) दांपत्य जीवन	१५
(३) दैवाचा खेळ	३७
(४) टू लेट ! टू लेट !	५३
(५) एक कोर्डे	६३
(६) हेमाची निवड	७९
(७) अलौकिक आत्मदमन	८९
(८) सर्पाची छाया	१०६
(९) याचना	१२०
(१०) वादळी पातळ	१३३

[‘ अलौकिक आत्मदमन ’ ही कथा एका इंग्रजी कथेच्या आधारे लिहिली आहे. ‘ दैवाचा खेळ ’, ‘ हेमाची निवड ’ आणि ‘ वादळी पातळ ’ या कथांची भाषांतरे गुजरातीत झाली आहेत.]

—

जुईच्या कळ्या

हा अस्पृश्योद्धार ! :

: १

अस्पृश्यांबद्दल स्पृश्य हिंदूंच्या मनांत कळकळ उद्भूत होऊन आज बरीच वर्षे झाली. परंतु अस्पृश्यांची मानवी हक्क मिळविण्याच्या बाबतींतील प्रगति कांसवाच्या गतीने होत आहे असेंहि म्हणवत नाही. नुकतेच महात्मा गांधींचे प्राणांतिक उपोषण यशस्वी झाले व सर्व स्पृश्य जनता अस्पृश्यांविषयीची आपली कर्तव्ये करण्यास खडबडून जागी झाली. या खळबळीची लाट आमच्या प्रांती येऊन आमची हृदये अस्पृश्यांबद्दलच्या सहानुभूतीने आर्द्र होणे अपरिहार्य होतें.

आमच्या शेजारच्या एका गांवांतील कांहीं लोकांनी अस्पृश्यांना कांहीं मानवी हक्क देऊन त्यांच्याबद्दलचे प्रेम व्यक्त करण्याचे ठरविले. या कामी सर्व गांवकऱ्यांचे सहाय्य मिळावे म्हणून एक व्याख्यानमालेचा कार्यक्रम मुक्रर करण्यांत आला. माझ्या सार्वजनिक कामाच्या टिमकीचा आवाज या गांवा-

पर्यंत येऊन पोंचलाच होता. अर्थात् सदरहू मालेत मीहि एक पुष्प गुंफावें अशी मला आग्रहाची विनंति करण्यांत आली. लोकप्रिय होण्याची एवढी अमूल्य संधि आयती चालून आली असतां ती गमावण्याचा मूर्खपणा कोणता सूज करील ! मी तें निमंत्रण अगत्यानें स्वीकारलें. माझ्यासारख्या परगांवच्या व्याख्यात्याकरितां करावयाचे सर्व सोपस्कार स्वागतमंडळानें केलेच. परंतु माझ्याविषयीच्या आस्थेनें प्रेरित होऊन अस्पृश्य बांधवांनीं गाडीच्या घोड्यांना दर सारून स्वतः आपणच मला व्याख्यानमंडपाकडे वाहून नेलें. या वेळीं स्वतःच्या श्रेष्ठतेची जाणीव होऊन मला किती धन्यता वाटली असेल याची कल्पना वाचकांनींच करावी.

मी व्याख्यान अगदीं अंतःकरणाच्या कळकळीनें दिलें. अस्पृश्य बांधवांनीं काय केलें असतां त्यांची सुधारणा झपाट्यानें होईल याविषयी मी त्यांना कित्येक मुद्दे सांगितले. त्यांत सर्व सुधारणेचा मूळ पाया जें शिक्षण तें त्यांनीं आधीं घ्यावें या मुद्यावर विशेष भर दिला होता. शिक्षणासंबंधी बोलतांना साहजिकच मला नुकत्याच मिळालेल्या एका पत्राची आठवण झाली. मी माझ्या वक्तृत्वाचा लाभ देणार हें निश्चित झाल्यावर एका अज्ञात व्यक्तीकडून हें खासगी विनंतीवजापत्र मला आलें होतें. त्यांत त्या गांवची शिक्षणविषयक परिस्थिति निराशाजनक असल्यामुळे मी माझ्या वजनाचा व ज्ञानाचा उपयोग करून ती सुधारेल असें करावें असें सुचविलें होतें. ती गोष्ट आठवून मी अस्पृश्यांना उपदेश केला—

“ तुम्ही स्वतंत्र शाळा मागतां असें ऐकिवांत येतें. परंतु अशानें तुमची सुधारणा होणार नाही. तुमचीच मुलें आणि तुमचेच शिक्षक असल्यावर अनंत काळापासून रुढ झालेल्या अनिष्ट चालीरीतींत इष्ट त्या सुधारणा होण्यास अवसर कोठून रहाणार ! तुम्हांला तुमची सुधारणा करणें असेल तर स्वतंत्र शाळेचा हट्ट सोडून तुम्ही स्पृश्यांच्या शाळेंतच आपलीं मुलें पाठविलीं पाहिजेत. असें केल्यानें स्वच्छता, नियमितपणा इत्यादि चांगल्या चालीरीति लागून तुमची सुधारणा लवकर होईल. तुम्हांला स्पृश्यांच्या शाळांतून घेण्या-

बद्दलचा निर्बेध आतां सरकारनेच दूर केला आहे. शिवाय शिक्षणखातें आतां जनतेकडे आलें आहे. तेव्हां त्याचा फायदा अवश्य घेतला पाहिजे. बापहो, आणि बायांनो ! ‘ जो आपुलें हित न करी । तो आपला आपण वैरी ’ हें लक्षांत ठेवा. आणि आपल्या मुलांना शिक्षण द्या. शिक्षण हा सुधारणेचा पाया आहे. त्याशिवाय कुणालाहि तरणोपाय नाही. ”

याशिवाय मृतमांस खाऊं नये, घाणेरडें राहूं नये, स्वाभिमान धरावा वगैरे वगैरे पुष्कळ गोष्टी मी सांगितल्या. स्पृश्यांनाहि सांगितलें—

“ तुम्ही अस्पृश्यांना समतेनें वागवा. त्यांना शिक्षण द्या. पाण्याशिवाय त्यांचे हाल करूं नका. माणुसकीनें वागा. अस्पृश्यता हा हिंदु धर्माला कलंक आहे. अस्पृश्यता नष्ट करून तो धुवून काढा. सात कोटी माणसांना पशूपेक्षांहि हलकें लेखून पददलित करूं नका. अशांनें हिंदुधर्म नामशेष होईल. पहा. तुमच्या स्वयंपाकघरांत क्षुद्र मांजर जाऊं शकतें. तें तुमच्या फडताळांतलें दूध पिऊं शकतें आणि तें दूध तुमच्या चहाला चालतें. कुत्रा तुमच्या बैठीकीवर, अंगावर वावरूं शकतो. आणि या मानवी प्राण्यांची तुम्ही सांवली घेऊं शकत नाही. पशूपेक्षांहि तुम्ही त्यांना हीन लेखतां. हें योग्य आहे काय ? ”

थोडक्यांत सांगायचें म्हणजे कोणतेंहि वर्तमानपत्र चाळून पाहिलें असतां या विषयासंबंधीं जें जें लिहिलेलें सांपडेल त्या सर्वांचा मतितार्थ व्याख्यानांत होता. व्याख्यान फारच परिणामकारक झालें. स्पृश्यास्पृश्य बांधवभगिनींनीं मंडप चिकार भरला होता; व मधून मधून जोराच्या टाळ्या वाजवून ते माझा उत्साह वृद्धिंगत करीत होते. माझ्या उत्तेजक व्याख्यानाचा परिणाम म्हणजे एका गृहस्थांनीं उठून ‘ आमच्या विठोबाच्या देवळाच्या दारांतून अस्पृश्यांनीं दर्शन घेतल्यास आपली कांहींच हरकत नाही ’ असें जाहीर केलें. त्यामुळें स्फूर्ति येऊनच कीं काय एका गुजर धनाढ्यानें आपली विहीर अस्पृश्यांना मोकळी असल्याचें सांगितलें ! व मंडप कोसळून पडतो कीं काय असें वाटण्याइतका टाळ्यांचा व धनाढ्याच्या जयजयकाराचा प्रचंड कडकडाट झाला ! ती विहीर याच वेळीं माझ्या हातून खुली व्हावी अशी सूचना आली

व ती बहुमतानें मान्य झाली. लगेच काहीं प्रमुख मंडळीसह आम्ही विहिरी-कडे गेलों व मामुली वहिवाटीप्रमाणें आभार मानून ती विहीर अस्पृश्यांना आजपासून खुली आहे असें मी जाहीर केलें. या पवित्र विहिरीचें तीर्थ घेऊन सर्वांनीं पावन व्हावें अशी एक सूचना अस्पृश्यांच्या घोळक्याच्या दिशेकडून आली व टाळ्यांच्या गजरानें ती पास झाली. परंतु पाणी काढायला दोरच मिळेंना. इतक्यांत एक बेडर तरुण हरिजन पुढें आला व आपलें मुंडासें मोडून त्यानें पोहऱ्याला बांधलें. त्या बांधवानें प्रथम तें तीर्थ माझ्यापुढें ठेविलें. त्यांतून मी एक आचमन घेतांच बाकीचें तीर्थ सर्व हरिजनांनीं भक्तिभावानें घेतलें. हें पाहून माझें हृदय पुलकित झालें.

— २ —

“ जोहार मायबाप जोहार. ”

रात्रौ मला दिलेल्या निवासस्थानीं मी एकटाच बसलों असतांना ३।४ इसम दारार्शी येऊन हात जोडून लवून म्हणाले. त्यांच्या नमस्काराच्या पद्धती-वरूनच ते कोण असावेत हें माझ्या ध्यानीं आलें. हातांतील पुस्तक दूर सारून मी म्हणालों,

“ नमस्कार, या, आंत या. काय काम आहे आपलें ? ”

“ नाही. बरें आहोंत इथंच मायबाप. आपल्याशीं थोडें बोलायचं होतं. ”

“ हरकत नाही. या ना आंतच ! ”

मोठ्या संकोचानें ते आंत आले. पण उंबरठ्याजवळ जमिनीवरच बसले. बोलायचीं व आचरायचीं मते निरनिराळीं असतात असा निष्कारण माझ्या-विषयीं त्यांचा गैरसमज होऊं नये म्हणून मीहि बैठकीवरून खाली उतरून त्यांच्याजवळ बसूं लागलों. तेव्हां त्यांना फारच संकोच वाटून ते जरा बैठकीच्या कडेजवळ बसले, व मी हांतरीवर बसून आमचें संभाषण सुरू झालें.

“ कां येणं केलंत ? कांही काम ? ”

सद्गदित होऊन हात जोडून त्यांच्यापैकीं एक तरतरीत इसम म्हणाला,

“ फार दयाळू मायबाप आपुन. आपल्याशिवाय आमची दाद कोण घेईल ? ”

“ सांगाना काय म्हणणं आहे तुमचं ? ”

“ आपुन सांगितलं, शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही तुम्हांला— ”

“ हो खरं आहे तें. ”

“ तुमचं तुम्ही हित करा— ”

“ अगदीं खरं. ”

“ पण साहेब ! कसं करावं आम्ही ? ”

“ मी सांगितलंच आहे शिकव्या— ”

मला मध्येच थांबवून तो म्हणाला,

“ आपल्याला एक विंगर सहीचं पत्र मिळालं असेलच. ”

“ हो हो मिळालं. ”

“ साहेब तें मी लिहिलं होतं. ”

“ असं का ? पण त्यांत विशेष काही नव्हतं. ”

“ आपल्या ध्यानांत नाहीं यायचं. मीच सांगतो. ”

त्याचे ते शुद्ध उच्चार ऐकून माझे कुतूहल जागृत झालें. मी आश्चर्याने व आश्वासनपूर्वक दृष्टीने त्याच्याकडे पाहूं लागलों. त्याच्याबरोबर आलेलीं माणसें म्हणालीं,

“ हां हां. सायबास्नी समदं नीट सांगा. त्येच काय तरी उपाय करत्याल. ”

“ साहेब, या गांवांत आमच्या लोकांचीं पांच पंचवीस घरं आहेत, अन् सारा गांव पांढरपेशांचा आहे. आम्हांला शेत ना भात. शिवच्या कुऱ्यावाणी आमचे लोक गांवाबाहेर रहातात, अन् कुऱ्याचं जिणं जगतात. कुत्रं तरी पाणवठ्याला पाणी पितं. पण आम्हांला तेंय नाही. आम्ही गांवच्या सफाईचीं कामं करायचीं, अन् गांवांतल्या लोकांचे उष्टे तुकडे खाऊन जगायचं. आमच्या मनगटांत बळ आहे. काम करून भाकरी मिळवायची इच्छा आहे. पण आम्हांला काम कोण देणार ? आमच्या हातचं काम कोणाला चालेल ? आम्ही

मेलेलं ढोर ओढावं, घाण नाहीशी करून लोकांचं आरोग्य राखावं, अन् त्याबद्दल मोबदला काय ? तर तेंच मांस तुम्ही खा. “ मेलेल्या ढोरांचं मांस खातां म्हणून तुम्हांला ओंगळ समजतों ” असं गेलायचं, अन् मजुरी द्यावी लागेल म्हणून तेंच खायची सक्ति करायची ! साहेब, आपण म्हणाल लोक सांगतात पण तुम्ही कां खातां ? पण पोटाची आग मोठी वाईट आहे. भुकेच्या पोटीं काय जाणार नाही ? टोळधाडीनं दुप्काळ पडल्यावर तेच खाऊन पोटाची आग माणसांनीं शमवली नाही कां ? वेढ्यांत मापडलेल्या मराठा पलटणीनं शाहूमहाराजांच्या आज्ञेनं घोड्याचं कच्चं मांस खाऊन जीव जगवले नाहीत कां ? साहेब, सबसे प्यारा जीव, तो आम्ही अशा जिण्यानं जगवतो. काम काय तें पावसाळ्यांत नांगराय भांगलायचं मिळायचं. किंवा लाकडं फोडायचं, गुरं राखायचं कधीं मधीं. आमचं शेंदलेलं पाणी चालायचं नाही. सडलेले तांदूळ चालायचे नाहीत. आम्ही केलेला भाजीपाला चालायचा नाही. गडी म्हणून कोणी ठेवायचं नाही. फक्त कोंबडीं बाळगून मुसलमान वस्तींत किंवा साहेबांचा बंगला असला तर तिथं अंडी विकार्वी. पण ते साधनय इथं नाही. अशा जिण्यांत जगत असतां मुलालेकरांना तरी चार अक्षरं शिकवून शहाणें करावं म्हणून खटपट करून इथं एक शाळा मागितली अन् ती मिळाली. पण एक मास्तर आमचोच शिकवतो तीन यत्ता पावतर. साहेब, आम्ही पण माणसंच. आम्हांला घडण्यांत देवानं कसुराई केली नाही. डोकं मेंदू सगळं दिलेंय आम्हांला. आमची पांच पोरं तीन यत्ता शिकलीं. पुढं शिकायला जागा नाही — ”

“ कां बरं ? इथं तर सातवीपर्यंत वर्ग आहेत. ”

“ आहेत, पण त्या शाळेंत आमचीं मुलं घेत नाहीत. ”

“ कां घेत नाहीत ? घेतलींच पाहिजेत. ध्यावीं असं सकस्युलरच आहे मुळी. तुम्हीं तक्रार कां केली नाही ? ”

“ तेंच सांगतों साहेब; जरा ऐकून ध्या गरीबाचं. आधीं इथल्या मंडळींनीं तक्रार केली नाही. इथून तीन कोस गांव आहे. तालुक्याच्या त्या

गांवच्या शाळेत मुलं दाखल केलीं. सरकार ! उष्टे शिळे तुकडे खाऊन अर्ध-पोटीं पोरं तीन कोस जमीन तुडवीत तिथवर दररोज जायाचीं बरं. तिथंय हिडीस फिडीस झालं. पण सरकारी कचेऱ्या तिथं असल्यामुळं मज्जाव झाला नाही. पुढं हें सारं मी इथं आस्वावर मला कळलं तेव्हां योग्य अधिकाऱ्यांकडे दाद मागितली. अन् फार चौकशी होऊन “ मुलं याच शाळेंत घ्यावीं असं लिहून आलं. पण गांव कांहीं दाद देईना. सरकारकडं धांव घेतली तेव्हां सरकारनं स्कर्प्युअर काढलं कीं — “ जर अस्पृश्यांचीं मुलं शाळेंत घेतलीं नाहीत तर शाळेची ग्रॅन्ट बंद करूं. ”

झालं, अधिकारी आले. मेंबर आले, चौकशा झाल्या.

“ अस्पृश्यांचीं मुलं शाळेंत घेतलीं नाहीं तर ग्रॅन्ट बंद होईल, तुमचीं मुलं शिक्षणाला आंचवतील ” असं सान्या गांवाला, पंचांना समजावून सांगितलं, तेव्हां गांवलोक म्हणाले,

“ शाळा चावडींत भरते, तिथं मारुतीचं देऊळ आहे. अन् दुसरी रामाच्या देवळाला लागून भरते. ”

“ साहेब, ती मारुतीची मूर्ति आमच्यापैकींच एका महारानं घडविलेली आहे असं म्हणतात. अन् राममंदिराचे चिरे घडणं अन् बांधकाम करणं यांत-सुद्धा आमच्या लोकांचा हात होता बरं. ”

“ अन् त्याच देवाचं दर्शन न्हावो परतं, पर भाइर बसून शिक्षण तरी मिळावं होतं आमच्या पोरानी मायबाप ! ”

त्याचे जोडीदार हुंदके देत आणि अश्रु पुशीत केविलवाण्या स्वरांनं म्हणाले.

“ पण अधिकाऱ्यांनीं गांव लोकांची सबब ऐकली नाही. ”

“ सरकारी हुकमाप्रमाणें न वागाल तर तुमचंच नुकसान होईल, ग्रॅन्ट बंद होईल, त्यामुळं शाळाहि बंद होईल; बोर्डाच्या इमारतींत मुलं बसूं दिलींच पाहिजेत — ” असं जेव्हां त्यांनीं बजावलं तेव्हां गांवकरी ‘ बरं ’ म्हणाले. ’

“ ठांक, शेवटीं ‘ बरं ’ म्हणाले ना ! ” मी आनंदून प्रश्न केला.

“ होय साहेब, पण त्या ‘ बरं ’ म्हणण्यांत फार खोल अर्थ होता हें

लौकरच कळून आलं. अधिकारी गेल्यावर त्यांनीं सगळे महार लोक बोलावले अन् त्यांची चांगली झडती घेतली. ”

“ तुम्हांला उष्टे तुकडे, ताकपाणी, सणवार कांहीं म्हटल्या कांहीं मिळणार नाहीं. तुम्ही फार माजलांत; सरकाराकडे धांव घेतां काय ? तुमच्या पोराना कशाला पाहिजे शिक्षण ? ”

“ असं म्हणून त्यांनीं आमच्या तीन कोस जमीन तुडवीत जाणाऱ्या पोराना बेदम मारलं अन् आमच्या लोकांवर कडकडीत बहिष्कार घातला. उष्ट तुकडे मिळत तेहि बंद झाले. उपासमार होऊं लागली. पांच पोरंसाठीं सान्या म्हारांची उपासमार होऊं लागली, काम नाहीं, उपजीविकेचं साधन नाहीं. शेवटीं पोटाच्या आगीनं आमचे लोक गांवकऱ्यांना शरण गेले. अन् “ शिक्षण नको पण वतन वाढा ” असं म्हणाले. होय साहेब, शिळे तुकडे, उष्टे तुकडे, हेंच आमचं वडिलार्जित वतन. तें वाढा, आमचीं मुलं नाहीं शाळेंत जायचीं. तीन कोसांवरल्या शाळेंत जातील, असं म्हणाले. गांवकऱ्यांना तेंच पाहिजे होतं. परंतु शाळेचा रिपोर्ट अधिकारी मागवीत. चौकशी चाले. तेव्हां आढळून येई कीं एकहि अस्पृश्य मुलगा गांवच्या शाळेंत नाहीं. तेव्हां मुलं कां नाहीत म्हणून पंचांना व मास्तरांना लिहून विचारलं. तेव्हां दोघांनींहि उत्तर लिहून पाठवलं कीं,

“ आमची कांहीं हरकत नाही-पण महार लोकच मुलं पाठवीत नाहीत. ”

पुन्हां अधिकारी आले. पुन्हां चौकशी चालली. तेव्हां गांव लोक व पंच यांच्या समक्ष अस्पृश्यांनीं सांगितलं कीं “ आम्हांला कोणी हरकत करीत नाही ! पण आमचीं पोरं दूरदेशीं मजुरी करून पोटा भरायला गेलीं. आतां आमचीं शिकणारीं पोरं कोणी नाहीत. ”

“ साहेब, यांचा बोलविता घनी वेगळाच होता हें आपल्यां लक्षांत आलंच असेल. अधिकाऱ्यांच्या ध्यानांतहि ती कारवाई आली. तपासाअंती ती खरी ठरली. तेव्हां पंचांना लिहून कळवलं कीं, “ तुम्हीं अस्पृश्य मुलांना शाळेंत बसविण्यास प्रतिबंध करतां. कारण अजूनहि तीं मुलं दुसऱ्या गांवीं

चालत शाळेंत जातात. गांवांत शाळा असून तुम्ही त्यांना तीन कोस चालत जाण्यास भाग पाडतां. तरी यापुढें त्यांना तालुक्याच्या गांवीं जाऊं न देतां तुमच्या गांवांतील शाळेंतच दाखल करून घ्यावं. असं न कराल तर तुमच्या शाळेंतील वरचे वर्ग बंद करण्यांत येतील ! ”

“ हं. मग ? ” मी उत्सुकतेने विचारलें.

“ मग काय ? दोन चारदां विचारणा न् चौकशा होऊन शेवटीं सरकारी अधिकाऱ्यांनीं स्पृश्य शाळेंतले पांचवीपासून वरचे वर्ग पाहिजे असतील तर ते अस्पृश्यांच्या शाळेंत उघडले जातील असं कळवलं. ”

“ हं, ही मात्रा मात्र लागू पडली असेल ? ” मी आशाळभूतपणें पृच्छा केली.

“ छे, इतकं कुठलं आमचं दैव सुधं आहे साहेब ? ते आमच्या लोकां-वर खूप रागावले, चिडले अन् आम्हांला दम भरला कीं, “ तुम्हीं फार माजलां आहां. अधिकाऱ्यांकडे अर्ज करतां काय ? नाहीं आमच्या मुलांचं शिकणं झालं तरी बेहत्तर. पण तुमच्या पोरांना शिकू देणार नाहीं ! ”

“ सांगा साहेब, आम्ही काय करावं ? आमचा जन्म तर असाच गेला. पण आमच्या पोरांनीं पिढ्यान्पिढ्या अज्ञानाच्या खाईंत असंच खितपत रहावं काय ? साहेब, आम्हाला डॉ. आंबेडकरासारखे पुढारी अन् महात्मा गांधीसारखे कैवारी लाभले आहेत खरे. पण आमचं नष्टचर्य अजून संपलेंलं नाहीं. नाहीं तर सरकार अन् अधिकारी यांच्या हुकमाला न जुमानतां या लोकांनीं आमच्यावर एवढा जुलूम केला असता काय ? आमचे दुर्दिन दूर करायला प्रत्यक्ष ईश्वरच अवतारला पाहिजे. गांधी आंबेडकर यांचे प्रयत्न अपुरे पडले साहेब ! दुहेरी उपासमार होते आमची. तेच आमच्यापैकी कोणी वाटून खिस्ती किंवा मुसलमान झाले तर अन्नवस्त्र मिळून शिवाय यांच्याशीं वरचढपणानं त्यांना वागतां येत ! अन् स्वधर्मांत राहिल्यानं असं दुहेरीं मरण ओढवतं ! किती जन्मांचं पाप हें आमचं ! ”

ती करुण कहाणी सद्गदित कंठानें सांगत असतां तो मधून मधून आपले

अशु पुशीत होता. त्याचे जोडीदार तर हुंदके देत होते; आणि माझ्या हृदयाचें पाणी पाणी होऊन तें नेत्रद्वारें वाट काढीत होतें. ज्या मख्ख लोकांनीं इतका दुराग्रह धरला ते मला काय दाद देणार याची अटकळ होतीच. परंतु त्यांना दोन गोष्टी सांगून पाहण्याचें मी ठरविलें. माझा बेत ऐकून ते म्हणाले,

“ सकाळच्यासारखें उपडथा घागरीवर पाणी होईल साहेब. कांहीं उप-
योग नाहीं कंठशोष करून. सकाळचंच पहा ना ! विहीर आम्हांला दिली,
तिच्यांतून पाणी आम्हीच काढलं, अन् तें पिऊन आम्हीच पावन झालों !
आपल्याशिवाय एका तरी मायेच्या पुतानं हात भिजवायचा होता त्या
पाण्यानं ! ”

या वस्तुस्थितीचं अंजन पडतांच माझे डोळे विस्तृत झाले, तरी मी गांव-
कन्यांशीं बोलणें केलेंच. परंतु अटकळीप्रमाणेंच अनुभव आला. स्वतःचें नाक
कापून दुसऱ्याला अपशकून करणाऱ्या करनकन्या बाईप्रमाणें “ आमच्या
मुलांच्या शिक्षणाचं नुकसान झालं तरी पत्करलं पण आम्ही महारांना नाहीं
शिकूं देणार ! ” असा स्पष्ट जबाब त्यांनीं दिला. इतकेंच नव्हे तर “ गांव
आमचा आहे, सन्मानानें बोलावलेल्या पाहुण्यानें उगाच लष्करच्या भाकरी
भाजण्याचा उपद्रव्याप करूं नये; तें शहाणपणाचें होणार नाही. ” असा धमकी-
वजा इपाराहि दिला. येतांना किती आनंदानें मी आलों होतों; पण परत
जातांना तो पार मावळला. नैराश्यपूर्ण विचारांच्या भारानें माझें हृदय जड
झालें, मस्तक बधिर झालें !

काय तरी लोक हे ! यांनाच कां स्वराज्य पाहिजे ? तें नसतां हि जर हिंदु-
स्थानांतील लोकसंख्येपैकीं निम्मी संख्या जी स्त्रीजातीची तीवर व राहिलेल्या
निम्यांपैकीं सात कोटि अस्पृश्य बांधवांवर अनियंत्रित सत्ता ते चालवीत आहेत;
तर तें मिळाऱ्यावर हे काय करतील कोण जाणें !

—३—

विमनस्कपणें मी त्या अस्पृश्य बांधवांसह स्टेशनच्या रस्त्यानें चाललों होतो. मी अस्पृश्यांची खरीच कड घेत आहे हें स्पष्ट झाल्यामुळें गांवकऱ्यांचा मजविषयींच्या आदराचा ओघ आटला होता. त्यांच्यापैकी कोणीहि मला पोंचवायला आले नाहींत. स्टेशनजवळ येतांच तो अस्पृश्यांचा मुख्य बांधव म्हणाला, “ गाडीला अझून एक घंटा वेळ आहे, तोंपर्यंत ही मुलींची शाळा पाहतां साहेब ? ”

शाळा पाहण्याइतका उत्साह मनाला उरला नव्हता. केवळ त्याला बरे वाटायें म्हणून मीं संमति दर्शविली.

शाळेच्या डेडमिस्ट्रेस खिश्वन बाई होत्या. शाळा पाहून मी समाधान व्यक्त व नमूद केलें आणि निरोप घेऊन निघणार इतक्यांत तो गृहस्थ म्हणाला,

“ साहेब, या शाळेंतहि अस्पृश्य मुलींना घेत नाहींत. ”

मी आश्चर्यानें विचारलें, “ कां ? ”

निदान खिश्वन बाईनें तरी अस्पृश्यांना आडकाठी करूं नये अशी माझी अपेक्षा होती. मी बाईंना प्रश्न केला,

“ अस्पृश्य मुलींना या शाळेंत कां घेत नाहीं ? सरकारनें तरी ‘ ध्यावें ’ असें सक्क्युलर काढलें आहे. ”

“ हो, आमची कांहीं हरकत नाहीं. पण खालीं मालक राहतात ते हिंदु आहेत. खालीं त्यांनीं रहावं आणि वर महार मुलींनीं वसावं हें त्यांना पसंत नाहीं. शिवाय वर यायला जिना त्यांच्या पुढल्या भागांतून आहे. तेव्हां ‘ महार मुलींना ध्यायचं असेल तर आमची जागा सोडा ’ असें म्हणतात. अन् अशी शाळेली सोईस्कर जागा गांवांत दुसरी नाहीं. ”

“ पण तुम्ही त्याच जिन्न्यानें येतां ना ? तुम्हांला नाहीं हरकत करीत ? ”

माझ्या तोंडून वरील सहजोद्धार ऐकून ती बाई मुंबया चढवून म्हणाली,

“ म्हणजे ? मी काय महार आहे वाटतं ? मला कां हरकत करतील ? ”

खरेंच, तिला महार म्हणायची किंवा महाराप्रमाणें तिला वागविण्याची

कोणाचीच प्राप्ता नव्हती. तिच्या प्रश्नांने मी चांगलाच चमकलो; आणि जागेच्या मालकाच्या अजब विचारसरणीचा मनाशी विचार करीत तेथून निघालो.

मी जगांतील कोणत्याही जातीचे आणि धर्माचे लोक हिंदूंच्या डोक्यावर बसले तरी चालतील. इतकेंच नव्हे तर या बाईप्रमाणे धर्मातरांने अस्पृश्यता नष्ट करून मग डोक्यावर बसले तरी चालेल. परंतु अस्पृश्य बांधव स्पृश्य हिंदूंच्या माडीवर बसलेला चालणार नाही. जणू काय त्याने पददलितच असले पाहिजे.

मी विमनस्कपणे गाडीचे दार उघडून लागलो, तर ' जागा नाही, जागा नाही ' असे आंतील लोक दाराशी येऊन ओरडून लागले. वास्तविक गाडीत जागा पुष्कळ होती. परंतु माझ्यामागून येणाऱ्या लोकाच्या भयाने ते मज्जाव करीत होते. मी दार उघडून मुकाट्याने आंत शिरलो. माझ्यामागून एक अस्पृश्य जोडपे आपल्या मुलासह आंत शिरले. त्या क्षणी आंतील मंडळींनी बांकावरील रिकाम्या जागा आपल्या सामानाने व्यापून टाकल्या. ते जोडपे विचारें शौचकुपाच्या दाराजवळ मुकाट्याने हातपाय आंवरून बसले. इतक्यांत डब्याच्या टोंकाकडून ध्वनि आला—

“ देव गया द्वारका, पीर गया मक्का

ने इंग्रजना राजमां धेड मारे धक्का !

कांही धरबंद राहिला नाही. कुठंही जा, यांचा आपला सुळसुळाट. या आगगाड्यांनी सारा भ्रष्टाकार माजवला आहे जगांत ! दुसऱ्या डब्यांत जायला काय झालं होतं यांना ? ”

“ तें कांहीं विचारूं नका. फार मातलेत. ”

“ आम्ही एकीकडे खाली बसल्या दादा. ”

“ चूप. ”

“ अरे भाई, ए कळजुगणां कवतुक है शुणो ! ”

मी वळून पाहिले तों त्या गांवीं अस्पृश्यांना आपली विहीर खुली केल्याचें

जाहीर करणारा तो लठ्ठ घनाढ्य गुजर वरीलप्रमाणें काव्यमय वाक्कुसुमनें उघळीत होता ! आणि गाडींतील इतर हिंदुधर्माभिमानी त्याला साथ करीत होते. त्या गुजराकडे पाहून मी थक् झालों. माणसाचें खरें स्वरूप तरी कोणतें समजावें ? इतपत ज्याचे विचार आहेत, त्यानें आपली विहीर खरेंच अस्पृश्यांना दिली, कां दिल्याचें सोंग केलें ? मी सारखा विचार करीत होतो.

इतक्यांत गाडीनें वळण घेतलें व धाडधाड करीत ती एका स्टेशनांत शिरून थांबली. प्लॅटफार्मवर उतारुंची खूपच गर्दी होती. एक मोठा घोळ्या आमच्या डब्यांत शिरला. संकोचानें बसलेल्या त्या अस्पृश्य जोडप्याला वाट अडवून बसत्याबद्दल प्रत्येकानें यथाशक्ति आदर केला. गाडीत शिरणाऱ्यांपैकीं सर्वांच्या मागून एक खिश्न तऱ्णी डब्यांत शिरली. तिच्या दोन्ही हातांनीं दोन गोजिरवाण्या आंगल बालकांचे हात धरलेले होते. त्यांच्यासह आंत शिरतांच तिनें आपल्या चिमुकल्या अरुंद कपाळाला आठव्या घातल्या व डोळे आकुंचित करून ती समोवार जागा पाहूं लागली. नंतर डोळे विस्तृत करून व आवाज शक्य तितका बारीक काढून ती म्हणाली, “ ए, सामान नीचे रख्यो. ए जगा खालीं बैठने के वास्ते है. सामान रखने के वास्ते नहीं है. ”

बारीक तीक्ष्ण आवाजानें सोडलेल्या फर्मानावरहुकूम सामान खालीं ठेवून अस्ताव्यस्त बसलेल्या उतारुंनीं नीट बसून तिला प्रशस्त जागा करून दिली. स्थानापन्न होतांच मुलांपैकीं एकानें मान खालीं घालून व शरीर सांवरून शौचकुपापाशीं संकोचानें बसलेल्या त्या अस्पृश्य जोडप्याकडे अंगुलीनिर्देश करून म्हटलें, “ आया, सी, दीज पीपल आर ट्रव्हलिंग विदाउट टिकेट ! ”

आयानें उत्तर केलें, “ नो, नो, माय चाइल्ड. दे आर नॉट ट्रव्हलिंग विदाउट टिकेट. ”

“ देन व्हाय आर दे सिटिंग डाऊन ? ”

“ ब्रिक्कोज दे आर डिप्रेस्डक्लास पीपल ! यू सी. ”

मी तिच्याकडे पाहिलें. जन्मतः ती किंवा जन्मापूर्वी तिचीं पितरें याच वर्गातील असतील. तथापि तिनें त्या वर्गाविषयीं केलेला सडेतोड खुलासा

ऐकून मी सर्दच झालों. आनुवंशिक अस्पृश्यतेचें जोखड झुगारून दिल्यानें तिच्यांत हा धाटपणा आला होता. आणि तें अभिमानानें आपुलकीनें मानेवर वागविणारांची स्थिति काय होती ? न कळत माझी दृष्टि पुनः त्या तरुणीकडे गेली; नंतर त्या खालीं बसलेल्या जोडप्याकडे गेली. त्या तरुणीचा पोषाख नीटनेटका पांढरा शुभ्र होता, तिच्या पायांत काळेकुळकुळीत उंची बूट होते. ती अभिमानानें ताठ बसली होती आणि त्या जोडप्याच्या अंगावर अस्वच्छ निथ्या, परंतु त्याही अपुन्या होत्या. त्यामुळें उत्पन्न झालेल्या लज्जेनें म्हणा किंवा गुलामगिरीच्या जोखडाचा भार असह्य झाल्यामुळें म्हणा, त्यांच्या माना खालीं वांकल्या होत्या. मूळ एकाच खाणींतील मृत्तिकेचीं दोन चित्रे व त्यांतील अंतर पाहून त्यांच्याविषयीं तुलनात्मक दृष्टीनें विचार करीत मी स्तब्ध बसलों होतों.

शेजारच्या कंपार्टमेंटमध्ये कांहीं मंडळी हिंदूंच्या न्हासाबद्दल जोरानें चर्चा करीत होती. एक तरुण साजा ज्ञानप्रकाश वाचून आपल्या मित्रांना सांगत होता—

“ गेल्या खानेसुमारीवरून हिंदूंच्या लोकसंख्येची वाढ शेंकडा १००५ झाली. मुसलमानांची शेंकडा १३ झाली व ख्रिस्ती लोकांची शेंकडा ३२५ या प्रमाणांत झाली. ”

“ अशी परिस्थिति असल्यावर कां होणार नाही ? ” मी मनांत म्हटलें.

“ अजूनहि हिंदूंचे डोळे उघडत नाहीत. देवा, हा आनुवंशिक अस्पृश्यतेचा कलंक धर्मातराशिवाय धुवून निघायचाच नाही काय ? ”

हैं कोडें माझ्या डोक्यांत धुमाकूळ घालोत होतें. आणि तें अद्यापिहि सुटलें नाही.

दांपत्य जीवन :

: १

पुष्कळ दिवसांची गोष्ट. एका सुसज्जित दिवाणखान्यांत एक तरुणी विविधवृत्ताचा खास अंक वाचण्यांत गढून गेली होती. एखादी हवी असलेली वस्तू सांपडली असतां मनुष्य जसा अधीरतेनें ती हस्तगत करतो त्याप्रमाणें ओळींमागून ओळींवर ती भराभर दृष्टि फिरवीत होती, हें तिच्या मानेला बसणाऱ्या कळे ना कळेशा नाजुक आंदोलनांवरून व्यक्त होत होतें. एखादी रहस्यमय कादंबरी वाचीत असतां वाचक ज्याप्रमाणें पुढें काय असेल हें जाणण्याच्या जिज्ञासेनें भराभर वाचीत जातो व तसें करीत असतांना विषयाच्या विविधतेप्रमाणें त्याच्या मुद्रेवर विविध भावतरंग उमटत असतात त्याप्रमाणें तरुणीच्या तोंडावर मधून मधून विचार-विकारांच्या विविध छटा उमटत होत्या. वाचन-विषयाशीं ती अगदीं तदाकार झाली होती. त्यामुळें पांच मिनिटांपूर्वी तिच्यामागें येऊन राहिलेल्या तिच्या मैत्रिणीची तिला चाहूलसुद्धा जाणवली नाहीं. शेवटीं तिच्या तंद्रीचा भंग तिच्या त्या मैत्रिणीनें केला.

“ काय हो सुधाताई, कसली एवढी कादंबरी वाचण्यांत गढलां आहांत? कुणी आल्याची दाद नाहीं अगदीं. बघूं ? ”

पुस्तक मिटून घट्ट धरित सुधा म्हणाली, “ काहीं ” नाहीं. विविधवृत्ताचा अंक चाळीत होतें. ”

“ असं. एवढं काय आहे त्यांत? यजमानांची एखादी गोष्ट का कविता? का आपलंच आहे काहीं तरी लिखाण ?

“ छे ! मी कुठं आहे एवढी विदुषी ! ”

तिच्या हातांतून अंक ओढून घेऊन तो चाळीत मैत्रीण म्हणाली,

“ मग एवढी कशावर दृष्टि खिळली होती ? ”

‘ घटस्फोटाच्या कायद्याची जरूरी आहे काय ? ’

हं. आपण दिलेंच वाटतं मत ठोकून यावर ?

सुधा मान उडवून म्हणाली.

“ भलतंच. आम्हीं आपले निव्वळ वाचक. आम्हांला काय कळतं त्यांत ? ”

“ ऐकेल कोणी तरी ! एवढ्या बड्या लेखकाची बायको तू अनू-”

‘ पुरे ग. किती टवाळी करशील कुंदे ! दे, जरा बघूं दे. ”

“ बघना. ”

पानें उलटीत कुंदा म्हणाली.

“ हें बघ, ह्या कोण ? सौ, सीताबाई भांडारकर. हं, काय म्हणतात ? [वाचते] ‘ घटस्फोटाचा कायदा अमलांत आणायला आम्हीं मदत केली पाहिजे. मात्र ह्या कायद्याचें पहिलें पाऊल जपून पडावें याकरितां तज्ज्ञांकडून त्याची योग्य चर्चा व्हावी. ”

“हं. घटस्फोटाचा या अनुकूल आहेत. पण तज्ज्ञ कोण ? ज्यांनीं घटस्फोट करून घेतले आहेत ते कीं करूं इच्छितात ते ? अं ”

“ पुरे ग तुम्ही चर्चा. पुढचं वाच. ”

“ पुढचं काय ? न वाचतांच नुसत्या नांवावरून मी सांगतें तुला सान्यांचीं मतं ! ”

“ मोठी ज्योतिषीच कीं नाही ! कांहीं नको सांगायला. राहूं दे. ”

“ ऐक तरी, हं हे कोण ? वैद्य का ? विरुद्ध. घे टिपून. ह्या कोण ? सौ. केळकर ? विरुद्ध. पहा हवं तर. कामत ? अनुकूल. ना. खापडें ? सांगवत नाही. [वाचते] काय बरं ? विरुद्धच. हं हे कोण ? रागिणीकर्ते ? अनुकूल. सौ. अभ्यंकर ? बहुधा विरुद्ध [जरा वाचून] नाही नाही. अनुकूल. सर जोशी तर अनुकूलच असणार. हं हे कोण बोडस ? वाः तटस्थ आहेत ! ”

“ कां ? ”

“ म्हणे प्रस्तुत वाद अप्रासंगिक अन् अप्रशस्त वाटतो म्हणून. ”

“ असं. ”

भराभर डोळे फिरवून, नांवे व मते वाचीत कुंदा म्हणाली,

“ हे सारे सारे अनुकूल आहेत. मी सांगतें घे. [वाचीत] ‘ पातिव्रत्य हे हिंदु समाजांतील स्त्रियांचें अत्युच्च धार्मिक व नैतिक गडाचें सुंदर व देदीप्य शिखर आहे. ’ ”

स्त्री-पुरुषांना सारखंच बंधन असावं असं यांचं म्हणणं दिसतं. आणखीन् [वाचते] ‘ हिंदुविवाह हा कोणत्याहि बाबतीसाठी मोडतां येईल असा करार नसून तो एक शास्त्रोक्त संस्कार आहे. म्हणून तो अनुलंघ्य आहे ’ असं यांचं म्हणणं. ”

‘ अर्थात् ! ’

“ हा नियम फक्त हिंदु स्त्रीलाच ” सुधा म्हणाली.

‘ बरं पुढचं पाहूं. ’

‘ अग न पाहातांच मी सांगते ना ? थोड्या व्यक्ति सोडल्या तर बाकी सगळ्यांचीं मतं अनुकूल असणार. पहा हवं तर ! ’ सुधा पृष्ठे चाळीत म्हणाली, ‘ थांब हे न्यायमूर्ति माडगांवकर काय म्हणतात तें पाहूं दे. ’

तिच्याकडे रोखून पहात कुंदा म्हणाली,

‘ हो. सौ. भांडारकर म्हणतात त्याप्रमाणं यांच मत महत्वाचं खरंच. ’

‘ अर्थात्. असें म्हणून सुधा मोठ्याने वाचूं लागली,

‘ घटस्फोटाच्या कायद्याची आत्यंतिक आवश्यकता महाराष्ट्र आणि गुजराथी या प्रान्तांना आहे असें वाटत नाही, ’ बधितलंस हें तज्ज्ञाचं मत ? ’

सुधा तें पुन्हां लक्षपूर्वक मनांतल्या मनांत वाचूं लागली. तेव्हां तिच्या-पुढून पुस्तक उचलीत कुंदा म्हणाली,

‘ एखादी गोष्ट त्रिष्ट लिहिणार आहेत वाटतं यजमान ! त्याशिवाय एवढं सूक्ष्म वाचन-मनन करणार नाहीत विदुषीवाई. टांचण करून देणार, होयना ? ’

‘ छद्, कांहीं तरीच. ’

‘ सुधा शुष्कपणें हंसली. आपले मनोविकार सहज दृग्गोचर होतील अशा तऱ्हेने आपण वागलों तर नाहीना ? या विचारानें ती अंमळ चमकली. आणि तसें झालें असेल तर त्यांत कांहींच अर्थ नाही असें भासविण्यासाठीं अंक दूर भिरकावून ती उठली. कुंदाहि उठून जाण्यासाठीं दाराकडे वळली. तिला थांबवीत सुधा म्हणाली, “ थांब चहा करतें. ” अंग थरारल्यासारखें करून हंसत कुंदा म्हणाली,

“ नको ग वाई. मला आठवण आहे त्या दिवसाची. जातेंच मी— ”

झटकन हात सोडवून जाणाऱ्या कुंदेकडे खिन्नपणें सुधा पहात राहिली. खिन्नपणेंच पुन्हां तो अंक हातीं घेऊन ती वाचूं लागली. एखादें लहान मूल मोठ्या पंक्तीत बसून भरल्या पानांतून फक्त आपणांस आवडणारे तेवढे पदार्थ खातें त्याप्रमाणें सुधा त्या पुस्तकांतून प्रस्तुत प्रसंगी आपणांस ग्राह्य वाटणारीं मतेच तेवढीं लक्षपूर्वक वाचीत होती— ‘ वैवाहिक प्रश्नांचा निर्णय ज्ञातिपंचायतींचा द्वारां देणाऱ्या पंचायतींनाहि शक्य तेथें कायद्यानें मान्यता मिळणें जरूर आहे. ’

‘ हं ठीक आहे. खडतर झालेला जीवनक्रम शक्य तितका सुखावह होण्यासाठीं कांहीं तरी केलेंच पाहिजे. मग घटस्फोटाचा कायदा करून करा

किंवा ज्ञातिपंचायतीच्या निर्णयाने ठरवा. वियुक्त झाल्याशिवाय ज्यांना सुख लागणं च शक्य नाही अशा आमच्यासारख्या जोडप्यांना एकत्र रहाण्याची सक्ति करणं म्हणजे निव्वळ जुलूम आहे. आणि ही सक्ति पुन्हां एकतर्फी फक्त बायकांपुरती. दोघांवरहि सारखी असती तर टिकणं च अशक्य परदुःख मोठं शीतल खरं. म्हणे समाजाची घडी विघडेल अन् अस्सं होईल. पण मनाची घडी विघडल्यावर काय करायचं ? आमचं च पहाना ? दाखवायला, सांगायला कारणं अगदीं धुल्लक. पण खोल रुतलेल्य कांटा, दिसला नाहीं तरी बोंचल्याशिवाय रहात नाहीं. कारण धुल्लक असलीं तरी मनाचं सुख नाहींसं करणारीं खात्रीने आहेत. '

विचार करीत करीतच सुधा स्वयंपाकाला लागली. कामांत तादश चित्त नसतां संवयीने हात काम करीत होते. आल्यावर चहावरोवर खाण्यासाठीं तिनें केळ्याचे अंजीर करून ठेविले. चहाची तयारी करून तिनें घाईनें स्वयंपाक उरकला. रात्र झाली तरी पद्माकराचा पत्ता नाहीं. बऱ्याच उशिरां पद्माकराची स्वारी आली. आल्यावरोवर कोट-टोपी पलंगावर भिरकावून देऊन त्यानें मोजे काढून टेबलावर ठेविले. बूट सतरंजीवरच पडूं दिले. नंतर कागद चाळून व त्यांतील हवे ते घेऊन तो लिहिण्यासाठीं टेबलापुढें बसला. त्याची ती लेखनाची तयारी पाहून सुधेच्या कपाळावर आंठ्या चढल्या. कडवट आंवढा गिळून ती रुक्षपणें म्हणाली—

‘ जेवण तयार आहे. '

‘ आलों हं. थोडी कस्पना सुचली आहे त्या कादंबरीतल्या एका प्रकरणांत घालायला. तेवढी लिहितो न येतो. फार वेळ नाही. दहा पंधरा मिनिटांत आटपतो. किती वाजले ?

‘ फार नाही ! फक्त दहा ! '

पद्माकराने स्मितपूर्वक पत्नीकडे पाहिलें. परंतु त्या स्मिताची स्वागतपूर्वक परतफेड करण्याच्या मनःस्थितींत सुधाबाई दिसल्या नाहीत. त्यानें टांक खालीं ठेवला व तो उठून स्वयंपाकगृहांत येऊन पाटावर बसला.

एक दोन घास खाल्ल्यावर तो म्हणाला, “ वरणाला जिरं कां मीठ कांहीं तरी कमी झालेलं दिसतं ”

सुधेन ताटांतील मिठाकडे अंगुलिनिर्देश केला. '

‘ वरून मीठ घेतलं तरी तितकी चव येत नाही. आधीच बेतानं घातलं पाहिजे. हें काय कचकचीत ! ’

‘ केळ्याचे अंजीर ’

हातांतला अर्धा अंजीर तसाच टाकून व बशी पलिकडे सारून तो म्हणाला, ‘ आपल्याला नाही आवडत हे केळ्याचे अंजीर ’

“ ऊन ऊन खाण्याचा तो पदार्थ आहे. ”

श्रमानें केलेल्या पदार्थाला वाईट शेरा मिळालेला पाहून उद्वेगानें ती म्हणाली,

‘ असेल; पण फळं जशींचीं तशीं खावीं हें उत्तम. शिजवून तळून त्यांचे नैसर्गिक गुणधर्म नाहीसे करून तीं पचायला जड करायचीं; खर्च अन् श्रम वाढवायचे आणि खालं नाही हा वर बोल ठेवायचा. आमटीला रस घातला नाही वाटतं ? ’

‘ खोबरं कांतून घातलं ’

‘ तेव्हांच तिखट लागते. आमटीला रसच पाहिजे नारळाचा ! ’

‘ कां ? पदार्थ जसेच्या तसे खावे असं आहेना ? रसापेक्षां कीस अधिक नैसर्गिक आहे. ’

या टोल्यानें पद्माकराला हंसूं आलें. पण सुधेचा सुन्नपणा कायमच होता. तिच्याकडे अनुनयाच्या दृष्टीनें पहात तो म्हणाला, “ खरं म्हणजे मला भूकच नव्हती. असं झालं. ते रामभाऊ वाटेंत भेटले अन् आग्रह करून त्या नव्या ‘ शो ’ ला घेऊन गेले. अयोध्येच्या राजाला अजून आम्ही करभार दिला नव्हताच ! तेव्हां गेलों झालं. जातांना थोडा फराळ केला. थोडा कां चांगलाच. ऊन ऊन कचोऱ्या होत्या. तशांच चहाची वेळच झाली होती.

जरा जास्त झालं त्यामुळे भूक राहिली नाही. भूक नसली म्हणजे चांगले पदार्थही जात नाहीत. ”

सुधेच्या रागाचा पारा जास्तच चढला. अयोध्येचा राजा पहावयास जाण्याचें ती आज किती दिवस बोलत होती; व दरवेळीं ‘ त्यांत काय पाह्यचं ? वाटलं तर तूं जा. ’ असें पद्माकराकडून उत्तर मिळत होतें. आपल्याबरोबर यायला वेळ झाला नाही व मित्राबरोबर जातांना आपली आठवण झाली नाही. तसेंच घरांत काय अधिक उणें केलें तर तें तळलेलेंच, तें कृत्रिमच असे त्यांत दोष काढावे अन् इच्छा झाली म्हणजे मित्रांसमवेत बाजारचें वाटेल तें खावें. या गोष्टींचा राग येऊन ती म्हणाली, ‘ मग हे तर वाईट; ते कसे जातील ? ’

‘ छे बुवा, तुम्ही बायका म्हणजे अगदीं अर्थाचा अनर्थ करता. बरं, तें पुरें आतां. तुझें जेवण व्हायचं असेल ना ? बरोबरच कां नाही वाढून घेतलं ? उशीर किती झाला ? जेवून घे लौकर. ’

आपल्याला अन्न जात नाही. तरी त्याबद्दल कधीं चौकशी नाही. एक-टथाला वाढलं तर बरोबरच पान घे असं सुद्धां म्हणायचं नाही. अन् म्हणे जेवण व्हायचं असेल ! अन् किती उशीर झाला ! जणूं काय मी आधींच जेवून घेतें अन् मीच उशीर करतें ! विचारांनीं सुधेचें डोकें संतप्त झालें. पण ती कांहीं बोलली नाही. सुधेनें दोन चार घास खाल्ले असतील इतक्यांत पद्माकरानें हांक मारली, ‘ रामा, रामा घरीं गेला असेल नाही ? ’ ‘ हो केव्हांच, तो किती वेळ थांबणार ? ’ ती मनांत म्हणाली, ‘ इतका वेळ थांबायला तो काय बायको आहे ! ’ ‘ नाही. त्याला सोडला हें बरं केलं. आम्हांला नेहमींच उशीर व्हायचा. आपल्यासाठीं त्याची खोटी नको. बरं मला जरा लिहायला बसायचं होतं. पण सगळ्या पसारा पडला आहे. ’

सुधेनें हात धुतले व रागारागानें कोट टोपी बूटमोजे जागच्या जागीं ठेवले. तिचा तो रागाचा आविर्भाव पाहून पद्माकर म्हणाला, ‘ एवढी आदळ आपट कां ? मी ठेवलं असतं. ’

“ मग कां नाही ठेवलं ? टेबल काय मोजे टेवायची जागा ? अन् बैठकीवर बूट ! म्हणे पसारा ”

“ आमचा पसारा आम्ही उचलला असता. सहज रामाला हांक मारली.”

“ त्याच्या वेळांत कधी घरीं यायचं नाही. त्याची कामं करायला आहेच ना घरीं— ”

“ एवढ्याशा गोष्टीसाठीं एवढा त्रागा करण्यापेक्षां कांहीं न करतां स्वस्थ राहिली असतीस तर बरं झालं असतं. नसत्या मूर्खपणानं माझ्या सुंदर विचारांची धूळधाण मात केलीस. माझ्या स्त्रीदास्यविमोचनांत घालायला सुंदर विचारांची सांखळी मनांत योजून आलों होतो ती सगळी विस्कळित झाली.”

“ असूं देत मी मूर्ख. स्वतःची बायको चोवीस तास तैनातींत राबवून जगांतल्या बायकांच्या दास्याचा धीमोड करण्याचा नसता आमास उत्तम करण्याइतकी मी कुठं आहे शहाणी ? मूर्ख आहे म्हणूनच निभतंय. ”

आपल्या लाडक्या तान्हुल्याला तीक्ष्ण शस्त्रानें कोणी टोंचलें असतां आईच्या हृदयाला जशा तीव्र वेदना होतात तशा सुधेच्या टोमण्यानें पन्नाकराला झाल्या. लिहिण्याच्या कार्मी प्रोत्साहन देणें, लेखनांत साह्य करणें या गोष्टी तर राहिल्या बाजूलाच. परंतु एखाद्या कुत्सित टीकाकाराप्रमाणें त्यांतील सुंदर स्थळांचा भलताच अर्थ कल्पून पत्नीनें असें वाक्ताडन करावें या गोष्टीचें त्यास परमावधीचें दुःख झालें. आपण लेखणीनें निर्माण केलेल्या उद्यानांतील सुंदर विचारकुसुमांचा परिमळ ग्रहण करण्याची पात्रता अंगीं असूनहि अरसिकपणें ती चुरगळण्याचा निर्दयपणा तिनें करावा याची त्याला चीड आली. तो त्वेषानें म्हणाला,

‘ अशा बोलभांड अरसिक बायकोशीं जन्माची गांठ असल्यावर कार्यांत कांहीं मदत होईल ही आशा फुकट आहे. अशी स्थिति वैय्याच्या वांट्याला नसावी. ’

यावर सुधा बरेच खवळून बोलली. शहाला शब्द वाढत जाऊन मेघ-गर्जनेनंतर वृष्टि व्हावी त्याप्रमाणें सुधेच्या साहाय्याला शेवटीं गंगायमुना

धावून आल्या. जोराच्या पर्जन्यवृष्टीत सांपडलेला आश्रयहीन पथिक ज्याप्रमाणे आंग चोरून निस्तब्ध उभा राहतो त्याप्रमाणे पद्माकर श्रान्त होऊन खुर्चीत पडून राहिला. सुधेनेहि बसल्याजागी बैठकीवर आंग टाकलें. रात्रभर तीं दोघें आपापल्या जागीं असहायपणें तळमळत होतीं. अलीकडे त्यांच्यामधील साध्या संवादाला शेवटीं भांडणाचें स्वरूप येत असे. गेलीं दोन तीन वर्षे मोठ्या प्रेमानें वागणारें जोडपें आपणच आहों काय असा त्यांचा त्यांनाहि अलीकडे प्रश्न पडत असे. प्रस्तुतचा प्रसंगहि त्यांतलच होता. तीं आपापल्या मनाशीं कार्यकारणभावाची छाननी करित होती. विचारानें पद्माकराचें डोकें बधिर झालें होतें आणि दुखावलेली सुधा दुखणें वेशीवर टांगण्याच्या निश्चयापर्यंत आली होती !

— २ —

“ अगबाई सुधा ! ’ सॉलिसिटर दिवेकरांच्या पत्नी फाटकांतून येत असलेल्या सुधेकडे अंगुलिनिर्देश करित पतीला उद्देशून म्हणाऱ्या,

‘ ओहो सुधाबाई ! आज कुठें वाट चुकलांत ? ’

‘ अन् एकट्याच, कां राजश्री येताहेत मागाहून ? ’

पतिपत्नींनीं एकदमच प्रश्नांची सरबत्ती सुरू केली. परंतु उत्तर देण्याच्या मनःस्थितीत सुधा नव्हती. हंसणेंसुद्धां तिला धाडसाचें वाटत होतें. न जाणों हास्याऐवजीं अश्रूच ओघळतील या भीतीनें तिनें वर मान केलीच नाहीं. तिची ती अनपेक्षित मुद्रा व वृत्ति पाहून दिवेकर पतिपत्नींस आश्चर्य वाटलें.

सुधा ही त्यांच्या मित्राची कन्या. तिचा पद्माकराशीं विवाह जुळविण्याच्या कामीं त्यांनींच पुढाकार घेतला होता. मित्राच्या पश्चात् ते सुधेचा योग्य तो परामर्ष घेत.

गंभीरपणें पुढें घेऊन सुधेनें काकुंच्या कुशीत तोंड लपवून अश्रुमोचनास प्रारंभ केला. तिच्या दुःखाचें कारण समजून घेण्यास त्यांना बराच वेळ लागला. सर्व ऐकून घेतल्यावर सॉलिसिटर साहेबांची स्वारी गंभीर झाली.

तें पाहून सुधा अधिकच अस्वस्थ झाली. आपली तक्रार यांना निरर्थक वाटली कीं काय असें वाटून ती अधीरपणें कांपण्या आवाजानें म्हणाली,

‘ आतां मी काय करावं काका ? ’

‘ काहींच करूं नये. ’

तिची उदासीनता घालविण्याच्या उद्देशानें ते हंसत म्हणाले.

‘ संध्याकाळीं मी पद्माकराला घेऊनच येतो. तोंपर्यंत स्वस्थ रहा. संध्याकाळीं पाहूं काय तें. ’

संध्याकाळीं काकांबरोबर पद्माकर आला. त्यालाहि आपली बाजू मांडण्यास सांगण्यांत आलें. दोघांच्याहि कैफियतीचा मनार्शी विचार करीत दिवेकर काका स्वस्थ बसले होते.

ती स्तब्धता असह्य होऊन काकू म्हणाल्या,

‘ अष्टौप्रहर कायद्याशीं काथ्याकूट करणारांना एवढंसं भांडण मिटवायला इतका विचार करावा लागेल असं नव्हतं वाटलं मला. ’

सगळ्यांची दृष्टि काकांकडे वळली. ते हंसून म्हणाले,

‘ मला जें वाटतं तें सांगायचं म्हणजे दोनच शब्दांत सांगतां येईल, मी यांना सांगेन, दोघेही घरीं जा. पण हा निकाल एकालाहि आवडणार नाही. दोघांच्याहि डोक्यांत वियुक्त होण्याचं वेड भरलं आहे. ’

‘ वेड ? ’ सुधा आश्चर्याने पुढें म्हणाली,

‘ इतकं ऐकून शेवटीं वेडंच ठरवलं का ? कां स्त्रीचा प्रश्न म्हणून ’—

‘ नाही, मी दोघांनाहि सांगतो. दोघांहे वेडीं आहांत. कसलं भांडण घेऊन बसलांत ? चालायचंच. दाम्पत्यांत कलह झाला नाही तर तें सुखी जोडपंच नव्हे असं मी म्हणेन. चांगल्या प्रेमळ जोडप्यांत प्रेमकलह व्हायचाच. प्रेम-कलह म्हणजे वैवाहिक जीवनांतील मीठ आहे. त्याशिवाय संसारांत गोडी नाही. पाहिजे तर तुझ्या काकीचा सल्ला घे. ’

‘ खरंच, काय एवढं तेवढं मनावर घेता ? दोघांहे तें विसरा अन् पूर्ववत् वागा. ’ काकी म्हणाल्या.

‘ अशक्य ’ सुधा पुटपुटली. ‘ वाटतं एवढं तेवढं, पण तसं तें नाही. ’

‘ काय पन्नाकर, तूं कांहीं बोलत नाहीस ? तुझं मत काय आहे ? ’
काकांनीं प्रश्न केला.

‘ माझीं मतं कोणावरहि मला सक्तीनें लादायचीं नाहींत. ’

‘ या साखरपेरणीला फसण्याइतकी मी दुधखुळी नाही. ’

‘ असं काय ग सुधे ! शोभतं कां तुला हें ? ’

काकू कृत्रिम कोपानें म्हणाऱ्या,

‘ अहो काकू ! काय सोसावं लागतं हें माझं मलाच ठाऊक. सांगून खरं-
सुद्धां वाटायचं नाही; पण सारा दिवस माझा चुलीशीं जातो. ’

काकू मोठ्यानें हंसत म्हणाऱ्या,

‘ येऊन जाऊन माणसं तर दोन तुम्ही. सारा दिवस खाण्याचाच उद्योग
करीत असतां कीं काय ? ’

‘ तसंच म्हटलं तरी चालेल. कधीं अन् कितीदां चहा लागेल याचा
धरबंध नाही. अन् जेवणाचाहि नाही सारा दिवस अन्न ऊन करीत बसावं
किंवा पुन्हां ताजं करावं. माझ्या बरोबरीच्या मैत्रिणी किती पुढें गेल्या ! कुणी
ग्रॅज्युएट झाल्या. कुणी नोकरी धंदा करतात. अन् ज्यांनीं लग्नं केलीं त्यासुद्धां
सुखी आहेत अन् मी— ’

बोलतां बोलतां सुधेच्या डोळ्यांना पाणी आलें.

‘ अग पण तुम्हांलाही सुखानं राह्यला कुणी नको म्हटलंय का ? कुठं
जावं, यावं, एखाद्या संस्थेंस तूं कांहीं कार्यं करावं. मग शिक्षणाचा उपयोग
तो काय ? जावं थोडा वेळ शिकवायला. नाहीं तर खेळायला जावं. तेवढंच
मोकळं वाटेल. या गोष्टी तुला कुणी सांगाशिकवायला पाहिजेत का ?
एखादीनं कॉलेज न सोडतां तेवढी परीक्षा पदरांत पाडून घेतली असती— ’

‘ हो, खरं आहे. परीक्षा नाहीं तेव्हां स्वावलंबनाचा मार्ग बंद अन् आई-
बाप नाहीत त्यामुळे माहेरचा मार्ग बंद. कुठें जायला जागा नाही. त्यामुळेच
ही दशा ! ’

“ त्यांत एवढं काय लावून घेतेस ग ? आम्हीं परकी आहोंत कां ? पूर्वीं-सारखं इथं राह्यला आली असतीस किंवा कुणा मैत्रिणीकडे चार दिवस गेली असतीस तर तेवढं बरं नसतं का झालं ? खरं आहे सुधे, फळ कितीहि गोड असलं तरी त्याचा वीट येतोच एकसारखं खाऊन. तसंच चांगली तरी एकच एक स्थिति माणसाला सहन करवत नाही. म्हणून मधून मधून पालट पाहिजे. प्रेमळ जोडप्यांत क्षुल्लक कारणांवरून खटके उडू लागले कीं असलेल्या स्थितींत बदल केला पाहिजे अशी खूणगांठ मनाशीं बांधून त्याप्रमाणे वागावं. आज चार पांच वर्षे तुम्हीं दोघांही एकाच घरांत एकमेकांना कोंडून घेऊन आहांत त्यापेक्षां जरा मजेनें कुटं प्रवासाला गेलां असतां तर रोजच्या आयुः-क्रमांतून मुक्ता झाल्यामुळं मनाला अन् शरीराला हुशारी वाटली असती अन् हा चिडचिडेपणाचा रोगाहि नाहीसा झाला असता. ” ‘ विवाहित स्त्रियांनीं एकटंच कुटं मजेनें जाणं बरं दिसतं का काकू ? ’

‘ माझा व्यवसाय सांभाळून मला कुठंहि जाता येणं शक्य नाही. पण मी कांहीं कोणाला आडकाठी केली नव्हती. खुशाल एकाद्या संस्थेंत काम करावं किंवा क्लब जाईन करावा. ’ ‘ असं पहा काकू, कांहीं करायचं म्हणजे त्याला नियमितपणा नको का ? आमच्या इथं थोडक्यांत सांगायचं म्हणजे लोकांची जेवणाची वेळ तेव्हां आमची चहाची अन् लोकांची विश्रांतीची तेव्हां आमची जेवणाची. आणि रात्रीचंहि तसंच. सारं जग झोपलं कीं आमच्याकडे उजाडतं लिहायला. ’

काका हंसून म्हणाले,

‘ पन्नाकर हें मात्र वाईट हं. माणसाला कांहींतरी नियमितपणा हा पाहिजेच. ’

‘ मला जो वेळ सोईस्कर वाटतो त्यावेळीं मी लिहितों. माझ्यासाठीं खोळंबून रहा असं मी कधीं कुणाला सांगत नाही. उलट ‘चहा आणूं कां ? ’ ‘ भूक लागली कां ? ’ ‘ झोपा लौकर ’ ‘ जेवा लौकर ’ अशी मध्येच कटकट लावून हीच माझ्या लिहिण्याच्या कामांत व्यत्यय आणते. ’

ते अनुभवी वृद्ध जोडपे हें ऐकून एकमेकांकडे पाहून हंसलें. सुधा रड-कुंडीस येऊन म्हणाली,

‘ ऐकलं काकू ? असं आहे. दुसऱ्याला कांहीं मन आहे, त्या मनाच्या कांहीं गरजा आहेत, असं कधीं वाटलेलं आठवत नाहीं मला. आपण लक्ष द्यायचं नाहीं वेळ नाहीं म्हणून; पण दुसऱ्यानं करमणूक करून घेऊं म्हटलं, तर तेंहि खपायचं नाहीं. कुणी मैत्रिणी घरीं आल्या— ’

‘ खोटं ’

खांदे उडवीत पद्माकर मध्येच म्हणाला.

‘ अगदीं खोटं. एकदां असं झालं. रात्रभर जागून मी लिहित होतो. सकाळींहि लौकर उठलों. त्या प्रकाशकाशी अन् त्या नाटयकंपनीशी माझ्या त्या नव्या कादंबरी व नाटकाबद्दल ठरवायचं होतं. त्यांत दोन प्रहरपर्यंत वेळ गेला. त्यानंतर येऊन कांहीं वेळानं जरा पडलों तों फोनो, पेटी, हसणं, गडबड वामुळं डोळा लागणं अशक्य झालं, तेव्हां — ’

‘ इतक्या बायकापुढें एकदम येऊन ‘ काय हा गोंधळ ? ’ असं म्हटलं ! ’

‘ अगवाई ! ’ काकू उद्गारल्या.

‘ ती कुंदा पहिल्या वर्गांत पास झाली म्हणून तिला न् चार जुन्या मैत्रिणींना बोलावलं होतं मी चहाला. पण अशा बोलण्यानं पांच मिनिटांत सगळ्याजणी निघून गेल्या अन् तेव्हांपासून कोणी येत नाहीं आमच्याकडे. ’

‘ पद्माकर, हें मात्र वरं नव्हे हं. एवढे रात्रंदिवस श्रम करण्यापेक्षां जरा तिच्याबरोबर सुखानें वागलास तर काय होईल रे ? ’

‘ तिला सुखानें राहता यावं म्हणून तर मला एवढे श्रम करावे लागतात. ’

‘ मुळीच नाही. ’

सुधा जोरानें म्हणाली.

‘ त्या अध्यात्मविज्ञानांत डोकें खुपसून राहिल्यानें माझं कोणतं सुख किंवा संपत्ती वाढली आहे ? म्हणे माझ्यासाठीं श्रम करावे लागतात. कधीं एकादी वेणीसुद्धां आणल्याचं आठवत नाहीं— ’

‘ कशाला आणायला पाहिजे ? दारावर काय येत नाहीत वेण्या ? हवी तर घ्यावी. ’

सुधेला तें उत्तर असह्य वाटलें. तिचे डोळे अश्रूंनीं 'डबडबले. ओंठ कांपू लागले. तिची ती स्थिति पाहून काका म्हणाले, ‘ अत्यंत सुखी जोडपें कोणतं असा जर मला कोणी यापूर्वी प्रश्न केला असता तर विनिदिकृत मी तुमच्याकडे बोट दाखवलं असतं. पण आतां पहातों तों इतकं मनोमालिन्य बाहेर आलं ! बरं, आतां पुढें काय ? यापुढें तरी सारं विसरून— ’

यावेळीं पद्माकराचा सारा स्वाभिमान जागृत झाला. आपणाजवळ मोकळ्या मनानें बोलण्याऐवजीं मनांत कुठून शेवटीं दोघांतील भांडण चव्हाट्यावर मांडल्याबद्दल त्याला पत्नीचा संताप आला. त्या आवेगांत तो एकदम म्हणाला, ‘ छे, छे, तें आतां शक्य नाही ’

सुधा यापूर्वीं हेंच बोलली होती; व आतांहि हेंच उत्तर तिच्या जिह्वाग्रीं आलेलें होतें. परंतु तेंच पद्माकरानें न कचरतां उच्चारलेलें ऐकून तिला चमत्कारिक वाटलें. वेढ्यासारखी ती टकमक पाहूं लागली.

‘ मग काय सुधा ? कोणीच माघार घ्यायला कबूल नाही ? तुमचं दोघांचं ठीक आहे पण संतति— लौकरच जन्मास येणाऱ्या मुलाचं काय ? तुमच्या भांडणाचे परिणाम त्याला भोगावे लागतील— ’

‘ कां म्हणून ? ’

सुधा जोरानें म्हणाली.

‘ कोणत्याहि स्थितींत आईला आपलं मूल नकोसं होत नसतं. जिव्हापलीकडे ती आपल्या बाळाला जपत असते ’

‘ अन् बाप हाल करीत असतो वाटतं ? भावी बालकाची काळजी घ्यायला मी समर्थ आहे. आईजवळ रहाण्याची गरज संपली कीं माझ्याजवळ घेऊन जाईन. ’

‘ कांहीतरी सबबी पुढें करून आईपासून मूल वेगळं करणं हें सहृदयतेचं लक्षण नाही. ’

सुधा आवढा गिळून म्हणाली.

‘ सहृदयतेचं असो वा नसो. कायदा तसाच आहे. ’

पद्माकर ठांसून म्हणाला,

‘ कायद्याचं काय ? स्त्रियांच्या बाबतीतले सारे कायदे म्हणजे माणसानं काढलेलं सिंहाचं चित्र ! कायदे करण्यांत बायकांचा हात असता तर यापेक्षा अधिक विचारपूर्वक कायदे तयार झाले असते. ’

‘ झाले असते किंवा पुढे होतील हा वाद आतां कद्याला ? तूर्त तरी मूळ म्हणजे बापाची प्रॉपर्टी आहे. ’

“ आईवर अवलंबून राहण्याची गरज संपली कीं, निदान या बाबतीत तरी आर्ही असेंच केलं पाहिजे नि तसंच केलं पाहिजे अशी कोणाला सक्ति करतां येणार नाही. ”

आपल्याला कायद्याचें सूक्ष्म ज्ञान आहे या अभिमानानें काका व सुधा यांच्याकडे आळीपाळीनें पहात एकएक शब्द सावकाश उच्चारित पद्माकर म्हणाला. परंतु सुरी हळूहळू चालविली तरी जखम झाल्याशिवाय रहात नाही. सुधेचं हृदय त्या वाग्बाणांनीं विद्ध झालें आणि त्या वेदनामुळे तिच्या डोळ्यांत अश्रु उभे राहिले.

दोघांकडे पहात समजुतीच्या स्वरानें काका म्हणाले—

“ पहा, आपसांत तडजोड होत असेल तर, नाहीतर मला आमचे भागीदार पोपटलाल यांचेकडे हें प्रकरण सोंपवावं लागेल. हो, कारण मी कसाही वागलों तरी पक्षपाताच्या आरोपांतून मुक्तता व्हायची नाही माझी ! ”

कोणीच उत्तर दिलें नाही. मौन संमतिलक्षण समजून ते पुढें म्हणाले—

“ बरं तर. उद्यांपासून कांहीं दिवस मी बाहेरगांवीं गुंतलेला आहे. तेथून आस्वावर पोपटलालला मी सांगेन. सगळी केस समजावून त्यांच्याच सल्ल्यानें करूं काय तें नक्की. ”

‘ ठीक, घेतों रजा तर ? ’

असें बोलून पद्माकर उठला व सुधेकडे दृष्टिक्षेपहि न टाकतां चालूं लागला.

विचारी सुधा आपण कोणत्या मार्गाचा अवलंब करावा हें न सुचून भांबावलेल्या मुद्रेने उठून उभी राहिली. तिच्याकडे अंगुलिनिर्देश करून पत्नीला उद्देशून काका म्हणाले,

‘ हं सुधेला आंत ने. ’

काकूंनी हात धरतांच सुधेला कसेसेच झाले. परित्यक्त परिस्थितीच्या जाणीवेने आलेले अश्रू लपविण्यासाठी ती घरांत गेली.

सुधा आपल्याशींच दुःख करीत राहिल म्हणून तिला क्षणभर एकटी राहून न देण्याविषयी पत्नीला बजावून दुसऱ्या दिवशी काका बाहेरगांवी गेले.

आणखी दोन दिवसांनी सुधेच्या करमणुकीकरितां काकूंनी एक लहानसें स्त्रियांचें संमेलन भरविलें. क्रमाक्रमानें सर्व निमंत्रित स्त्रिया आल्यावर त्यांच्याशीं काकूंनी सुधेचा परिचय करून दिला. दोन तीन जास्त सलग्गीच्या मैत्रिणींना तिचा व तिच्या पतीचा परिचय करून देणें, येवनावांचीं कारणें व तेथें येण्याचा उद्देश सांगणें काकूंना अपरिहार्य होतें. प्रथम दोघी चौघींनींच काकूजवळ चौकशी केली. नंतर काकूंना न विचारतां वायका आपापली माहिती नवीन जिज्ञासूंना सांगू लागल्या. आपल्याविषयींचीं चुरचुरीत चर्चा कानावर आदळत असल्यामुळें सुधेला वर बघण्याचा धीर होईना. सहज मान वर केली तर कोणी तरी आपणाकडे चौकस दृष्टीनें बघत आहे, आपापसांत कुजबुजून हंसत आहे, असें तिच्या दृष्टोत्पत्तीस येई. जणूं काय आपल्या नादानपणाच्या वर्तनाचा उपहास करण्याकरितांच हें संमेलन भरलें आहे असें तिला वाटलें. तिला अतोनात दुःख झालें. या साऱ्या दुःखाचा उत्पादक आपला पती. त्यानें नुसतें ‘ चल ’ म्हटलें असतें तरी आपण गेलों असतों आणि या साऱ्या वनवासांतून मुक्त झालों असतों असें वाटून मनांतून ती त्याच्यावर फारच चिडली. त्याच्या शेवटच्या वाक्यांची आठवण होतांच तिच्या दुःखाला जोराची भरती आली. दुःखाला वाट करून देण्यासाठी ती आपल्या खोलींत गेली पण ते हलकें होण्याऐवजी वाढलें मात्र.

कुठेंहि कुणालाहि आपल्याशिवाय चर्चेली दुसरा विषय नाही ! ! '

अथांग सागरावरील असंख्य लाटांवर हेलकावे खाणाऱ्या दुर्दैवी प्राण्याला एकांहे लाट सुरक्षित स्थळीं नेऊन पोचवायला समर्थ नसते तद्वत सुधेच्या हृदयसागरांत उचंबळणाऱ्या असंख्य विचार विकारांच्या लाटा तिला एकाहि निश्चित विचारापर्यंत आणू शकल्या नाहीत. विचारानं जड झालेलं डोकें दोन्ही हातांनीं दावून धरून ती मोठ्यानें म्हणाली,

‘ देवा काय करूं ? मला कांहीं समजत नाही ! ’

तिनें नकळत मोठ्यानें उच्चारलेल्या वरील उद्गारांनीं कळवळून काकू तिच्या खोलींत आल्या आणि ममतेनें तिच्या पाठीवरून हात फिरवीत म्हणाल्या—

‘ काय ग वाळ ! असं काय करतेस ? बरं वाटत नाही का तुला ! ’ सुधेनें अश्रुसिक्त दृष्टीनें काकूकडे पाहून पुन्हां वरील वाक्य उच्चारलें तेव्हां काकू म्हणाल्या,

‘ हा वेडे ! असा का कुठें घीर सोडतात ? अग तूंच जर असे हातपाय गाळून शरण गेलीस तर पन्नाकराचा वरचष्मा नेहमींच कायम राहील. तुझ्यासारख्या शिकल्या सवरलेल्या बायकोला तों ताटाखालच्या मांजरागत वागवतोना ? मग यावरूनच इतर थोडं शिकलेल्या बायकांना हे अरेरावी पुरुष— स्वतः कमी शिकलेले असले तरी— कसं वागवीत असतील याची कल्पना कर ! अग तुझ्या एकटीच्या अशा भ्रामक सुखाचा विचार मनांत आणून तूं सगळ्या स्त्रीजातीला मार्गदर्शक होण्याची आलेली संधि गमावणार काय ? तूं आपली आतां— यांतून मोडली झालीस की कुंदाबरोबर कॉलेजांत जायला लाग. अन् परीक्षा उतरली की लग्न झालेल्या बायकांची स्थिति सुधारण्याच्या कार्याला वाहून घे. पास झालीस तर शेंदीडशें रुप्यांना कुठंच मरण नाही. शिवाय तुझ्या योग्यतेप्रमाणें त्याला पोटगी द्यायला भाग पाडूं, बघ—’

काकूबाईची चर्पटपंजरी सुधेच्या कानांवर आदळत होती व अर्थ हृदय भेदीत होता.

आपला व पतीचा मतभेद असला तरी दुसऱ्याने त्याला कमी लेखलें असतां आपल्याला कशा यातना होतात, हें काकूना कसें व्यक्त करून दाखवावें हें तिला कळेना. अगतिकपणें ती उद्गारली,

‘ हायरे दैवा ! काय हे धिढवडे ! ’

— ३ —

पद्माकर घरीं आला तेव्हां रात्र बरीच झाली होती. डोक्यांत विचारांनीं व पोटांत भुकेनें अगदीं काहूर उठविलें होतें. एकंदर घटनेमुळें त्याच्या शरीराला विलक्षण ग्लानी आली होती. घरांत येतांच त्यानें आपला श्रान्त देह पलंगावर झोकून दिला. बराच वेळ त्यास शोप लागेना; व शेवटीं लागली तीही अस्वस्थ व स्वप्नमय. पहाटे जेव्हां तो जागा झाला तेव्हां आंतल्या खोलीच्या दारांतून हिरवा पदर वाऱ्यानें फडफडत असलेला त्याला दिसला.

‘ हेंच तें सुधेचें बदामी लुगडें ! नेहमींप्रमाणें आपल्या उठवण्याची वाट पहात ती चहाची तयारी करीत तिथें उभी आहे तर ? मग ज्या घटनेच्या विचारांमुळें सारी रात्र आपला मेंदू शिणला व शरीरांतलें त्राण नाहीसें झालें ती घटना स्वप्नांतच घडली तर ? उगीच आपण तिच्यावर संतापलों ! ’

काल संध्याळपासून त्याच्या पोटांत पाण्याचा थेंब गेला नव्हता. रोज याच वेळीं तो पाहिला चहापानविधि उरकीत असे. चहाच्या आठवणीनें त्याला चैतन्य आल्यासारखें वाटलें. मोठ्या आशेनें उठून तो हळूच त्या खोलींत गेला. तो काय ?

पलंगाच्या दांडीवर सोडून ठेवलेल्या लुगड्याच्या पदर खिडकीमधून येणाऱ्या वाऱ्यानें हळूहळू हालत होता !

पद्माकराल कालच्या सर्व गोष्टी आठवल्या. ज्यास स्वप्न मानून आपण आपल्या मनाची फसवणूक करून घेऊन समाधान मानीत होतो तें कटु सत्य

आहे, हें ती गेली तरी तिचा प्रतिनिधि डौलानें फडफडून आपणांस पटवीत आहे; आपल्या नादानपणाची तो निर्जीव पदर जणू काय थट्टाच करित आहे असें वाटून त्याला राग आला. त्यानें चडफडतच मुखमार्जन उरकलें; आणि चहाची आराधना मांडली.

‘ छे, नुसत्या स्टोव्हनें भागतं आहे कां ? स्पिरिट, काकडा, काडया—फारच भानगडी बोवा. ’

स्टोव्ह पेटल्यावर तो पातेली, किटली इत्यादि शोघायला लागला. शेवटीं कसा तरी एकदाचा चहा तयार झाला. स्टोव्ह बंद करून त्यानें तो चहा पेस्यांत गाळून घेतला आणि दूध पाहातो तों कुठेंच नाहीं. ‘ रोज तर पहाटेच गवळी येतो, आज त्यानेंहि संप फुकारला कीं काय ! हो पण आला असला तरी घेणार कोण ? घेणारीन तर— ’ त्यानें त्या काषायाचा एक घोंट घेऊन पाहिला व तोंड वेडेंवांकडें केलें.

‘ चहासाठीं आतां एखाद्या विश्रांतिभुवनांतच गेलं पाहिजे. ’ असें बोलून तो तेथून उठला.

विश्रांतिभुवनांत चहा पिऊन व वाचनालयांत थोडा वेळ घालवून पद्माकर घरीं येतो तों रामा गडी दाराशीं बसलेला.

‘ कुठें होतास रे ? ’

‘ काल सांजचा आलों होतो अन् आतां सकाळीच आलों. दोन्ही वेळां दाराला कुलूप. भांडींवाली पण येऊन गेली. ’

‘ बरं, झटपट तूं घे दोन भांडीं घांसून अन् स्टोव्हवर भात टाक. वेळ झाला. तोंपर्यंत मी आंधोळ करतो. ’ खान आटोपून पद्माकरानें टॉवेल धोतर मागितलें तों तीं दोन्ही कालपासून धुवायचींच पडलीं आहेत असें रामानें जाहीर केलें !

दुसरें धोतर काढून नेसत असतां पद्माकर मनाशीं म्हणाला,

‘ एका दिवसांत काय ह्या घडामोडी ! हींच कामं विनबोभाट वेळच्या-वेळीं होत होती, आणि आज किती गोंधळ पडला आहे ! नेहमीं हाताशीं

असणाऱ्या दूध, भांडी, कपडे, काढ्यापेटी यांसारख्या शुद्धक वाटणाऱ्या जिनसांच्या अभावीं आज किती अडवणूक झाली. प्रत्येक शुद्धक वाटणाऱ्या वस्तूचं त्यावेळीं महत्त्व आहे आणि त्यांची जेथल्या तेथे वेळच्यावेळीं चातुर्याने योजना करतांना स्त्रियांना श्रम होत असले पाहिजेत व त्या श्रमाचें चीज व्हावें असें त्यांना वाटत असलें पाहिजे; आणि तें फारसें गैर नाही ही गोष्ट त्यानें आपल्या मनांतील खोल दालनांत मान्य केली.

तथापि तसें असलें तरी सुधेनें इतकें विरुद्ध टोंकाला जाण्यापूर्वी आपणाशीं मोकळेपणीं विचारविनिमय करायला पाहिजे होता. तिचा हा प्रमाद त्याला अजूनहि क्षम्य वाटत नव्हता. आपणापेक्षां मन मोकळें करायला दुसरीं माणसें तिला अधिक जवळचीं वाटलीं हें शक्य त्याला बांचेत होतें. त्यासाठीं तो वारंवार मनांत सुधेवर चिडत होता.

— ४ —

कुणी चिडो अथवा आनंदांत असो. काळ कांहीं कुणासाठीं थांबून रहात नाही. एका मागून एक दिवस गेले आणि काकांच्या घरीं आल्यापासून तीन महिन्यांनीं सुधेला मुलगा झाला. तें आनंदाचें वर्तमान पद्माकराला कळविण्यांत आलें. या तीन महिन्यांत पद्माकर काकांकडे फिरकला नव्हता. आपल्यापासून वियुक्त होऊं इच्छिणाऱ्या पत्नीकडे जाणें त्याला कोडगेपणाचें वाटत होतें.

परंतु काय असेल ते असो मुलगा झाल्याचें ऐकून त्याला पहाण्यासाठीं पद्माकराचें हृदय आतुर झालें होतें. तरी आपण होऊन जाणें म्हणजे आपला पराजय कबूल करणें असें त्याच्या मनाला वाटत होतें. आणखी कांहीं दिवस धीर धरला तर बारशाचें आपल्याला खात्रीनें आमंत्रण येईल, तेव्हां त्या संधीचा फायदा घेऊन जाऊं असें मनोराज्य तो मनांत करीत होता. परंतु त्यांतहि त्याची निराशा झाली. बारशाचें आमंत्रण आलें नाही त्यामुळे तो मनांत अधिकच संतापला.

मधल्या या काळांत त्याला जो मानसिक ताण बसला त्याचा परिणाम शरीरावर होऊन तो आजारी पडला. त्यावेळीं तर पत्नीच्या गैरहजेरीची जाणीव तीव्रतेनें होण्यसारख्या गोष्टी पदोपदी घडल्या. त्यांतच शेजारी व भिन्नमंडळी तिच्या गैरहजेरीविषयीं बोलून तर मुलगां झाल्याबद्दल पेढे मागून आणि स्वतः त्रास सोसून एकमेकांस सुख देण्यास तत्पर असल्याबद्दल त्याची वाखाणणी करून त्याच्या हृदयाची जखम ताजी राखीत. त्यामुळे मनांत राग व दुःख दाटत असतां हि हास्यमुखानें कांहीं तरी सांगून त्याची समजूत त्याला करावी लागे.

मुलगा झाला या आनंदांच्या प्रसंगां तरी मनांतली अढी सोडून आपली पत्नी आपणांस बोलवील अशी त्याला आशा वाटत होती. पण ती फोल ठरल्याचें पाहून सखेदाश्चर्य वाटलें. त्याचा उलगाडा एके दिवशीं काकांनीं केला.

‘ बाळंतपणानंतर सुधा फार आजारी होती ती नुक्तीच सांवरत आहे. ’

हा खुलासा ऐकून पद्माकराला जरा वरें वाटलें. ‘ दोष तिचा नसून आपला आहे. उगाच आपण संतापलों ! ’

आपल्या प्रियजनांना स्वतः पहावयास जाण्याचें त्यानें ठरविलें. त्याप्रमाणें तो काकांकडे जाऊन आपल्या आगमनाची वर्दी देण्यासाठीं हॉलमध्ये थांबला असतांना पुढील संवाद त्याच्या कानां आला.

‘ आम्हीं उगाच पद्माकराला दोष देत होतों. तो मुद्दां आजारी आहे म्हणे. ’ ‘ तरीच इतक्या दिवसांत आले नाहींत. ’ काकू बोलत हेत्या. तें ऐकून सुधा चटकन उद्गारली ‘ आजारी ? अगवाई ! मग फारच हाल हात असतील ! मी इथं चैनीत अन् तिकडे— काकू, मला आत्ताच गेलं पाहिजे ? ’

‘ अग तूं बाळंतीण अन् जीवावरल्या दुखण्यांतून नुक्तीच सांवरते आहेस— ’

‘ हो, पण मी बरी असून तिकडे आजारी असावचे— ’

‘ पण तूं काय करणार जाऊन ? डॉक्टरला पाठवायला सांगते— ’

‘ तरी मला गेलंच पाहिजे. माझ्याशिवाय उपचार व्हायचे नाहीत नीट ! डॉक्टर गेले तरी उपचार करायला तिथं कोण आहे दुसरे ? दुखण्यांत स्वतःच स्वतःला कांहीं कळत नसतं, त्या सान्या खोडी मलाच माहीत दुसऱ्या कुणाला कांहीं कळायचं समजायचं नाही. ’

तिची ती काकळूत पाहून काकूंना हसूं आलें.

काकांच्या बाजूला त्यांनीं एक साभिप्राय दृष्टिक्षेप केला. बाहेर पद्माकराचें हृदय भरून येऊन डोळ्यांत आनंदाश्रु चमकले. आवेगाच्या भरांत आंत येऊन तो म्हणाला,

‘ म्हणूनच घ्यायला आलों आहे वैद्याला. ’

तिचा लहानसा नाजुक फिक्कट हात त्यानें आपल्या कृश हातांत घेतला. तो पुष्कळ दिवस अंतरलेला चिरपरिचित स्पर्श आणि ते आश्वासनाचे शब्द अनुभवून व ऐकून दोघांच्या मनांत ठाणें देऊन बसलेल्या द्वैताचा त्याक्षणीं त्यांना अजिबात विसर पडला ! सुखसंवेदनेच्या जाणिवेनें त्यांचीं हृदये पुलकित झालीं. आनंदाश्रूंच्या दाटीनें दृष्टि मंद झाल्यामुळे काका, काकू तेथून केव्हां निघून गेलीं हे त्यांना कळलें देखील नाही !

दैवाचा खेळ :

: ३

“टय्याँहा, टय्याँहा, टय्याँहा....”

नवबालकाचा रोदन-ध्वनि कानीं पडतांच वेदनांमुळे विव्दळणारी ती नवप्रसूता स्तब्ध झाली. श्वास रोधून ती सभोंवार पाहू लागली.

“मुलगा ! मुलगा झाला हो !”

परिचारिकांनीं हंसत हंसत उच्चारलेली ती अमृतवाणी ऐकून नुकतीच वेदनांनीं विव्दळणारी माता डोळ्यांतून अश्रू ओघळत असताहि हंसू लागली. तिला तो रोदन-ध्वनि सुस्वर संगीतासारखा कर्णमधुर वाटला ! त्यानें तिचा सारा शीणभाग नाहींसा झाला !

नवबालकाचा पहिला रोदनस्वर इतका अपूर्व वाटण्यासारखाच हिराबाईची परिस्थिति होती. यापूर्वी प्रसूतीच्या दिव्यांतून चार-पांच वेळां ती पार पडली होती. परंतु आपल्या बालकाचा विवक्षित असा प्रथम रोदन-ध्वनि यापूर्वी फक्त एकदांच तिच्या कानीं पडला होता. प्रत्येक खेपेला त्या अपूर्व संगीताची ती उत्कंठेनें अपेक्षा करी आणि अकालीं प्रसूति किंवा जन्मतःच मृत्यु या कठोर दैवदुर्विलसितानें ती फोल ठरत असे.

पहिऱ्या मुलाच्या जन्मानंतर जडलेल्या ज्या विकृतीमुळे ही दुःखपरंपरा

कोसळत असे, ती विकृति तज्ज्ञांकडून वर्षभर उपचार करून नाहीशी केल्या-
नंतरच आजचा हा आनंदाचा दिवस उजाडला होता.

लगतच्या खोर्लीत पुन्हा 'टथॅहा' ध्वनि सुरू झालेला ऐकल्यामुळे
चमकून, जवळच असलेल्या परिचारिकेला उद्देशून हिराबाई म्हणाली,

“ कुणी आणखी आत्तांच बाळंत झाली वाटत ? ”

“ हो तर काय ! हें बाळंतपणाचंच हॉस्पिटल आहे. इथं हें रहाटगाडगं
नेहमी चालायचंच ! तुम्ही ही 'लेबर रूम' अडवल्यामुळे तिला शेजारच्या
खोर्लीत घ्यावी लागली. तिकडेच गेल्या आहेत साऱ्याजणी. तुम्ही जरा स्वस्थ
पडून रहा हं. मी बेबीला न्हाऊं घालून आणते ! ”

“ मुलगा - मुलगाच ! ”

बाहेर कोणीतरी कोणाशी वरीलप्रमाणे बोलत असलेले ऐकून हिराबाई
परिचारिकेला म्हणाली,

“ सांभाळा हो, तिलासुद्धां मुलगाच झालाय. माझं बाळ-दोन्ही मुलगेच
असले म्हणजे बदलायची भीति ! नाही ? ”

यावर खो-खो हंसत परिचारिका म्हणाली,

“छट्, कांहीतरीच ! इथं एका वेळां दहा-दहा मुली किंवा मुलगे असतात;
कधी कधी अधिकहि असतात. तुम्ही आलांत आज नव्यानंच इथं बाळंत-
पणाला; पण आमचा जन्म गेला ह्या कामांत. एक आया हाताशी घेऊन
भराभरा संबंध वाडीतलीं मुलं न्हाऊं घालते मी एकटी, पण बिशाद काय
इकडचं मूल तिकडे होईल ! ”

“ अगबाई, मग तर फारच भीति ! इथंच नाही का आंधोळ घालतां
येणार ? ”

असल्या बाष्कळ प्रश्नाला काडीचेंहि महत्त्व नाही हें कृतीनेच दाखवण्याच्या
उद्देशाने ती बाई ते मूल घेऊन हंसत हंसत स्नानघराकडे चालती झाली. तेथे
जाऊन तिने आपल्या व्यवसाय-भगिनींना ते हिराबाईचें बालिश विधान निवे-
दन केले. त्या मैत्रिणी खो-खो हंसत आपापसांत चर्चा करूं लागल्या.

“ पहिलटकरीण आहे वाटतं ? ”

“ छे हो, ही पांचवी का सहावी खेप वाटतं— ”

“ बापरे ! पांच-सहा मुलांची आई, अन् असं म्हणाली ! मग ‘ सेपरेट रूम ’ कां नाही घेतली तिने ? ”

“ हो, मग झाली असती तिथंच मूल न्हाणायची सोय ! ”

“ अग चूप, चूप ! ती पहा सिस्टर येते आहे डॉक्टरला घेऊन. ”

डॉक्टरांनी ‘ सिस्टर ’ समवेत बाळ-बाळंतीण पाहून योग्य त्या सूचना दिल्या. तेव्हां त्या पहिल्या परिचारिकेने हलक्या आवाजांत हिराबाईचे विधान हंसत हंसत सिस्टरला सांगितले आणि “ काय ? ” म्हणून डॉक्टरनी पृच्छा केल्यावरून सिस्टरने ते त्यांस सांगितले. ते ऐकून गंभीरपणे ते इंग्रजीत म्हणाले,

“ हंसूं नका, अशाने तिच्या मनावर परिणाम होईल. तिची बरीच मुलं जन्मतःच गेल्यामुळे तिचे मन असं हळवं होणं साहजिकच आहे. तिच्याशी मायेने वागा, तिच्या कलानंच घ्या, समजलं ? ”

स्वतः डॉक्टर आणि सिस्टर यांनी जातांना गोड, मृदु शब्दांत नवप्रसवा हिराबाईला “ भिण्याचे कांही कारण नाही; येथे बाळबाळंतिणीची नीट काळजी घेतली जाईल; कांही त्रास वाटला तर आम्हांला सांगा ” असे आश्वासन दिल्यामुळे अधीर झालेलं तिचें मन जरा शांत झाले.

जवळच्या पाळण्यांत शांतपणे निद्रासुख घेत असलेल्या आपल्या गोजिर-वाण्या बालकाकडे दृष्टि लावून बाह्यतः शांतपणे ती विळान्यावर पडून राहिली होती खरी; परंतु तिच्या हृदयांत उसळून राहिलेल्या आनंदाच्या आवेगाला तें चिमकुले स्थान अपुरे पडत होतें. आपल्या सुहृदांना या उसळत्या आनंदाचे वाटेकरी करून आपला आनंद केव्हा द्विगुणित करूं असे तिला होऊन गेले होतें. त्यामुळे आतुर उत्कंठेने ती त्यांच्या वाटेकडे मधून मधून डोळे लावीत असे.

पुत्रजन्माची आनंददायक वार्ता, साशंकपणे बाहेर तिष्ठत राहिलेल्या शशि-

कान्तांना समजली; तेव्हां उल्हसित हृदयानेच त्यांनी बाळांतिणीच्या वॉर्डमध्ये प्रवेश केला.

अहाहा ! तें गोजिरवाणें तान्हुलें ! त्याला पाहतांच त्यांची चिंता, श्रम सारें नाहींस झालें. पुढें वांकून बाळाकडे निरखून पहात ते म्हणाले,

“ अशींच असतात का सारीं लहान मुलं ? ”

त्यांचा पहिला मुलगा हिराबाईच्या माहेरीं जन्मला होता व दीड महिन्यांनीं त्यांच्या दृष्टीस पडला होता. नुकतेंच जन्मलेलें व आपल्या हातापायांची व डोळ्यांची हालचाल करणारें बालक त्यांच्या आजच प्रथम दृष्टीस पडत होतें. कुतूहलानें त्याच्याकडे पहात ते म्हणाले,

“ नाक पहा, फुगीर गालांत गढून गेलंय अगदीं ! कां लहानच आहे जरा ? ”

हिराबाई मान हालवून म्हणाली,

“ छे; लहान नाहीं कांहीं. पुढें होईल ते सारखें तरतरीत. डोळे पाहिले का ? ”

“ हो, थेट तुझ्यासारखे— ”

“ नाहीं, आपणासारखे - माझे काय वाटोळे डोळे आहेत ? ”

आपण तिच्या लांबट डोळ्यांवरून तिला मीनाक्षी म्हणून चिडवीत असूं, तें आठवून शशिकान्तांना हंसूं आलें. नंतर बाळाच्या उघड्या डोक्याकडे पहात ते म्हणाले,

“ पण हं काय ? याचं डोकं काय असं लांबट अन् निमुळतं ? ”

हा प्रश्न पलीकडे ‘टेम्परेचर’ घेत असलेल्या परिचरिकेनें ऐकला. ती हंसत म्हणाली,

“ सगळ्यांचीं डोकीं जन्मतः अशींच असतात बरं ! पुढें होतात मग सारखीं. आतां दोन दिवसांनींच पहा, मग कळेल. लहान मुलांत दर दिवशीं बदल होत असतो ! ”

“ असं का ? ”

“ तर काय ! ”

त्या पतिपत्नीकडे पाहून परिचारिका त्यांच्या अज्ञानाला मनांत हंसत होती. एकाहि मुलाला जन्म न देतां लहान मुलांसंप्रधीं आपणांस किती सूक्ष्म ज्ञान आहे, हें त्यांना ऐकविण्याचा मोह तिनें कष्टानें आंवरला. तथापि आपल्या अनुभवशीरपणाच्या जाणिवेनें त्यांना धीर येईल असें वाटून कीं काय, “ तुम्हांला हें नवीन एण आमचा यांत जन्म गेला ! ” येवढें मात्र तिनें त्यांना सांगितलें.

पत्नीला धीर देऊन व बाळाला जपायला सांगून शशिकान्त जायला निघाले, तेव्हां आपल्या फिक्कट गालांवर लज्जेमुळें आलेली आरक्तता लपण्याकरितांच कीं काय, दोन्ही हातांनीं मुख झांकून घेऊन हळूच ती म्हणाली,

“ कुमाराला घेऊन यावं गडे, म्हणजे बाळाचें त्याच्याशीं किती साम्य आहे— ”

पत्नी बोलण्यास कचरत असली तरी तिला काय बोलवयाचें आहे तें आपण बरोबर ताडलें आहे हें पत्नीला दर्शविण्याकरितां मिस्किलपणें हंसत ते म्हणाले,

“ साम्य पाह्यला कुमारच कशाला पाहिजे ? इकडे पहाण्याची तसदी घेतली तरी कळेल तें ! ”

त्यांचा थोरला मुलगा कुमार हा हुबेहूब शशिकान्तासारखा होता. सुंवया उडवून डोळे मिचकावण्याची त्यांना जी संवय होती, ती त्यानें जशीच्या तशीच उचलली होती. आपल्या प्रिय माणसाचें झालें तरी तें व्यंग आपल्या मुलांत उतरूं नये अशी हिराबाईची इच्छा होती; आणि शशिकान्तांनाहि तसेंच वाटत होतें. परंतु त्यांच्या इच्छेला बाजूला सारून कुमाराच्या बाबतींत निसर्गानें आपलें कार्य केलेंच होतें.

हिराबाई म्हणाली,

“ जा गडे, तसं म्हणतें का मी ? मला त्याला पहावंसं वाटतं. ”

शशिकान्तांनीं तें सहास्य मान्य केलें.

दुसऱ्या दिवशीं जेव्हां कुमाराला घेऊन शशिकान्त आले, तेव्हां त्या पति-पत्नींनीं नूतन बालकाचें त्यांच्याशीं कसकसें साम्य आहे हें अजमावण्यांत बराच वेळ घालविला. तरी शेवटीं नाकाडोळ्यांची ठेवण कुमारासारखी आहे कीं आईवापांसारखी आहे, हे प्रश्न वादग्रस्तच राहिले. मात्र केंस व कान कुमारासारखे आहेत या बाबतींत फक्त मतैक्य झालें ! आपल्या अव्यंग बाळाला हिराबाई फारच जपत; आणि त्या प्रेमळ मातेच्या दृष्टव्या मनाला (डॉक्टर्च्या ताकिदीमुळे) परिचारिकाहि फार जपत.

—२—

“ हें नाहीं माझं बाळ ! ”

नुकतंच स्नान घालून कपड्यांत गुंडाळून जवळ दिलेल्या बाळाला नकारार्थी हस्तस्पर्श करीत व दुसऱ्या हातानें आपल्या अंगांतील झग्याचें दुसरें बटण लावीत हिराबाई म्हणाली,

“ हें नाहीं माझं बाळ ! ”

आश्चर्यानें ‘आं’ वासून परिचारिका म्हणाली,

“ म्हणजे ?— ”

“ हें माझं बाळ नाहीं ! माझं बाळ आणून द्या. ”

झबळें, नेपकिन् घालून व केंसावर ब्रश फिरवून आणि तोंडाला पावडर लावून नीट सजविलेल्या त्या अर्भकाकडे निरखून पाहता परिचारिका म्हणाली,

“ पहा ना. डावीकडे भांग— मुलगाच आहे ! ” कपड्यांत गुरफटून ठेवलेल्या अर्भकांचा वर्ग ओळखण्याकरितां मुलींचा उजवीकडे व मुलांचा डावीकडे भांग पाडण्याची त्या हॉस्पिटलमध्ये रीत होती, तिला उद्देशून परिचारिका म्हणाली,

“ मुलगाच आहे. ”

“ पण माझा नव्हे. ”

“ कशावरून ? ”

“ तोंड फिरवतों. ”

“ काहींतरीच तुमचं आपलं ! अहो, त्याला भूक नसेल. ”

“ नसेल कशी ? वेळ झाली ना : ”

“ लाडक्या ‘पेशंट’चं काहींतरीच त्रास देणं— ” असें तोंडांत पुटपुटून
नंतर मोठ्यानें ती म्हणाली,

“ नेऊं ? ”

“ हं— पण माझं वाळ आधीं आणा, आंघोळ घालतांना बदललं तुम्ही— ”

हिराबाईच्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहिले. यांकडे दुर्लक्ष करून परिचारिकेनं तें झोपलेलें मूल उचललें आणि “ हळवं-हळवं मन म्हणून चढवून ठेवली डॉक्टरांनीं तर फारच तऱ्हातऱ्हा करूं लागली अगदीं ! ” असें पुटपुटत आपल्या व्यवसायभगिनींच्या जवळ जाऊन म्हणाली,

“ ऐकलं का प्रभाबाई ? त्या लाडक्या पेशंटचं म्हणे हें मूल नव्हे ! ”

“ कोण म्हणतं ? ”

“ अहो तीच ! ‘ माझं मूल बदललं ’ म्हणे. फारच अगदीं— ”

वार्डमधील कोणा पेशंटचें लक्ष आपणाकडे आहे कीं काय हें चौफेर दृष्टि टाकून प्रभाबाई पाहूं लागली; आणि न बोलण्याविषयीं तिला हातानें खूण करून हलक्या आवाजानें म्हणाली, “ अग चूप, चूप आधीं ! ती पहा महामाया-डिस्टर-डॉक्टराबरोबर इकडेच येत आहे. तेवढंच पुरे होईल त्यांना !— म्हणतील आमच्या हॉस्पिटलच नांव बदलू केलं, लौकिक घालवला ! ”

परिचारिका चपापून म्हणाली,

“ अगबाई ! ती दोघं ‘राउण्ड’ वर येताहेत. आतां कसं हो ? अजून इतकीं मुलं न्हाऊं घालायचीं आहेत. ही नऊ नंबर म्हणजे मोठी कटकटच आहे ! हिच्यापार्यां इतका वेळ गेला— ”

“ हं. घर घे, नेऊन ठेव जा पाळण्यांत. ”

ती परिचारिका प्रभाबाईच्या आविर्भावाकडे क्षणभर पहात राहिली. नंतर जवळ येणाऱ्या सिस्टरकडे दृष्टि वळवून तडक हिराबाईकडे गेली व हलक्या आवाजांत म्हणाली,

“ ध्या तुमचं 'बेबी.' जागं झालं आहे. रडवूं नका. हं. सिस्टर येत आहे. ”

स्नानानंतर कपडे घालून व पॉवडर लावून नाटनेटकें केलेलें तें अर्भक पुढें ठेवतांच डोळे मिटून आपलें भक्ष्य शोधूं लागलें व मातेनें जवळ घेतांच दुग्धपान करीत तें निद्रावश झालें. दुसऱ्या दिवशीं शशिकान्त आल्यावर म्हणाले,

“ बाळ जरा वाळत्यासारख्या कां दिसतो ? त्याला बरं नाही कीं काय ? ”

“ रात्रीं जरा अंग ऊन लागत होत खरं— ”

“ हं. त्यामुळेंच असेल. आणि नर्स म्हणत होती तेंहि खरं बरं का. त्याची मुद्रा झाल्या दिवसापेक्षा थोडी निराळी दिसते नाही ? ”

“ आं ? ” ती आश्चर्यानें उद्गारली.

“ कदाचित् एकसारखं पाहून तुझ्या नजरेला फरक येत नसतील— पण बाळ वाळला हें मात खरं. ”

पलीकडे बाळवाळंतिणींना औषध देत असलेल्या परिचारिकेला हांक मारून हिराबाई म्हणाली—

“ बाळ वाळत्यासारखा दिसतो. त्याचं वजन तरी करून पहातां का ? ”

परिचारिका मान उडवून हंसत म्हणाली,

“ सिस्टरला सांगा. तिनें सांगितलं तर करूं वजन; पण त्याची कांहीं जरूर नाही. पहिले तीन दिवस मूल असतंच बाळसेदार; नंतर जरा उतरतं. शिवाय कपड्यांत गुंडाळलेलं होतं ना तीन दिवस ? त्यामुळेंहि आकारानं मोठं वाटलं असेल तुम्हांला. तसा कांहीं अपाय नाही त्याला. चांगला 'हेल्दी' आहे ! ”

मातापित्यांचें समाधान झालें. त्यानंतर तेथें असेतोपर्यंत हिराबाई आपल्या बाळाला क्षणभर विसंबली नाही.

बाळ वाढून दोन-जडीच वर्षांचा झाला; पण तो आपल्या थोरल्या भावा-सारखा दिसत नव्हता आणि आईबापासारखाहि दिसत नव्हता. तथापि त्या त्रिवर्गाशी त्याचें कांहीं बाबतींत साम्य होतें. त्याची नाजूक ठेंगणी चण व गौरवर्ण यांचें आईशी अधिक साम्य होतें; तर डोळ्यांचें आणि भालप्रदेशाचें बापाशी साम्य असूनहि ती मुंवया उडविण्याची लकत्र मात्र भावाप्रमाणें त्यानें उचलली नव्हती. या गोष्टींचें त्या आईबापांना कितीतरी समाधान वाटे ! पुष्कळशा चिकित्सेनंतर फक्त कानच कुमारासारखे आहेत असें ठरलें. नाक, ओंठ, जिवणी व हनुवटी आणि एकंदर आंगलट तर अलौकिक सुंदरतेच्या सदरांत पडत होती. त्याच्या सुंदर रूपावरून त्याचें नांव मोहन ठेवण्यांत आलें होतें. त्याच्या त्या मोहून टाकणाऱ्या मनोहर मुखकमलाचे पटापट मुके घेत एकदां त्याची आई पतीकडे प्रेमकटाक्ष फेंकून म्हणाली,

“ आपला हा मोहनबाळ मुलगी होऊन कां नाहीं आला वरं ? किती असामान्य सुंदर दिसली असती मुलगी ! नाहीं ? ”

पत्नी-पुत्राकडे प्रेमभरानें निरखून पहात ते म्हणाले,

“ तसं झालं असतं तर तूं तिला गमावून बसली असतीस- ”

पत्नीनें अंग थरारल्यासारखें केलें. तें पाहून ते पुढें म्हणाले,

“ म्हणजे एखादा उपटसुंभ, जांवयाच्या नांवानें पुढें आला असता आणि तुझं हें रत्न हिरावून घेऊन गेला असता. समजलं ! ईश्वर करतो तें बऱ्याचंच असतं ! ”

हें ऐकून हिराबाई हंसूं लागली आणि दोघांनींहि चुंबचुंबून त्या बाळाला अगदीं बेजार केलें. तो त्या त्रिवर्गाचा जीव की प्राण होता. आईबापांना तर तो क्षणभर दृष्टिआड असलेला खपत नसे; आणि त्याच्या मोहक रूपाला कोणाची दृष्ट होईल, याविषयी तर हिराबाई फारच जपत असे.

— ४ —

यथाक्रम बाळ आठ वर्षांचा झाला. परंतु वास्तविक वयापेक्षा तो कमी वयाचा दिसे. त्याची आंगलट, त्याप्रमाणेच प्रकृति फार नाजूक होती. डॉक्टर आणि शिक्षक यांचा तनखा नेहमी चालू असे. प्रकृतीचा परिणाम म्हणून की काय, वयाच्या मानाने त्याला शिकण्याची गोडी कमी होती. गायनाकडे मात्र ओढा दिसे. परंतु आपला मुलगा गायक व्हावा, अशी त्याच्या आई-बापांची इच्छा नव्हती. याकरिता आधुनिक पद्धतीच्या शिक्षणसाहित्यांनी—मेकॅनो, अक्षरांचे चित्रपट, चित्रांचे ठोकळे—त्याला शिक्षणाची गोडी लावण्याकरिता शिक्षकाची जखरीच असे.

या अवधीत हिरावाईवर गरोदरपणाचा प्रसंग दोनदा आला; परंतु पुन्हा मागील प्रकारांची आवृत्ति होऊन प्रसूतीसाठी हॉस्पिटमध्ये जाण्याचा तिला प्रसंगच आला नाही.

तिसऱ्या खेपेस मात्र पुरे दिवस भरून त्याच हॉस्पिटमध्ये प्रसूतीसाठी ती आली. प्रसूति निर्विघ्नपणे पार पडल्यावर या दिव्यांतून जाण्याचा निष्फळ प्रसंग वारंवार येऊ नये, याकरिता डॉक्टरच्या सल्ल्याने शसक्रिया करण्याचे ठरले आणि योग्य वेळी ती करण्यांत आली. यामुळे या खेपेस हॉस्पिटमध्ये तिचे वास्तव्य अधिक काळ झाले.

आधीच हिरावाई फार हळव्या मनाची होती. त्यांत यापुढे अपत्यलाभ घडणे नाही, या तीव्र जाणीवने ती आपल्या नव्या तान्हुल्याला फारच जपे. कपडे बदलण्यासाठी किंवा स्नान घालण्यासाठी परिचारिकांनी त्याला उचलले की, ती हटकून त्यांना 'नीट धरा हो', 'जपून घ्या हो', 'फार कढत किंवा कोमट पाणी घालू नका', असे प्रत्येक वेळी सांगे. तिचे असे उद्गार ऐकले म्हणजे कोणी हंसत, कोणी 'कळतंय आम्हांला' म्हणून उत्तर देत, आणि विलकूल दुर्लक्ष करित. असेच ती एके दिवशी परिचारिकेला बजावीत असता ती परिचारिका हंसून म्हणाली,

“ पुरे हो हिराबाई तुमचं. असं अति जपण्यानं काय होतं आहे ठाऊक ? ”

“ काय होतं ? ”

“ काहीं तरीच होतं मग ! ”

प्रभार्थक मुद्देनं हिराबाई तिच्याकडे पहातच राहिली. जणूं काय प्रश्न केला तर अप्रिय ऐकायला मिळेल असें वाटून तसें करायला ती धजली नाही. तिच्या मनांत अकारण हुरहूर सुरू झाली. तिची ती कावरीबावरी मुद्रा पाहून परिचारिका हंसून म्हणाली,

“ तसं तुम्हांला नको हो घाबरायला. एका धांदरट बाईची गोष्ट आहे ती. मार्गे काहीं वर्षांपूर्वी प्रभाबाई होत्या ना, त्यांनीं सांगितली होती ती मला. तेव्हां म्हणे अशीच एक बाई आली होती बाळंतपणाला. तिचीं फार मुलं गेल्यामुळं तिचं मन हळवं झालं होतं म्हणे. प्रत्येक वेळीं ती असंच तुमच्यासारखं मुलाला जपायला सांगायची अन् एके दिवशीं झालं काय ? ‘ हा नाही माझा मुलगा ! ’ असं ती म्हणूं लागली. अहो झालं होतं काय ?—प्रभाबाईंनीं सांगितलं हो मला—कीं, तें मूल आलं होतं झोंपेला. आंघोळ घालतांच तें झोंपलं अन् ही बया गेली पाजायला. झोंपेपुढं तें काय पिणार ? तशी म्हणाली ‘ माझं नाही हें. ’ इतक्यात डॉक्टर आले ‘ राउण्ड ’ वर; तेव्हां घाईघाईनं प्रभाबाईंनीं तें मूल ठेवलं एका झोपलेल्या बाईच्यापुढं अन् तिचं न्हाणून आणलेलं जागं मूल ठेवलं हिच्या पाळण्यांत. जवळजवळ एकाच वेळीं जन्मलेलीं मुलं होती तीं. पुढं जिचं तिच्याजवळ बदलून ठेवणार होत्या प्रभाबाई; पण मग ती बाई आपल्या मुलाला अगदीं विसंवेना अन् रात्रपाळी होती दुसऱ्या नर्सकडे. शेवटीं गेली घेऊन तें दुसरंच मूल झालं ! ”

आपल्या तान्ह्या मुलाला घट्ट हृदयाशीं धरीत शहारे आल्यासारखे अंग थरारवून हिराबाई म्हणाली,

किती भयंकर ! ऐकवत नाही — ”

“ अहो, ऐकण्यासारखं तर पुढंच आहे. ती बाई होती चांगली घरंदाज. अन् तिला मूल गेलं नायकीणीचं ! ”

“ अँ: ! अन् तिचं ? ”

“ तिचं—ती नायकीण गेली टाकून ! ”

हिराबाई आश्चर्याने तिच्याकडे पहातच राहिली. ती पुढें म्हणाली,

“ मुलगी असती तर धंद्याला उपयोगी पडली असती. मुलगा घेऊन काय करूं ? असं ती नायकीण म्हणाली हो ! ”

“ मग ? ”

“ मग काय ?— सिस्टरनीं पाळलाय तो मुलगा. तुमच्या नजरेस पडला असेल ? सकाळींच दारांचीं पितळी बिजागरं, कडी—कोयंडे ब्रासेनें घांसून चकचकीत करीत असतो तो ! ”

“ मी नाही पाहिला. मला दाखवा हं. केवढा आहे ? ”

“ असेल आठ-नऊ वर्षांचा— हो, नववं लागलं; पण चांगला बारा वर्षांचा असावा असा दिसतो. उंच, गोरा अन् केंस, कपाळ कसें अगदीं छान आहेत. ”

हिराबाईचें डोकें गरगर फिरूं लागलें. विद्युद्देगानें एक चमत्कारिक चमक तिच्या मस्तकांत शिरली. तिनें गतकालावर चढलेलें विस्मृतीचें आवरण फाडून एक ठळक चित्रपट तिच्या अंतश्चक्षुंपुढें धरला.

“ आठ वर्षांपूर्वी ? — अं — माझा बाळ तर— ”

मनातल्या मनांतसुद्धां तिला ती कल्पना उच्चारणें सहन होईना. मस्तक गरगर फिरूं लागलें. ऊर धडधडूं लागला. संशयकल्लोळानें फुटण्याच्या बेतास आलेलें डोकें आंगठा आणि तर्जनीनें दाबून धरून धोग्या आवाजानें ती म्हणाली,

“ उद्यां मला दाखवा. ”

त्या आवाजानें चमकून परिचारिका म्हणाली,

“तुमचा आवाज बदलला हिराबाई ! हा जाग्रणाचा परिणाम. पडसं होईल पहा अज्ञान— झोंपा लौकर. ”

हिराबाईला रात्रभर नीट झोंप लागली नाही. सारी रात्र तिनें दारुण तळमळीत काढली. दुसऱ्या दिवसाची ती उत्सुकतेनें वाट पहात होती, तर एकीकडे तो दुष्ट दिवस न उजाडेल तर बरे, असेंहि तिला मनांतून वाटत होतें.

यथाक्रम सूर्योदय झाला आणि हॉस्पिटलमधील यंत्रासारख्या ठराविक कार्यक्रमांला सुरुवातहि झाली. रात्रगळीच्या परिचारिकेची ‘ ड्यूटी ’ संपल्यामुळे ती घरीं जावयासाठीं बाहेर पडली. हिराबाईला तिच्याकडे पहावेना. एखादी अप्रिय वस्तु दृष्टिआड झाली म्हणजे समाधानानें सुटकेचा निश्वास सोडतात तसा तिनें सोडला. परंतु हें ओढून आणलेलें सुख पुरतें क्षणभरसुद्धां टिकलें नाही. ती परिचारिका फाटकांतून परत तिच्याजवळ येऊन हलक्या आवाजांत म्हणाली,

“ हिराबाई, रात्रीं मीं सांगितलं होतं ना तुम्हांला, तो मुलगा हा पहा. चर्चला जायला निघाला होता, पण मीं आणला जरा आग्रह करून. ”

हिराबाईनें कुशी वळून भितीजवळच्या खिडकींत बाहेरच्या वाजूला उभा असलेल्या त्या मुलाकडे पाहिलें आणि प्रथम दृष्टिपातालाच तिची सारी शक्ति, त्राण, देहमान नाहीसें झालें. वेड्यासारखी ती टकमक त्याच्याकडे पहातच राहिली. तिच्या स्थितीचा उमज न पडून परिचारिका म्हणाली,

“ पाहिलेंत ना कसा सुरेख आहे तो ? रविवारीं चर्चला जाण्यासाठीं हा छान पोशाख केला म्हणजे फारच सुंदर दिसतो; नाहीतर एरवीं पहाल तर, असतो आपला बिजागरं घांशीत. ”

तिनें असें म्हणतांच भुंवया उडवून, डोळे मिचकावून व मानेला एक झटका देऊन हंसतच तो पळाला. हिराबाईच्या हृदयांत घुसलेली सुरी तिचें हृदय आणखी खोल कापीत गेली. “ हाय रे देवा !— माझाच हा— अगदीं येत तो चेहरा अन् तीच डोळे मिचकावण्याची लकब— मुळीं शंकाच नको. हाय !— माझं लेकरं दवाखान्यांत दारांच्या कड्या-कोयंडे घांसतं, अन् नाय-किणीचं पोर आम्ही फुलासारखं वाढवतों !— काय झालं हें ! झालं कसलं,

मीच केलं. आतां मी तिकडं तोंड कसं दाखवूं ? अन् तिकडं कसं सांगूं ? हाय रे दैवा !— न सांगून तरी कसं चालेल ?— पतीशीं प्रतारणा ? एखाद्या चारित्र्यहीन स्त्रीनें करावी तशी प्रतारणा मजकडून होणार नाहीं. हं, ते डोळे, अन् तांबड्यालाल ओठावर टोंक मारायला सज्ज झालेल्या राघूच्या चोंचीसारखं निमुळतं बाकदार नाक— आमच्यापैकीं कोणासारखाच तो नसतांना त्याच्या त्या रूपाला मोहून, आम्ही बळेनें त्याचें आमच्याशीं साम्य चिकटवून, आजवर स्वतःची फसवणूक करून घेतली ना ? — पण आतां पुढें ? — आठ वर्षे खस्ता खाऊन जिव्हाळ्यानें वाढविलेल्या मोहनला दूर तरी कसा लोटूं ? अन् पोटाच्या गोळ्याला दास्याच्या कर्दमांत खितपत तरी कसा ठेवूं ? — अरेरे !— निरपराधी बाळा, कोणत्या जन्माचं वैर साधून मोहनच्या जननीनें तुला ह्या परिस्थितींत लोटून दिलं ? तिनं कसलं, मीच ! मीच हें पातक केलं आहे. देवा ! कोणतं प्रायश्चित्त घेऊन या पातकाचं परिमार्जन करूं ? तूंच वाट दाखव; देवा, मला कांहीं समजत नाहीं.

— ५ —

संध्याकाळीं मोहनला घेऊन शशिकांत जेव्हां पत्नीला भेटावयास आले, तेव्हां नेहमींप्रमाणें हास्य-मुखानें त्यांचें स्वागत झालें नाहीं. त्यांच्या दृष्टीला दृष्टि भिडविण्याचें धैर्यच तिला होईना. एका हातानें कोटाच्या खांद्याजवळचा भाग झटकित झटकित आईजवळ येऊन मोहननें जेव्हां दुसरा हात तिच्या गळ्यांत टाकला, तेव्हां तो स्पर्श तिला दाहक वाटला. मोहन लडिवाळपणें म्हणाला,

“ आई ग, तो पहा तिकडे खिडक्यांचीं तावदानं पुसतो आहे ना, त्या पोरानं माझ्या कोटावर केर उडवला. ”

त्याची तक्रार थोडक्यांत मिटविण्याच्या उद्देशानें शशिकांत म्हणाले,

“ जाऊं दे बाळ, वाईट आहे तो. आपण त्याचं घर उन्हांत बांधूं ! ”

तो संवाद ऐकून मोहनने निर्देशिलेल्या दिशेकडे हिराबाईने दृष्टि वळवून पाहिलं आणि तिला कसेसेच झाले.

‘कोणाच्या स्थानावर उभा राहून कोणाविषयी. तक्रार करीत आहे हा ! आणि उन्हांत घर बांधायची आतां बाकी आहे काय ? याच्याकरितां त्याला उन्हांतच उभा केला आहे देवानं ’—या विचाराने तिचे मस्तक भ्रमण करूं लागले. मस्तकावरून कढत ओघळ ओघळून त्यायोगे कानशिलें व डोळे भाजून निघत आहेत असे तिला भासूं लागले. परंतु विचाऱ्या मोहनला तिच्या या अंतस्थ घडामोडींची काय कल्पना ?

याच वेळीं वात्सल्यपूर्ण हाताने नेहमीप्रमाणे कुरवाळून घेण्याच्या आशेने हातांची कोपरे पलंगावर टेंकवून व आपल्या चिमकुल्या अंजलीत तोंड लपवून बोटांच्या फटीतून आईकडे पहात त्याने आपले कुरळ्या दाट केंसांनी आच्छादिलेले मस्तक तिच्यापुढे सरकवून, लाडक्या आवाजांत तो म्हणाला,

“आई ग, तूं कधीं घरीं येशील ? मला तुझ्याशिवाय करमत नाहीं ग—” बोलतां बोलतां वर उचललेल्या त्या निष्पाप अर्भकाच्या दंवांने भिजलेल्या टवटवीत गुलाबासारख्या मोहक कपोलावर आवेगासरशीं ताडून् एक चापटी हिराबाईने ठेवून दिली ! या अनपेक्षित आघाताने मोहनच्या डोळ्यांत अश्रु उभे राहिले. तो रडूं लागला, आणि शशिकान्त स्तंभित झाले. मुलाला कुरवाळीत ते म्हणाले,

“हे काय ! त्याला कां उगाच मारलंस !”

कांहींच उत्तर न देतां हिराबाई अश्रुमोचन करूं लागली. हा असंबद्ध प्रकार पाहून शशिकान्त आश्चर्यचकित झाले. तिच्या मस्तकावर त्यांनीं हात ठेवून पाहिले तों ते कढत होतें. लगेच त्यांनीं प्रकृतीवद्दल चौकशी केली, तेव्हां कळले कीं, “ती रात्री लौकर झोंपत नाही. जागरणामुळे सकाळपासून तिला ‘टंपरेचर’ आहे.

पत्नीला धीर वाटेल असें बोलून व तिची नीट काळजी घ्यायला सांगून कांहीं वेळाने शशिकान्त घरीं गेले. हिराबाईने ही रात्रिह आलोचन जाग्रण

करून विचारांत घालविली. विचारातिरेकानें मेंदू शिणला; परंतु निश्चित कांहींच ठरलें नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं प्रकृति मात्र अधिकच बिघडली. हें प्रमाण दिवसें-दिवस वाढतच चाललें. शेवटीं प्रकृति जास्तच बिघडल्यामुळें 'तान्ह्या मुलाला अपाय करोल' या सबबीवर तें तिच्यापासून दूर करण्यांत आलें. त्यायोगें तर हिरावाईची प्रकृति आटोक्यांत राहिली नाहीं. भ्रमांत 'यालासुद्धां बदलून टाकणार का?', 'त्याच्यासारखें यालासुद्धां बिजागरं घांसायला लावणार कां?' असें ती बडबडे. तिची ती बडबड ऐकून ती रात्र-पाळीची परिचारिका आपल्या अगत्याच्या मैत्रिणीला म्हणाली,

“अग, ती प्रभावाईर्नी सांगितलेली गोष्ट मीं हिला सांगितली, तर तेंच घेऊन बसली पहा ! —”

जखम भरून बरी होत आलेली हिरावाईची प्रकृति एकाएकी इतकी कशानें बिघडली आणि ती असें असंबद्ध कां बडबडत होती व तिच्या मृत्युला मूळ कारण काय झालें, हें तेथील डॉक्टरना किंवा शशिकांतांना मुळींच कळलें नाहीं.

*

*

*

दुसऱ्या दिवशीं मोठया आशेनें आईला भेटायला आलेल्या मोहननें, तिच्या निर्जीव शवाला कवटाळून जेव्हां केविलवाणें रडून ओरडून हाहाकार उडवून दिला, तेव्हां तो मुलगा आपलें तावदानें व कडया-कोयंडे स्वच्छ करण्याचें काम क्षणभर थांबवून विस्मयानें त्याच्याकडे पहात राहिला !

टू लेट ! टू लेट ! : : ४

नानासाहेब इतके स्तिमित झाले होते कीं तशा स्थितीत त्यांना त्यांच्या मित्रांनीं पाहिलें असतें तर त्यांचें सर्व शरीर संज्ञाशून्य होत चाललें आहे असेंच त्यांना वाटलें असतें. ते शून्य दृष्टीनें हातांतील मळकट चिठोऱ्याकडे पहात होते. परंतु त्यांतील मजकुराचा अर्थबोध तरी त्यांना होत नव्हता; किंवा जो झाला त्यावर त्यांचा विश्वास बसत नव्हता, असेंच, त्यांनीं डाव्या हातानें आपल्या मस्तकावरील दाट-केंस मुठीत घट्ट पकडून ठेविले होते त्यावरून पहाणाऱ्याला सहज वाटलें असतें. सुदैवानें अशा स्थितीत त्यांना पाहणारें तेथें कोणीच नव्हतें.

त्यांनीं जोरानें केंसावरील आपल्या मुठीची पकड ओढल्यामुळें उलटे वळवलेले दाट-केंस पुढें आले, ते मानेच्या झटक्यासरसे मागें सारून त्यांनीं डोळ्यांवरून आपला हात फिरविला; आणि तें चिटोरें आणखी जवळ धरून निरखून पाहिलें त्यावेळीं अस्फुट हुंदक्याबरोबर दोन अश्रुबिंदु त्या चिठोऱ्यावर गळून पडले. नानासाहेबांसारख्या चाळिशी उलटून गेलेल्या उंचापुऱ्या

धिप्पाड पुरुषानें ज्यावर अश्रु दाळावे असें त्या चिठोऱ्यांत काय होतें बरें ? त्यावर कांपण्या हातानें लिहिलेल्या अवघ्या दोनच ओळी होत्या.

“ मी मरणाच्या दारी पडलें आहे. ” सुकलेल्या अश्रुविंदूभाड एक शब्द लोपून पुढें अक्षरें होती—

“ त्यापूर्वी आपले गैरसमज दूर करून क्षमा मागायची आहे. एवढी शेवटची इच्छा पुरवावी. ”

तें चिठोरें निनांवी होतें. सही नसली तरी आपली ओळख पटेल ही जणूं चिठी पाठविणाऱ्या त्या व्यक्तीला खात्रीच होती आणि त्या व्यक्तीचा हा आत्मविश्वास अनाठायी नव्हता हें नानासाहेबांच्या चर्येवरून स्पष्ट ताडतां येण्याजोगें होतें. त्या दोन ओळींच्या चिठोऱ्यानें त्यांच्या वृत्तींत कितीतरी खळबळ उडविली. त्यांच्या दृष्टीपुढें गतकालाचीं किती तरी स्मृति-चित्रें जशींच्या तशीं उभीं केलीं. त्या दृश्य दर्शनांत ते स्वतःला, स्थळ-कालाला क्षणभर अगदीं विसरून गेले. त्यांची ही तंद्री किती वेळ टिकली असती न कळे. परंतु ‘शेठ’ या संबोधनानें ते दचकले. झोंपेंतून जागे झाल्याप्रमाणें ते धडपडून उठले; आणि बाहेर येऊन पहातात तों चिष्टी घेऊन येणारा हॉस्पिटलचा चपराशी बाहेर तसाच उभा. त्यांच्या स्तिमित झालेल्या मनोवृत्ति आपापले व्यापार करावयास जणूं काय अद्यापि असमर्थच होत्या. ते हतबुद्धपणें त्यांच्याकडे पहातच राहिले. परंतु त्यांच्या स्थितीची तादृश्य जाणीव नसलेला चपराशी गडबडीनें म्हणाला, “ येतांव का चिठी देतांव ? बायनं त घेऊन येया सांगितलीन हाय. ”

नानासाहेबांनीं तांतडीनें कपडे चढविले आणि ते त्यांच्याबरोबर निघाले. ते रस्त्यावर येतांच तेथें उभ्या असलेल्या व्हिक्टोरियावाल्यांपैकीं एकांनें आपली गाडी पुढें आणून “ शेठ आपली गाडी आहे ” असें म्हटलें. एकहि शब्द न उच्चारतां ते तीत बसले. “ कुठं जायचं ? ” या गाडीवानाच्या प्रश्नालाहि चपराश्यानें उत्तर दिलें. हॉस्पिटलचें नांव ऐकतांच गाडी भरधांव निघाली.

आपल्या शुष्क ओठांवरून एकदां कोरडी जीभ फिरवून नानासाहेबांनीं घोगन्या आवाजांत चपराश्याला प्रश्न केला—

“ काहीं अपघात झाला आहे काय ? कधीं... ”

“ नायबा. मोप दिस झालं खयानं शिक हायत. ” चपराश्याच्या सहजो-
द्वारानें ते केवढ्यानें तरी दचकले.

“ क्षय ? ”

व्हिक्टोरियाची गति त्यांना अगदीं मंद वाटली. ‘ सबूर ’ म्हणून गाडी थांबण्यापूर्वीच ते खालीं उतरले. खिशांतून रुपया काढून त्यांनीं गाडीवानाकडे फेकला, व मोडहि न घेतां समोरच्या टॅक्सीला हातानें खुणावून, त्यांच्याकडे वळून येत असलेल्या टॅक्सीकडे तेच धांवत निघाले. त्यांची ती विलक्षण धडपड पाहून चपराश्याला नवल वाटलें. “ एवढा अगत्याचा प्राणी आज-
वर कुठें दडला होता ? ” असा आश्चर्योद्गार मनांतल्या मनांत काढल्या-
शिवाय त्याला रहावलें नाहीं. दोनचार मिनिटांत टॅक्सी हॉस्पिटलच्या आवारांत शिरून पोर्च्वालीं उभी राहिली. ताडकन बाहेर उडी मारून नानासाहेब झपाट्यानें हॉस्पिटलच्या पायऱ्या चढूं लागले. चपराश्यानें मूकपणें हस्तनिर्देश करून दाखविलेल्या दिशेकडे ते चालूं लागले. उजव्या बाजूच्या प्रशस्त वाडींतील प्रथमच दृष्टोत्पत्तीस आलेल्या खाटेवरून स्त्रीरोगी दिसल्याबरोबर ते तडक तेथें जाऊन दारांत थांबले.

एका खाटेवर काष्ठवत् झालेले पाय वर बांधून ठेवलेलें एक अर्भक किंचा-
ळत होतें, आणि शेजारिंच रिंप्रगनें उंचावलेल्या खाटेवर अर्धवट बसल्या स्थितींत एक बाई निजली होती. त्यांनीं चौकसपणें सभोंवार पाहिलें. परंतु इच्छित व्यक्ति न आढळल्यामुळें ते मार्गे वळून पाहूं लागले. पण आतांपर्यंत मार्गदर्शकाचें काम करीत असलेला तो चपराशी त्यांना दिसला नाहीं. त्याला त्याचें वेतन कामाआधींच पावतें झालें होतें. आपण कांहीं वेळ गैरहजर होतो, ही गोष्ट कोणाच्या लक्षांत आली आहे कीं काय हें जाणून घेण्यासाठीं व हाकाटी होण्यापूर्वीच आपण आपल्या कामांत गुंतून रहावें याकरितां तो

मागच्यामागेंच पसार झाला होता. नानासाहेब तसेच पुढें निघाले तोंच एका खाटेवर पोटाचें ड्रेसिंग होत असलेली स्त्रीरोगी आपलें पांघरून सांवरित उद्गारली.

“ देखो ए आदमी घुस रहा है. ”

काम करीत असलेल्या परिचारिकांनीं मागें वळून पाहिलें आणि पुढें येऊन आश्चर्यानें विचारलें.

“ कोण ? कोण पाहिजे ? ”

क्षणभर काय उत्तर द्यावें हें नानासाहेबांना सुचेना. त्यांची ती गोंधळलेली चर्या पाहून परिचारिका उद्गारली.

“ दिसत नाहीं का बायकांचं वार्ड आहे तें. भलत्या वेळीं एकदम आंत कसे शिरलां ? ”

नानासाहेब मागें सरत आंवढा गिळून म्हणाले,

“ मी भेटायला आलों आहे. मिसेस मोघे इथंच आहेत का ? ”

“ ही भेटायची वेळ वाटतं ? चला बाहेर व्हा. कोण मिसेस मोघे ? नंबर काय ? ”

“ नंबर ? नंबर माहित नाहीं. पण— ” नानासाहेबांचें हें उत्तर ऐकून वार्डमधील रुग्ण स्त्रिया व उपचारिका हंसून हेटाळणीचे उद्गार काढूं लागल्या. ती परिचारिका भुकुटि वक्र करून रोषपूर्ण स्वरांत म्हणाली—

“ चांगले सभ्य गृहस्थ दिसतां कांहीं मॅनर्स तरी ! बायका दिसल्या कीं चालले ! रुग्ण स्त्रियांच्या वार्डांत घुसायलासुद्धां दिक्कत वाटत नाहीं ! अगदींच कसा ताळ टाळलाय या लोकांनीं ! ! ”

या अनपेक्षित मान्यानें हतबुद्ध होऊन कपाळावरचा घाम पुशीत ते म्हणाले—

‘ एकसक्युज मी. आपला गैरसमज होत आहे. मी मिसेस मोघे—मोहिनीबाई मोघे यांना भेटायला आलों आहे. मला त्यांचा कॉटनंबर ठाऊक

नाहीं. [आठवल्यासारखें करून] त्या क्षयानें आजारी आहेत. क्षयरोग्यांचें वॉर्ड कुठें आहे ? ’

हैं ऐकून त्या परिचारिका तोंडाला हातरुमाल लावून हंसुं लागल्या. पहिली परिचारिका म्हणाली—

“ क्षयरोग्यांचं वॉर्ड ? सांसर्गिक रोग्यांचं वॉर्ड आहे का इथं ? त्यांना व्हरांड्यांत उघडत्यावर ठेवतात. जा तिकडे, नाहींतर सिस्टरला हांक मारीन म्हणजे चांगलं दाखवील. म्हणे मोहिनीवाई ! वा ! चांगले ! संबंध हॉस्पिटलमध्ये मोहिनी मोघे या नांवाची एक तरी पेशंट आहे का ? चांगल्या थापा मारतां ! ए अर्जुन, अंरं रामा; मेले गेले तरी कुठं ? अग आया, ए मेतराणी ! ”

विचारे नानासाहेब ! पराकाष्ठेचे खजील झाले. त्यांनीं आपला अधरोष्ठ दांतांखालीं धरला. क्षणभर त्यांना वाटलें कोणी आपली घातुक थट्टा तर केली नाहीं ? छे. पण अक्षर तर तिचेंच ! आपणाकडून न कळत घडलेल्या प्रमादावदल अस्फुट शब्दांत क्षमायाचना करून खरें काय तें पडताळून पहाण्याच्या उद्देशानें ते परत फिरले. तेव्हां हास्यावरोवर “ काय मेले पुरुष तरी ” असे तुच्छतेनें काढलेले उद्गार त्यांच्या कांनीं आले. तेव्हां तापलेल्या तीक्ष्ण सुया एकदम कोणी काळजांत टोंचीत आहे कीं काय अशा वेदना त्यांन झाल्या.

इष्टस्थली प्रवेश होण्यास सुलभ मार्ग असतां तो सोडून या मार्गाचा अवलंब आपण केला तरी कसा ? आपली सारासारविचारशक्ति कशी नष्ट झाली ? अशी स्वतःची निर्भत्सना करीत ते परत फिरले आणि दरवाजाजवळ जाऊन अगदीं पद्धतशीर रीतीनें त्यांनीं मुख्य डॉक्टरांजवळ आपला प्रवेश करून घेतला. मिसस मोघे किंवा मोहिनीवाई मोघे या नांवाची स्त्री तेथें कोणी नसून मित्र लीला नांवाची स्त्री मात्र क्षयानें आजारी असून तिचा भरंवसा नाहीं असें डॉक्टरकडून त्यांना समजलें.

अविश्वासाच्या दृष्टीनें सभोंवार पहात धडधडणाऱ्या हृदयानें ते त्या रुग्णस्त्रीच्या काँटजवळ येऊन उभे राहिले.

“ आलांत ! ”

आपले काष्ठवत् हात वर उचलून नमस्कार करीत ती रुग्णस्त्री कांपल्या स्वराने म्हणाली. चिरलेल्या बांबूसारखे बागीक हात, जणू काय त्वचेचे पातळ आवरण फाडून बाहेर पडण्याच्या वेतास आलेली ती मनगटाजवळची अर्धा इंच वर उठून दिसणारी हाडे; हात उचलल्यामुळे कोपरापर्यंत गेलेल्या व तास झिजून मालकिणीप्रमाणेच कळाहीन झालेल्या सोन्याच्या तीन बांगड्या, स्नेहरहित धूसर केंसांच्या दोहों बाजूस असलेल्या दोन वेण्या, विशेषतः तिचे तें पांढरें फटफटीत कपाळ व त्यामुळे तिच्यावर अकारण दृग्गोचर होणारी वैधव्याची अवकळा पाहून त्यांना कसेसेंच झाले. डोळे त्यांच्याकडे लावून अथांग दृष्टीने ती त्यांच्याकडे पहात राहिली तेव्हां त्या दृष्टीला दृष्टी मिडविण्याचे धैर्य त्यांना झाले नाही. आपली नजर खाली लावून ते पुढे झाले व हलकेच तिचे हात आपल्या हाती घेऊन रुद्ध कंठाने म्हणाले,

“ मोहिनी, मोहिनी—”

पुढे त्यांच्याने बोलवेना. त्यांचे ओंठ व हात थरथर कांपत होते. डोळ्यांतून ओघळू पहाणारे अश्रु ते कष्टाने आवरीत होते; परंतु त्यांची ती स्थिति पाहून मोहिनीच्या डोळ्यांतून घळघळां अश्रु वाहू लागले. तें दृश्य पाहून डॉक्टर म्हणाले, “ वी पेशन्ट, अशाने त्यांना त्रास होईल. बाई तुम्ही शान्त व्हा. नाही तर तुमच्या हिताकरिता यांना जायला सांगावे लागेल. ” मोहिनीने आपले अश्रु आवरले. आपण शान्त राहू असे नाना-साहेबांनी डॉक्टरांना आश्वासन दिले. तेव्हां ते तेथून निघून गेले.

“ आलांत बरं झालं. म्हटलं भेट होती कीं नाही. ”

“ मी केव्हांचा आलों आहे. पण शोध करण्यांत फार वेळ गेला. ”

एक दीर्घ निश्वास सोडून ती म्हणाली,

“ हो, मी गेली दहा वर्षे जुन्या नांवानं वावरते आहे, चपराशी जाईल वावदल खात्री होती, एक सोन्याची बांगडी दिली होती त्याला पण आपण— ”

तिने ध्वनित केलेला अविश्वास त्यांना चांगलाच जाणवला. त्यांनी तिच्या-
कडे पाहिले तेव्हा त्यांच्या नजरेत प्रतिबिंबित झालेली विव्दलता तिला स्पष्ट
दिसली. ती म्हणाली,

“ चिठीवर सही नव्हती तेव्हा वाटलं आपण— ”

“ केव्हापासून आजारी आहेस ? यापूर्वीच कळवायचें कीं नाही ?
सारी मंडळी कुठे आहेत ? ”

“ मंडळी ? ”

“ म्हणजे आई, श्रीकान्त वगैरे सारीं—

“ आई चार वर्षांपूर्वीच वारली. सुशी सासरीं असते अन् श्रीकान्ताची
परीक्षा झाली, तो उत्तरेकडे नोकरीला आहे. आणि प्रभाकर वॉरवर गेले
होते ते परत आलेले ठाऊक नाही. ” शक्ति नसतांही शेवटच्या वाक्यांवर
जोर देऊन बोलल्यामुळे तिला दम लागला तें पाहून पुढें होऊन तिचे हात
मृदुपणें हातीं घेऊन नानासाहेब म्हणाले—

“ नको नको. बोलण्याचे श्रम घेऊं नको. काय ही दशा झाली आहे ? ”

“ न बोलल्यामुळेच— वेळीं न बोलल्यामुळेच झाली ही दशा. आतां
पुष्कळच बोलायचें आहे; पण— पण काय ? शक्तीच नाही. ”

तिच्या डोळ्यांत अश्रु उभे राहिले. तें पाहून त्यांच्या हृदयांत तुटत्या-
सारखें झालें. तिच्या मस्तकाला हलकेंच स्पर्श करून ते म्हणाले,

“ असा त्रास करून घेऊं नको. बरं वाटल्यावर आपण सावकाश बोलूं.
आधीं मी डॉक्टरांना ‘कन्सल्ट’ करतो. ” त्यांना हातानें थांबवून ती म्हणाली—

‘ जाऊं नये. आतां कांहीं उपयोग नाही. ’

‘ अशी निराश कां होतेस ? आपण हवेवर कोणत्याही हिलस्टेशनला
जाऊं. डॉक्टर म्हणतील तर भवालीलासुद्धां जाऊं, अशी निराश होऊं नको.
कांहीं झालें तरी मी तुला मरूं देणार नाही. ’

तिच्या निष्प्रभ ओंठांवर हास्यरेषा उमटली. आणि ती सर्वं मुखमंडलावर

पसरली. तिचे डोळे क्षणभर चमकले. तिला एक प्रसंग आठवला. “ आपल्या पावित्र्याची परीक्षा देऊन रंजीस आलेल्या सीतेने जेव्हा शेवटी आपल्याला पोटांत घेण्याविषयी पृथ्वीची प्रार्थना केली आणि त्याप्रमाणे पृथ्वीने सीतेला कवटाळिले तेव्हा राम असाच आवेशाने धनुष्य सरसावून पृथ्वीला म्हणत होता,

“ हां मी तुला सीतेला नेऊ देणार नाहीं. ”

त्या प्रसंगाचे राजा रविवर्म्याने काढलेले चित्र तिच्या डोळ्यांसमोर उभे राहिले. त्या चित्रप्रसंगाशी आपल्यावरील परिस्थितीचे साम्य वाटून तशा स्थितीतहि तिच्या तोंडावर हास्य उमटले. कित्येक वर्षांत हंसण्याचा प्रसंग तिला आला नव्हता. त्यामुळे व अशक्ततेमुळे तिच्या शिरांना ताण पडून तिला ज्या वेदना जाणवल्या त्या तिला झेपल्या नाहीत. विकल होऊन ती निपचित पडली ते पहातांच घाबरून नानासाहेब डॉक्टरकडे तांतडीने गेले. उपचार झाल्यावर काही वेळाने मोहिनीला जरा बरे वाटले. तेव्हा हलकेच मोहिनीला घरी नेण्याविषयी नानासाहेबांनी डॉक्टरांची परवानगी विचारली. तिला नकार मिळतांच ते आवेशाने म्हणाले,

“ इथल्यापेक्षां आमचे घर कितीतरी हवेशीर आहे. तुम्ही सांगाल तशी व्यवस्था ठेऊ किंवा सांगाल त्या हवेवर नेऊ. ”

“ इट्स टू लेट, यू सी. ”

नंतर झटकन् मोहिनीकडे दृष्टि वळवून ते शान्तपणे म्हणाले—

“ यांना ‘ ओपन् टु स्काय- ’ ठेवले पाहिजे म्हणून यांची कॉट इथे ठेविली आहे. ”

झटकन् पुढे जाणाऱ्या डॉक्टरांच्या पाठीमागून नानासाहेब गेले तेव्हा जहानभूतिपूर्वक डॉक्टर म्हणाले,

“ मला फार वाईट वाटते सांगायला, पण खरेच सांगतो, इटिज टू लेट नाउ. त्या बाईने कित्येक महिने आपली हेल्थ निग्लेक्ट केली आहे. इथे तिला

तिच्या शेजाऱ्यांनीं आणून ठेविली. ती म्हणाली होती आपलें कोणी नाहीं. आतां शाब्दिक सहानुभूतीशिवाय इतर उपाय फुकट आहेत. ”

*

*

*

*

एका आठवड्यानें पुढ्यांतील कागदावर अश्रु टाळीत नानासाहेब बसले होते. त्या कागदावर पुढील मजकूर होता.

“ ज्यावेळीं मी सोन्याचा घास खात होतें तेव्हां माझी लहान भावंडे आणि अनाथ आई अन्नाला महाग झालीं होती. ही स्थिति मला प्रभाकरांनीं लिहून कळविली तेव्हां आपल्या संमतीशिवाय मी माझ्या बांगड्या मोडून ते रुपये प्रभाकरांकडे भावंडांची व आईची नीट व्यवस्था लावण्याकरितां पाठवून दिले. मला वाटलें माहेरचा दागिना माहेरकरितां खर्च करण्यास हरकत नाहीं. पण आपण जेव्हां बांगड्यांविषयीं विचारलें तेव्हां माझ्यानें माहेरची हीनस्थिति सांगवेना. माझ्या मौनाचा अर्थ आपण भलताच केला. प्रभाकरांच्या पावतीनें आपल्या शंकेला दुजोरा मिळाला. रागानें आपण मजवर भलभलते आरोप केले. त्यावेळीं सर्व परिस्थिति—माझ्या शिक्षणासाठीं व आपल्यासारख्यांच्या पदरीं बांधण्यासाठीं वडिलांनीं आवाक्याबाहेर केलेला खर्च व त्यामुळें त्यांच्या पश्चात् आईभावंडांना आलेली निकृष्ट स्थिति व ती दूर करण्याकरितां अंशतः तरी हातभार लावणें कर्तव्य आहे असें मला वाटलें. ही माझी मनःस्थिति मी आपणांस वेळींच समजावून सांगायला पाहिजे होती व तसें मी आपण सौम्यपणें वागतां तर केलेंहि असतें. पण प्रभाकरांनीं एके काळीं मागणीं घातली होती एवढ्याच गोष्टीला प्राधान्य देऊन आपण मजवर केलेले वृथा आरोप मला अगदीं असह्य झाले. नुकतीच मी स्वातंत्र्याच्या वातावरणांतून विवाहबंधनांत पडलें होतें. मलाहि पोंच राहिला नाहीं. मी आईकडे गेलें. वाटलें मी मुलगा असतें तर भावंडांची जबाबदारी मजवरच पडली नसती का ! मजवर जो खर्च झाला तो वांचता तर त्यांचा अर्द. स्थिति तरी कां होती ! असे निरनिराळे विचारतरंग आले व त्यांची कल्पना आपणांस न देतांच मी घर सोडलें. लोकनिंदेचे तीव्र प्रहार सहन करून मी

नोकरी केली व भावंडांविषयींचे माझे कर्तव्य मी बजावलें. पण—

आपणांविषयींचे माझे कर्तव्य मात्र मी चुकलें ! हें आतां सांगण्यांत काय तात्पर्य आहे म्हणा-पण अंती केलेला हा खुलासा वाचून आपण मजवर केलेले आरोप निरर्थक होते एवढें जरी आपणांस पटलें तरी माझ्या आत्म्याला शान्ति मिळेल. ”

नानासाहेब दीर्घ निश्वास टाकून उद्गारले—

“ मोहिनी, मोहिनी; तूं खुलासा केलास पण किती उशिरां ! द्रू लेट ! द्रू लेट ! ”

एक कोडे :

: ५

भग्यासाहेब जहागीरदारांच्या वाड्यांत झाडून सान्या आश्रित स्त्रियांची गर्दी जमली होती. आज पद्मावतीबाईसाहेब आपल्या बाळाला घेऊन घरी आल्या होत्या. बाळबाळंतिणीला बघण्याकरितां व नवीन बालकाला औक्षण करण्याकरितां हा आश्रित स्त्रियांचा मेळा जमला होता.

चौरंगावर हिरवीशाल आंथरून तीवर गव्हांचा चौक काढला होता. ओटीत नारळ व हातांत पानाचा विडासुपारी घेऊन पद्मावतीबाईसाहेब त्यावर येऊन बसतांच नवबालकाला हलकेंच त्यांच्या मांडीवर ठेवण्यांत आलें. नंतर एक एक आश्रित स्त्री पुढें येऊन त्याला औक्षण करूं लागली.

“ हारळी सारखे वेली जा, आन् कापसासारखे म्हातारे व्हा. ” “ हारळी सारखे वेली जा, अन् कापसावानी म्हातारें व्हा ! आबुक्षवान व्हा ! ”

आपल्या कानशिलांवर काडकन् बोटें मोडीत एक वृद्धा शेवटीं सद्गदित स्वरांनै म्हणाली.

चांदीच्या ताटांत ठेवलेल्या हिरव्या हरळींतून एक मुळी घेऊन एकदां

तिचा व एकदां पांढऱ्या शुभ्र कापसाचा बालकाच्या मस्तकाला स्पर्श करून जमलेल्या बाया तोंडानें म्हणत,

“ हारळी सारखे वेली जा; अन् कापसासारखे म्हातारे व्हा ! ”

असला विधि पद्मावतीनें कधींच पाहिला नव्हता. त्यामुळे दुर्वाकुरानें आपल्या तान्हुल्याला दुखापत तर होणार नाही या शंकेनें प्रथम ती घाबरली होती. बाळावर जरा वांकून तिनें त्याला हृदयाजवळ जरा ओढून धरलें आणि “ काय करतां हें ? ” असा प्रश्न विचारणार इतक्यांत त्या स्त्रियांची कृति सुरू झाली व शब्द कानीं पडले. ते ऐकून त्यांचा अर्थ ध्यानीं येतांच तिची भीति नाहीशी झाली. आपलें बाळ वांचून आयुष्यमान् व्हावें, त्याची शिरो-भूषणें कापसासारखी शुभ्र होतील इतकें त्याला दीर्घायुष्य लाभवें व तो निर्मल कापसासारखाच विमल यश व्हावा; आपल्या ह्या वंशधाराचा वेलविस्तार या हरळीसारखा खोल, विपुल, सुदृढ व अमर व्हावा अशी सद्विच्छा व्यक्त करण्याचा ह्या कृतीत व उर्त्तीत हेतू आहे हें लक्ष्यांत येताच तिचें हृदय आनंदातिशयानें व वात्सल्यानें भरून आलें. तिच्या नेत्रांत आनंदाश्रु चमकूं लागले. ती मनांत म्हणाली,

“ खरेंच खेडेगांवांतलीं गांवढळ माणसे, पण किती प्रेमळ आहेत ! या सान्यांचा हार्दिक आशीर्वाद होता म्हणूनच आपला हा बाळ वांचला. नाही तर सातव्या महिन्यांत जन्मलेलें मूल आणि तशांत आईवेगळें ठेवलेलें असें वांचणें म्हणजे कठीणच. दोन महिने आपण बाळाला वेऊं शकत नव्हतो. आई असून आईशिवायच दुसऱ्या स्त्रीच्या दुधावर वाढलें तें ईश्वराची कृपा अन् या सान्यांचा हार्दिक आशीर्वाद लाभला म्हणूनच. नाहीतर ?

तिचें हृदय कपित झालें. इतक्यांत जवळच बसलेल्या दिवाणजीच्या पत्नीनें अदबीनें हळूच सांगितलें,

“ बाईसाहेब, आतां यांतला एकएक खण या हेलकरणींना द्यावा. ”

“ हेलकरणी ? ”

पद्मावती आश्चर्यानें म्हणाली.

“हेलकरणीं म्हणजे ?”

जवळच बसलेली एक नातेवाईक स्त्री पोक्तपणाच्या आविर्भावानें म्हणाली,

“होय तर, त्यांचाच तर आज मोठा मान आहे. आपण तिकडे दवा-
खान्यांत होता, पण बारा दिवस त्यांनीं इथं हेल घातले. त्यांना आज चोळी-
बांगडी करायलाच हवी.”

पद्मावती चांगली सुशिक्षित होती. पण इतकें विस्तृत विवेचन ऐकूनहि
त्याचा अर्थ तिच्या ध्यानांत आला नाहीं. तिची भांबावलेली मुद्रा पाहून एक
चुणचुणीत पोर तिच्या कानांजवळ कुजबुजली,

“किनई वैनीसाहेब, तुम्ही बाळंत होतांना तिकडे, तेव्हां या बायका इथं
वाड्याच्या दारांत दररोज पाणी शिंपीत. अन् न्हाणीघरांतहि पाणी भरीत,
म्हणून आज यांचा भाव.” एकीकडे कासारीण बांगड्या भरीत होती.
बांगड्या भरून झाल्यावर प्रत्येक स्त्री पद्मावतीजवळ येऊन खणनारळ घेऊन
जात होती. वास्तविक बाळ जन्मून आज अडीच महिने झाले होते. पण सुहेर
सरल्यानंतरचे सोहाळे आतांच सुरू झाले होते. सातव्या महिन्यांत पद्मावतीची
प्रकृति एकाएकीं विषडली त्यामुळें चंद्रपूरच्या हॉस्पिटलमध्ये जावें लागलें.
अपुन्या महिन्यांचें मूल जन्मल्यामुळें त्याच्या विशेष उपचारासाठीं व पद्माव-
तीच्या प्रकृतीसाठीं तेथें अडीच महिने वास्तव्य करावें लागलें. तेथून आपल्या
गांवीं आल्यानंतर कुलाचाराप्रमाणें करावयाचे सर्व विधि आतां सुरू होते.

दुसऱ्याच दिवशीं चांगला दिवस असल्यामुळें बाराशाचा समारंभहि मोठ्या
थाटाचा झाला. वाड्याच्या दाराशीं व बाळंतिणीच्या खोलीच्या दाराशींहि
मोठ्या लेंकुरवाळ्या केळीचे खांब लावून पानांच्या कमानी करण्यांत आल्या
होत्या. हें जेव्हां पद्मावतीनें पाहिलें तेव्हां तिला कसेसेच वाटलें. ती म्हणाली,

“केळीचे खांब लावायचेच तर न पसवलेल्या केळी कापायच्या होत्या—”

तिच्या सामूबाई म्हणाल्या,

“अशा शुभ दिवशीं होतांहीतों वाझोट्या केळीचे खांब लावीत नाहींत.
लेंकुरवाळ्या केळीचेच लावतात.” पद्मावतीचें हृदय वात्सल्यानें आर्द्र झालेलें

होतें. तिला ही कल्पना कशीशीच वाटली. एकदां अपत्यवती झाली कीं केळीचें आयुष्य संपतें. आयुष्यांतील अशा परमोच्च स्थितीचें सौख्य पुरतें अनुभवण्यापूर्वीच तिला तोडायचें ही कल्पना अतिशय निर्दयपणाची-अशु-भच-वाटली. आपला बाळ जन्मला तेव्हां आपली प्रकृति फार बिघडली होती. त्यांतच आपले कांहीं बरें वाईट होतें तर आजचा आनंद अनुभवाव-यास मिळाला असतां कां ? आपल्या आशा अपुऱ्याच राहिल्या नसत्या का ? आपल्या जिवाला किती यातना झाल्या असल्या ? वनस्पतीला सुद्धां जीव असतो. मुखदुःखाची जाणीव असते हें तत्त्व माणसांना अजून पटलेलेंच नाहीं. नाहीतर आपल्या आनंदांत भर घालण्यासाठीं अशा अशुभ गोष्टी शुभ म्हणून त्यांनीं केव्हाच नसत्या.

पद्मावतीचें विचारचक्र याप्रमाणें कितीतरी वेळ सारखें फिरत होतें, आणि पुढेंहि तें फिरत राहिलें असतें; पण तितक्यांत भय्यासाहेब आल्यानें तें थांबलें. त्यांच्याकडे सस्मित पहात ती म्हणाली,

‘ पहावं, पाळण्यांतून दोन डोळे आपल्याकडेच लागले आहेत ! ’

‘ आहे खरं. आतां आमच्यावर चार डोळ्यांची चौकी बसली म्हणायची ! ’

हंमत हंसत पद्मावतीनें बाळाला पाळण्यांतून काढलें आणि त्याचें हल-केच चुंबन घेऊन त्याला पतीपुढें धरून म्हणाली,

‘ पहा, आपल्याकडे यायचं म्हणतोय ! ’

त्यांनीं हळूच हात पुढें केले, परंतु ते थरथरत असल्यासारखे पद्मावतीला भासलें. तिनें चिन्ताकुल स्वरानें विचारलें,

‘ कां ? बरं वाटत नाहीं कीं काय ? ’

‘ नाही विशेष नाही काहीं. ’

‘ म्हणजे ? थोडं तरी पण काय होतंय ? ’

बाळाच्या मुखावर वांकून ते म्हणाले,

‘ काहीं नाहीं म्हटलं ना ! उगीच काय एकसारखं ? ’

स्वरांतील तीक्ष्णत्व पद्मावतीला बरेंच जाणवलें. तिच्या तोंडावरील हास्य चटकन् मावळलें. तें पाहून भग्यासाहेब म्हणाले,

‘ खरंच तसं मला काहींच होत नाही. जरा मचाला— ’

‘ तेंच मी म्हणतें तें तेंच. ’

पद्मावती आवेशानें पुढें म्हणाली,

‘ मी बाळंत झाल्यापासून पहातें. कांहीं तरी मनालाच होतं आहे. पूर्वीची आनंदी वृत्ति नाही म्हटलं तरी कमी झाली आहे खास ! विचारिनी विचारिनी म्हणत होतें पण मलाच बरं नव्हतं. पण आतां तरी सांगावं. ’

‘ छे बुवा !

मोकळेपणानें हंसण्याचा प्रयत्न करीत ते म्हणाले,

‘ छे बुवा ! तुम्हीं वायका म्हणजे अगदी— ’

‘ डिटेक्टिव्ह ! ’

त्यांचें वाक्य आपणच पुरें करीत पद्मावती हंसत हंसत म्हणाली,

‘ खरंच ना ? बरं तें असो. पण सांगावंना, खरंच काय होतंय आपल्याला ? ’

पत्नीच्या प्रथमोद्गारानें तें चांगलेच चमकले. भयचकीत दृष्टीनें त्यांनीं तिच्याकडे झटकून पाहिलें. परंतु तिची हास्ययुक्त प्रेमळ मुद्रा पाहून व शब्दांतील कळकळ प्रतीत होऊन त्यांचें कंपयुक्त हृदय स्थिरावलें. किंचित् शोकान्या आवाजानें ते म्हणाले, ‘ जरा मनाला त्रास झाला होता— ’

‘ कसला ? ’

‘ एक मुलगी— ’

जपून शब्दोच्चार करीत ते म्हणाले,

‘ एका तरुण मुलीवर नुकत्याच जन्मलेल्या मुलाला मारण्याचा प्रयत्न केल्याचा आरोप होता— ’

अंग शहारव्यासारखें करून व आपल्या मुलाला हृदयार्शी घट्ट धरून ती म्हणाली,

‘ आईग, कसा बाई जीव धजतो तरी पोटचीं पोरं मारायला ? ’

भय्यासाहेब कांहींच बोलले नाहीत. पतीच्या मृदु मनाला त्या घटनेमुळे किती वाईट वाटलं हे त्यांच्या चर्येवरून पदमावतीला चांगलंच पटलं. त्यांचा परोपकारी व हळवा स्वभाव, पापभीरुत्व व अन्यायाविषयी चीड आणि स्त्रीदाक्षिण्य ही तिच्या डोळ्यांसमोर होतीच, आदरयुक्त दृष्टीने त्यांच्याकडे पहात ती म्हणाली,

‘ आपण होतां ना ? मग तिच्याबद्दल सहानुभूतिपूर्वक निर्णय झालाच असेल ? ’

‘ हो, तिचं म्हणणं मुलाला मारायचा आपला उद्देश नव्हता. देवळांत ठेवून घायचा होता. मूल जिवंत आहे. तिला ताकीद देऊन सोडून दिली. ’

पतीकडे धन्यतादर्शक दृष्टीने पहात ती म्हणाली,

‘ बरं केलं. खरं म्हणजे बायकांना अशा स्थितीला नेणाऱ्या पुरुषांनाच शिक्षा व्हायला हवी. पण ते होतात नामानिराळे अन् विचाऱ्या तेवढ्या सांपडतात अचूक ! तो सांपडला कां ? कोण होता तो ? ’

‘ नाही. त्याचं नांव सांगायचं तिनं नाकारलं. ’

‘ पहा, एवढा प्रसंग आला तरी त्याला वाचवायची धडपड ! अन् तो—खरोखर इतकं निस्सीम प्रेम करणारी स्त्री पोटच्या गोळ्याचा गळा दाबण्या-इतकी दुष्ट असेल असं आपल्याला वाटतं कां ? अशा प्रेमळ पोरीला पाषाण-हृदयी करण्याचं सारं श्रेय त्या माणसाकडे आहे. विचारी ! असहाय स्थितीत जगाच्या मान्याला एकटी कशी तोड देणार ? तेव्हां—’

ते कांहींच बोलले नाहीत. उत्तराच्या अपेक्षेने क्षणभर थांबून पुढे तीच म्हणाली,

“ खरोखर अस्सा राग येतो अशा माणसाचा—शोधून चांगली शिक्षा करावी — ”

त्यांच्या तोंडून एक दीर्घ निश्वासयुक्त उदगार निघाला. तिने झटकन त्यांच्या मुद्रेकडे पाहिले, दोघांची दृष्टादृष्ट होताच भय्यासाहेबांनी आपला दृष्टि

चटक् खालीं वळविली. तरी त्यांच्या नजरेतील विव्दलतेची छाया तिला दिसल्याशिवाय राहिली नाही. त्या दृष्टीने उत्तेजित होऊन ती म्हणाली,

“ अशक्य नाहीं कांहीं. अशा मुलींनीं तोंड उघडून आपल्याला नाडणाऱ्याचं नांव सांगितलं तर अशक्य नाहीं. आयुष्याची सर्वस्वी माती करणाऱ्याबद्दल या पोरी एवढा पक्षपात तरी कशाला करतात म्हणतें मी ? पहा आतां, या पोरीला आप्तेष्ट नीट वागवणार नाहीत, समाज नीट वागवणार नाही. जरा बरं बघणार नाही. अशा स्थितींत पोटासाठी, पोरसाठी यापुढें तिला — असे, अशा तऱ्हेनें पतित स्त्रियांचा वर्ग तयार होतो. आपल्या क्षणिक सुखासाठी स्त्रियांच्या आयुष्याची अशी आहुती घेण्याकरितां स्त्रियांनीं एवढं अगत्य कां दाखवावं कळत नाही ! ”

भय्यासाहेबांनीं पुन्हां एक दीर्घ उच्छ्वास टाकला ! ते उठून उभे राहिले. त्यांच्या डोळ्यांच्या कडा आर्द्र झालेल्या होत्या. ओंठ घट्ट मिटलेले होते आणि चेहेऱ्यावर उद्विग्नता पसरलेली होती. पतीच्या अशा मुद्रेकडे पाहून पद्मावतीला खरेंखुरें समाधान वाटलें. अप्रिय वाटणाऱ्या विषयाबद्दलचा निषेध, मौन स्वीकारून व्यक्त करण्याची त्यांची संवय तिला माहीत होती. आज त्यांनीं एकसारखें मौन धरलें होतें. त्यामुळें या गोष्टीची त्यांना किती चीड आली आहे हें तिला चांगलेंच कळून आलें ! त्यांच्याविषयीं तिला अभिमान वाटला. आदरयुक्त दृष्टीनें त्यांच्याकडे पहात ती म्हणाली,

“ इतकं लावून घेऊं नये गडे मनाला. आपल्या हातीं असेल तितकं आपण चांगलं करावं. आज आपण होतां कोर्टीत म्हणूनच सुटली ना ती ? मी सुद्धां तिचा परामर्श घेईन. अशा संकटग्रस्त स्त्रियांना माझ्याकडून होईल तें साह्य मी करीन. ”

नंतर ती मनांत म्हणाली,

“ आजचं इकडचं पुण्यकृत्य देवाघरीं रुजू झाल्याशिवाय रहाणार नाही ! कसा झाला तरी तो अनाथ आईनं दिलेला आशीर्वाद ! त्याचं पाठबळ माझ्या बाळाला लाभो म्हणजे झालं ! ”

आपल्या भावड्या भावनेला भय्यासाहेब हंसतील या भीतीने ती आपले शेवटचे विचार उघड उच्चारूं शकली नाही.

*

*

*

भय्यासाहेब हे साधारण स्थितीतील कुटुंबांत जन्मले होते. तरी बुद्धीने चलाख असून त्यांचे विचार उच्च दर्जाचे असत. ' सामाजिक व धार्मिक गुलामगिरी नष्ट झाल्याशिवाय देशाचें नष्टचर्य संपणार नाही. जातिभेद मोडला पाहिजे, सामाजिक उच्च-नीचता नाहीशी झाली पाहिजे, ' इत्यादि विचार आपल्या कॉलेजांतील सहाध्यायांजवळ ते मोठ्या आवेशाने बोलून दाखवीत. आपलें शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर यांपैकी शक्य ती चळवळ हाती घेऊन तीत सुधारणा करून दाखविण्याचे बेत ते जेव्हां बोलून दाखवीत-तेव्हां त्यांचे सहाध्यायी हंसून म्हणत,

“ सुधारणेचा एवढा पान्हा कां फुटला आहे तें आम्हांला ठाऊक आहे. मोठमोठे बेत कशाला पाहिजेत ? त्या काहीं तोंडच्या गोष्टी नाहीत, त्यांना पैशाचें पाठबळ लागतं. एकच गोष्ट तुला सोपी आहे. पतितोद्धार कर ! त्या मूरगांवकरशी लग्न करून दाखव ! म्हणजे मोठा सुधारक म्हणून तुझा बोलबाला झटपट होईल ! ”

चांगल्या विचारांना नुसता शाब्दिक पाठिबासुद्धां मिळू नये, याचें त्यांना वाईट वाटे. कॉलेजांत नुकतीच दाखल झालेली- मूरगांवकर इच्याशी आपली कुठें थोडीशी ओळख झाली ती यांना खपू नये अं ? त्यासंबंधानें यांनी असे कुत्सित उद्गार काढावे ! आणि अधिक दुःखदायक गोष्ट म्हणजे आपल्या गरिबीच्या परिस्थितीची अशी हंसून हेटाळणी करावी याचें त्यांना फार वाईट वाटे. परंतु भय्यासाहेबांची अशी हंसून हेटाळणी केल्याबद्दल एके दिवशी त्यांच्या मित्रांनाच वाईट वाटून घेण्याची पाळी आली. बी. ए. ची परीक्षा झाल्यावर घरी गेले असतां भय्यासाहेबांचा अनपेक्षितपणें मोठा भाग्योदय झाल्याची बातमी त्यांच्या मित्रांना समजली. भय्यासाहेबांच्या दूरच्या नात्यांतील चुल-तीचा वारसा त्यांना मिळून ' भय्या ' या साध्या नांवापुढें ' साहेब ' अशी

बहुमानदर्शक नामाची उपाधि लागली. कारण ते पदमपूरचे मालक जहागीरदार—बनले. सर्वांबरोबर श्यामालाहि ही बातमी समजली. ती बातमी ऐकून तिला काय वाटलें हें कोणालाहि समजलें नाहीं. कारण तिनें आपला आनंद अथवा उद्वेग कांहींच कोणाजवळ प्रकट केल्याशिवाय एकाएकीं कॉलेज सोडलें ! भय्यासाहेबांच्या सहाध्यायांना वाटलें भय्यासाहेबांशीं विवाहबद्ध होण्याकरितांच तिनें एवढ्या तांतडीनें कॉलेज सोडलें असावें. परंतु वस्तुस्थिति तशी नव्हती.

भय्यासाहेबांना प्राप्त झालेल्या उच्च इतमामाप्रमाणेंच त्यांच्या पुढील आयुष्यक्रमाला वळण लागत होतें. दुःखें ज्याप्रमाणे एकएकटीं येत नाहींत त्याप्रमाणेंच सुखांचेंहि आहे. मनुष्याचा भाग्योदय एकदां व्हायला लागला म्हणजे तो अनेक परींनीं होतो. भय्यासाहेबांना भाग्यलक्ष्मीबरोबर गृहलक्ष्मीनेंहि माळ घातली. ज्या चुलतीनें त्यांना दत्तक घेतलें तिनेंच त्यांच्याकरितां एका चांगल्या सुशिक्षित कुटुंबातील सुविद्य तरुणी मुक़र करून ठेविली होती, तिच्याबरोबर मोठ्या थाटानें त्यांचा विवाह लावून दिले !

या अनेपेक्षित गोष्टी इतक्या झटकन् घडल्या कीं त्या बाबतींत आपलें व्यक्तिशः इष्टानिष्ट मत व्यक्त करावयास भय्यासाहेबांना अवसरच सांपडला नाहीं; किंवा इष्टानिष्ट मत व्यक्त करणेंच एका दृष्टीनें अनिष्ट ठरलें असतें, अशीच वस्तुस्थिति होती. सान्या गोष्टी त्यांच्या नवीन आईनें त्यांच्या आई-वापांच्या सहकार्यानेंच आपुलकीच्या भावनेनें आपल्या हातीं घेतल्या होत्या, आणि तिची निवडहि सर्वथैव उत्कृष्टच होती. पद्मावती ही भय्यासाहेबांना इतकी अनुरूप वधू होती कीं तिच्यांत खोड काढायला मुळांच जागा नव्हती. थोडक्यांत म्हणजे पद्मावती आणि भय्यासाहेब हें एक आदर्श जोडपें होतें. त्यांनीं अरुपावर्धीतच आपल्या जहागिरीची व्यवस्था नमुनेदार ठेविली होती. कुळांच्या सुखसोयी ते स्वतः पहात. दोघांनाहि सार्वजनिक कामाची फार आदंड होती. गांवांत त्यांनीं अनेक सुधारणा केल्या होत्या. अनेक संस्थांना पुरस्कार दिले होते. हें लक्ष्यांत घेऊन सरकारनेंहि अशा लायक माणसाला त्या प्रांतां-

तील ऑनररी मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार देऊन त्यांचा गौरव केला होता आणि शेवटीं विवाहानंतर वर्षांच्या आतच बाळाच्या रूपाने ईश्वराने आपला आशीर्वाद पाठवून त्यांच्या भाग्यपंदिरावर कळस चढविला.

X

X

X

X

“ सार्वजनिक कामे करणारांना बरेवाईट प्रसंग पाह्यला मिळावयाचेच. आपल्या हातून होईल तितकं दुसऱ्याचं दुःख हलकं करावं, पण दुसऱ्याचं दुःख मनाला लावून घेऊं नये ” असें पद्मावती सांगत असतांहि, त्या मुलीच्या प्रसंगाने भय्यासाहेबांना कांहीं दिवस तरी उदासीनता आली होती. त्यांच्या दृष्टीपुढे एक सुन्दर, निष्पाप मुलीचें मुखमंडल उभे राही. तिचे डोळे हंसेरे, चंचल खेळकर दिसत. क्षणांत हंसेरे, क्षणांत बावरे असें त्यांत विलक्षण परिवर्तन होतांना दिसे. पहातां पहातां ते करुण आणि शेवटीं कठोर दिसत. त्यांचे शेवटचे भेदक तीव्र शर विलक्षण दाइक भासत. त्या मुलीचें मुखमंडल आणि त्याभावती एवढा इतिहास त्यांच्या कल्पनेला दिसे. त्यामुळे त्यांचे दयार्द्र हृदय व्याकुळ होई. त्यांच्या अभिन्नहृदय पत्नीला पतीची ही उदासीनता प्रतीत झाल्याशिवाय रहात नसे. वर उल्लेखिल्याप्रमाणे ती पतीचें सान्त्वन करी. त्यामुळेच या गोष्टीला विस्मृतीच्या पडद्याआड जायला वेळ लागला नाही.

भय्यासाहेब व पद्मावती हीं दोघे आपल्या सौजन्यानें व परोपकारी वागणुकीमुळे इतकीं लोकप्रिय झालीं होती कीं, कोठें येतां जातां त्यांचा मुक्काम एखाद्या तालुक्याच्या गांवां झाला, तर तेथील शाळा वगैरे संस्थांचे चालक आग्रहाने त्यांना आपली संस्था पाहण्यास निमंत्रण करीत. चंद्रपूरसारख्या जिल्ह्याच्या ठिकाणीं तर पहाण्यासारख्या पुष्कळच गोष्टी होत्या. शिक्षणविषयक निरनिराळ्या संस्था पाहिल्यानंतर तेथील प्रसिद्ध रुग्णालयासहि त्यांनीं भेट दिली. प्रसिद्ध भय्यासाहेब जहागीरदार सपत्निक भेट देणार म्हणून हॉस्पिटल-मार्जे जरा गडबड उडाली होती. रोग्यांचे कपडे बदलण्यांत आले होते. स्त्री-रोग्यांची तर विशेषच काळजी घेण्यांत आली होती. त्यांचे केस विंचरून कपडे वगैरेची चांगली व्यवस्था ठेविली होती. ठरल्यावेळीं पत्नीसह भय्यासाहेब

आले. रुग्णांना देण्याकरितां फळांची मोठी करंडी त्यांनीं बरोबर आणली होती. प्रथम मुलांचा विभाग पाहून त्यांना फळें दिलीं. नंतर स्त्री-डॉक्टरसह पद्मावती स्त्रियांच्या विभागांत गेलीः

‘ ही अमुक रोगानें आजारी आहे ’ ही ‘ अशा तऱ्हेनें आली. ’ ‘ ही अमुक ठिकाणाहून आली ’ आणि ‘ हिच्यावर अमुक प्रयोग चालू असून अमुक फरक दिसतात, ’ इत्यादि माहिती डॉक्टरीणवाई सांगत होत्या. स्वतः पद्मावतीहि रुग्ण स्त्रियांना एकदोन शब्द विचारून सहानुभूति व्यक्त करित होती. एका खाटेजवळ त्या आल्या तेव्हां एका लहान मुलानें पद्मावतीचें लक्ष वेधून घेतलें. तो तिच्या मुलाएवढाच होता. विशेष हें कीं, तो त्याच्या-सारखाच दिसत होता. पद्मावती एकसारखी त्याच्याकडे आश्चर्यानें पहात होती; आणि खांटेवरील रुग्ण स्त्री तिच्याकडे पहात होती. जणूं काय दृष्टि एकाम्र करण्याची दोर्घांत स्पर्धाच लागली आहे.

शेवटीं पद्मावतीनें प्रश्न केला—

“ कोणाचा मुलगा हा ? ”

डॉक्टरीणवाईनीं रुग्ण स्त्रीकडे अंगुलि निर्देश केला. पद्मावतीनें त्या स्त्रीकडे पाहून प्रश्न केला—‘ काय होतं यांना ? मुलगा सारा दिवस जवळच असतो का ? ’

डॉक्टरीणवाईनीं थोडक्यांत उत्तर दिलें,

‘ होय, तिला कोणी नाहीं. ’

रुग्ण स्त्रीच्या डोळ्यांत अग्निस्फुलिंग चमकलें. एक निमिषभर तिची मुद्रा कठोर झाली, नंतर तिच्या डोळ्यांत पाणी आलें; व मुद्रा दीन झाली. डॉक्टरीणवाईनीं पुढें जाण्यासाठीं पाऊल उचललें होतें, परंतु पद्मावती उभीच राहिल्यामुळें त्यांचा निरुपाय झाला. पद्मावती म्हणाली,

‘ व्हाईट वाटून घेऊ नका. लौकरच बऱ्या व्हाल. ’

‘ धरी होण्यासाठीं मी रडत नाहीं. बाळासाठीं—त्याला कोणी नाहीं. ’

पद्मावती खाली वांकली. तिने मुलाच्या डोक्यावरून हात फिरविला. नोकराजवळच्या करंडीतून दोन मोसंबी त्याच्या हाती देऊन म्हणाली,

‘ मुलाची सोय नसेल तर काळजी करण्याचें कारण नाही. तुमची इच्छा असेल तर त्याला आमच्याकडे नेऊ. . ’

तिच्या डोळ्यांतून आंसवे गळू लागली. ती रुद्धकंठाने म्हणाली,

‘ ईश्वर तुमचं भलं करो. आणखी एक मागणं आहे ! ’

तिला दटावीत डॉक्टरांना म्हणाल्या,

‘ ए, वेड लागलं का तुला ? कोणापुढं बोलते आहेस ? ’

पद्मावती मृदुस्वराने म्हणाली,

‘ नको, बोलू द्या तिला विचारीला. ’

नंतर रुग्ण स्त्रीकडे वळून ती म्हणाली,

“ काय ? ”

‘ आपला बाळ कुठं आहे ? त्याला एकदां पाह्यचा आहे. ’ प्रभार्थक मुद्रेने पद्मावती तिच्याकडे पहातच राहिली. तें पाहून रुग्ण स्त्री म्हणाली,

“ हा आणि तो बरोवरीचच. आपल्या आजारांत त्याला मी पाजीत होतें. ”

तिच्याकडे कुत्रेने पहात पद्मावती म्हणाली,

‘ अरसं ? मग तुमचे माझ्यावर फारच उपकार आहेत. जारे मोटारीतून बाळासाहेबांना इकडे घेऊन वे. ’

पद्मावतीच्या मुलाला पाहून रुग्ण स्त्रीला परमावधीचें समाधान वाटलें. त्याला पाहून ती आपल्या वेदना, आजार सर्व विसरली. जणूं काय तिला नवचैतन्य प्राप्त झालें ! आवेशाने ती उठून बसली व त्याला घेण्याकरितां स्नापले कुश बाहू पसरून म्हणाली,

‘ ये बाळ, एकदां जवळ ये. ’

परंतु मुलाने जवळ जाण्याचें नाकारलें. त्यानें तोंड फिरवलेलें पाहून, बाळ-

लेल्या फांद्या काडकन मोडून पडाव्या त्याप्रमाणें तिचे निर्जीव हात खाली मांडीवर पडले. तें पाहून पद्मावती म्हणाली,

‘ बुजरा आहे तो, अनोळखी माणसाजवळ जात नाही. ’

ती रुग्ण स्त्री काँटवर पडली. जोरानें चाललेल्या श्वासोच्छ्वासावरून तिला बोलण्याच्या व उठण्याच्या श्रमानें थकवा वाटत होता, हें उघड दिसत होतें. तिच्या मनाला बरें वाटावें म्हणून धीराचे दोन शब्द बोलून पद्मावती चालू लागली. तेव्हां ती स्त्री म्हणाली,

“ आतां मी थोड्या दिवसांची सोबतीण आहे, मुलाला आतांच न्यावा, म्हणजे त्याच्यांत जीव अडकून रहाणार नाही. त्याची व्यवस्था नीट लागली हें समाधान अंतर्काळीं सुख देईल. ”

‘ तुमच्याजवळ तो शेवटपर्यंत राहिला तरी हरकत नाही. त्याला आमच्याकडे पोंचविण्याची व्यवस्था मी करून ठेवतें. ’

ती निश्चयानें म्हणाली,

“ नको, त्याची आवाळ होते. ”

“ बरं तर, तुमची मजी. ”

पद्मावतीला त्या स्त्रीबद्दल इतकी सहानुभूति व मुलाबद्दल इतका कळवळा व आकर्षण वाटत होतें कीं, त्यामुळें आपल्या ह्या व्यवहाराला वेडेपणा समजून सभोंवतालची मंडळी आश्चर्यानें मनांत हंसत आहेत या गोष्टीकडे तिचें लक्षच गेलें नाहीं. तिनें त्या स्त्रीची विनंति मान्य केली.

भय्यासाहेबांना दुसरीं कामें असल्यामुळें संध्याकाळपर्यंत चंद्रपूरला थांबावयाचें होतें. त्यांचा निरोप घेऊन दोन्ही मुलांसह पद्मावती आपल्या मोटारनें पद्मपुरास आली. बरोबर आणलेल्या मुलाची व्यवस्था तिनें स्वतः एका वेगळ्या खोर्लीत चांगली लावून दिली. आपल्या मुलाचे जुने कपडे वगैरे तूर्त त्यास देऊन नवीन शिवाययास दिले. नवीन प्रशस्त जागा, प्रसन्न वातावरण, चांभलें खाणेंपिणें व बरोबरीचा सवंगडी यांमुळें नवागत बालकाला फार मौज वाटली. खेळण्याबागडण्यांत त्याचा दिवस मजेंत गेला. रात्री त्याची झोपण्याची

व्यवस्था त्याच्या खास खोलीत केली होती. परंतु एखादें घरटें चुकलेलें पांखरूं जसे आक्रंदून चिंचिचिचें तसा तो आपल्याशींच घुसपुसत व तळमळत होता. रात्रीं झोंपेंत आईला हांका मारून अस्वस्थपणें किंचाळून उठत होता.

रात्रीं जेव्हां बऱ्याच उशीरानें भय्यासाहेब आले तेव्हां मुलाचें रडें ऐकून ते म्हणाले,

“ आज बाळ कां रडत आहे ! त्याला बरं नाही कीं काय ? ”

“ आपला बाळ नव्हे तो. ”

पद्मावतीनें सकाळची सर्व हकीगत सांगितली. दोघेहि त्याला पहाण्या-करितां त्याच्या खोलीत आलीं. पोटाशीं पाय घेऊन व हातांनीं विछान्यांत चांचपडल्यासारखें करीत तो अस्वस्थपणें झोंपला होता. त्याच्या चेहऱ्यावर दृष्टि जाताच भय्यासाहेब आश्चर्यानें उद्गारले,

“ अरे ? आपल्या बाळाशीं किती साम्य आहे ह्या मुलाचें ? आवाज-सुद्धां सारखा ? ”

“ म्हणून तर माझं लक्ष वेधलं, एक प्रकारचें आकर्षण वाटूं लागलं—म्हणून तरी मी आणला त्याला ? ”

त्याच्या सोबतीला एका नोकराला तेथें झोंपायला लावून ते गेले.

आणखी आठ दिवस गेले.

एके दिवशीं रात्रीं खोलींतील विछान्यावर एकाकी झोंपलेल्या मुलाच्या उदाशीं विषण्णपणें भय्यासाहेब बसले होते. त्यांच्या हातांत एक कागद होता व त्यांत पुढील मजकूर होता—

“... अकस्मितपणें झालेल्या भाग्योदयाला मुलून माझ्या परिस्थितीचा विचार न करतां तुम्ही माझा विश्वासघात केलात म्हणून मी तुमचा सूड उगविला. तुमच्या पत्नीच्या आजारांत तिच्या मुलाला मधून मधून पाजण्याचें काम—मला दूध अधिक असल्यामुळे—मजकडे येत असे. संधि साधून मी माझ्या बाळाला त्याच्या हक्काच्या जागीं नेऊन निजविलें. मी मुलांची अदलाबदल केली. खोटें वाटेल तर पहा, तुमच्याजवळ असलेल्या माझ्या मुलाच्या डाव्या

दंडावर काळसर रंगाचा डाग आहे. मायलेंकराची ताटातूट करण्याइतकी कठोर मला तुम्ही केलीत. कैसानें गळा कापून माझा असा त्याग करूं नका, असें मी परोपरीनीं विनावेलें होतें, पण तुम्हांला द्रव् आला नाहीं. जहागीर-दारीणवाईला आपला विवाह पसंत पडणार नाहीं व तसें झाल्यास कदाचित् जहागीरीलाहि मुकावें लागेल अशा स्वार्थी भीतीनें व विशेषतः वैभवाच्या लालसेनें तुम्हीं माझें प्रेम लाथाडलें. मला माणसांतून उठवून माणुसकीला मुकविलें. माझ्या जीवनांत तुम्ही माती कालविली. त्या तुम्हांला-पण जाऊं दे. तुमच्या पत्नीच्या सौजन्याकडे पाहून व तिचें निर्दोषित्व लक्षांत घेऊन मी तुम्हांला क्षमा केली आहे. माझा बाळ त्याच्या हक्काचा उपभोग घेतांना मी पाहिला. मनाचें समाधान झालें. तुमचा मुलगा तुमच्या पत्नीबरोबर पाठविला आहे. कळावें.

—शामा मूरगांवकर

मध्येंच जाग आल्यावर भय्यासाहेब विछान्यावर नाहींत हैं पाहून पद्मावतीला आश्चर्य वाटलें. पलीकडच्या खोलींत अस्फुट सुस्कारे ऐकल्याचा भास होऊन ती तिकडे गेली.

तों त्या मुलाच्याजवळ भय्यासाहेब संचित बसलेले तें पाहून ती आश्चर्यानें म्हणाली,

‘ हें काय ? त्या पोरजवळ आपण कां बसायचं ? रामा कुठं आहे ? ’

तीक्ष्ण शस्त्राप्रमाणें त्यांच्या हृदयाला ते साधे शब्द बोंचले. एकादी लहानशी रक्तवाहिनी तुटून आंतल्याआंत रक्तस्त्राव झाल्यानें जशी एकदम अतिशय अशक्तता येते तसें त्यांना झालें. पत्नीला सारें सांगून टाकावें असें त्यांना वाटलें.

‘ पद्मावती, हा आपला-तुझा- मुलगा आहे, ’ असे शब्द अगदीं त्यांच्या तोंडांत घुटमळत होतें. परंतु उच्चार करवत नव्हता. जी गोष्ट कळून आपलें हृदय असें विव्दल झालें ती गोष्ट आईच्या हृदयाला सदनच होणार नाहीं; तिची वेड्यासारखी स्थिति होईल असें मनांत येऊन पत्नीला

संपूर्ण सत्य सांगण्याचें त्यांना धैर्यच होईना. आपल्या परंतु वैभवाच्या या खऱ्या वारसाची परक्याप्रमाणें आवाळ व्हावी हेंहि त्यांच्या मनाला पटेना ! अडखळत शेवटीं ते म्हणाले,

‘ पद्मावती, मला क्षमा कर ! मी- मी अपराधी आहे. हा मुलगा परका नाही ! याचा आणि बाळाचा जनक एकच आहे !’

पुन्हां एकदां धीर करून संपूर्ण सत्य तिला सांगून हृदयावरचा भार हलका करावा असें त्यांना वाटलें पण ते बोलूं शकले नाहींत. दोन्ही हातांनीं तोंड झांकून बाहेर येऊं पहाणारे शब्द अनावर हुंदके जणू काय दाबून धरीत होते !

दोन्हीहि त्यांचींच मुलें ! पण पद्मावतीच्या पुत्राचा हक्क हिरावला गेल्याचें ज्ञान होतांच त्यांच्या हृदयाला आंतस्याआंत अशा तीव्रतर वेदना होऊं लागल्या. पण श्यामाला त्या वेदना अनुभवण्यास एकाकी सोडतांना त्यांना त्या तशा कां वाटूं नयेत हें एक कोडेच आहे !

हेमाची निवड :

: ६

मालतीबाईंच्या घरीं यंदा दिवाळीची तयारी जरा लौकरच सुरुं झाली होती. पुण्यास प्लेग वाढत चालल्यामुळें शाळा, कॉलेजे बंद झालीं होती आणि तेथें कॉलेजांत शिकत असलेली त्यांची मुलगी हेमावती लौकरच घरीं आली होती. मुलगी असो किंवा मुलगा असो, कॉलेजांत गेल्यामुळें त्याचें महत्त्व जरा वाढतें एवढें खरें. कारण तीं वर्षांतून फार तर दोनदां घरीं येणार आणि फार तर दीड-दोन महिने रहाणार. त्यांतहि अगदीं जवळचे नातलग किंवा मित्र-मैत्रिणी आपल्या घरीं थोडे दिवस रहावयास येण्याचा आग्रह करून एक-दोन आठवडे त्यांतले कमी करणार ! आपल्या मुलांचें असें अगत्य व मान वाढल्यानें आईबापांचा आनंद वाढला तरी मुलांच्या सहवासाला सुट्टीतील तेवढे थोडे दिवस तरी मुकावें लागल्याबद्दल आईच्या हृदयाला थोडा विषाद वाटल्याशिवाय रहात नाही. आपल्या मुलांच्या सुट्टींत कोणी वांटेकरी असूं नये, त्यांचा सारा सहवास आपणांसच मिळावा, त्या काळांत त्यांना आवडणारे निरनिराळे पदार्थ करून ते प्रेमानें त्यांना खाऊं घालावे, त्यांच्या आवडीच्या गोष्टी कराव्या, आपल्या

इष्टमित्रांना घरीं बोलावून त्यांच्याकरवीं मुलांचें कौतुक करावें, त्यांना घेऊन इष्टमित्रांकडे जावें, एखादी ट्रिप काढावी, नाटक-सिनेमाला जावें, त्यांच्या-करितां कापडाची व इतर अवश्य वस्तूंची खरेदी करावी, एक ना दोन अशा कितीतरी गोष्टी व गमती मुलांच्यासाठीं कराव्या असें आईबापांना वाटत असतें. मालतीबाईहि याला अपवाद नव्हत्या. मुलगी आल्यापासून त्या नेहमीं कांहीं ना कांहीं नवीन कार्यक्रम करीतच असत. आजहि मगल्या वेळच्या फराळा-साठीं ओल्या नारळाच्या करंज्या करून ठेवून दिवाणखाना शृंगारण्यांत त्या गढून गेल्या होत्या. भिंतीवरच्या फोटोंच्या चौकटी व कांचा पुसून खिडक्यांचे पडदे व टेबलावरील रुमाल त्या बदलीत होत्या. तें पाहून त्यांची धाकटी मुलगी म्हणाली,

“ आई, आज काय आहे आपल्याकडे ? दिवाळी ? ”

“ हो, नाहीतर काय ? चार दिवस अवकाश आहे आतां दिवाळीला. ”

“ मग आतांपासूनच हें सारं नवं नवं केलंस ? ”

“ आपल्याकडे किनई पाहुणे येणार आहेत. मग हें करायला मला वेळ होणार नाही. ”

“ कुठले पाहुणे ? कशाला येणार ? करंज्या खायला ? ”

मालतीबाई हंसून म्हणाल्या,

“ करंज्या तर खातीलच; पण आपल्या ताईला पाह्यला येणार आहेत!”

“ ताईला पाह्यला ? कोण येणार ? ”

“ त्या उमरावतीच्या वीणाकाकी आहे ना ? त्यांचा मुलगा वसंतराव येणार आहे. ”

“ मग त्यांच्याशीं आपल्या ताईचं लग्न होणार आई ? ”

“ हो. ”

बाहेरून आलेल्या हेमाच्या कार्नी हा संवाद पडला होता. मालतीबाईंचा होकार पूर्णपणें उच्चारून होतो न होतो तोंच एकदम आंत घेऊन ती म्हणाली,

“ हें ग काय, कांहींतरीच तिला सांगतेस ? ”

“ कांहींतरीच काय ? खरंच वसंत येणार आहे. आजच वीणाबाईंचं पत्र आलं. ”

“ मग ! येणार असेल ! त्याचं काय ? उगाच माझ्या नांवाचा संबंध जोडून तिला कांहींतरी कशाला सांगतेस ? ”

“ काय झालं सांगितलं म्हणून ? कांहीं दिवसांनी साऱ्यांना कळणारच कीं नाहीं ? ”

“ आई, मी कितीदां सांगितलं तुला तरी तुझं आपलं तेंच ! लहानपणीं थट्टेनं बोलत होतां तेव्हां मला कळत नव्हतं; पण आतां मला नाहीं असलं आवडायचं. वसंत येणार असेल अन् असं कांहीं होणार असेल तर मी जाईन आपली चार दिवस शरदकडे ! ”

मालतीबाईंनीं मुलीकडे रोंखून पाहिलें. तिचा चेहरा किंचित आरक्त झाला होता आणि त्यावर एक प्रकारची निश्चयाची छटा पसरलेली होती. मालतीबाई मृदु स्वरानें म्हणाऱ्या;

“ पण तुला एवढं चिडायला काय झालं मला कळत नाहीं ! वसंत कसा अन् काय आहे हें कांहीं तुला सांगायला नको. बी. ए. अन् एम्. ए. झालेल्या आईबापांचा तो मुलगा. स्वतःहि नुकताच बी. ए. झाला आहे. झालं तर तो इंग्लंडला सुद्धां जाईल—”

“ अन् तिथला राजासुद्धां होईल ! ” हेमा आवेशानें पुढें म्हणाली,
“ पण माझं स्वास्थ्य हिरावून घ्यायचा त्याला काय अधिकार ? त्याच्या अन् त्याच्या घराण्याच्या चांगुलपणाविषयीं माझं दुमत नाहीं; पण आपला चांगुलपणा बळेंच दुसऱ्यावर लादणं वरं नाहीं. ”

मुलीच्यापुढें बोलण्यांत आपला टिकाव लागायचा नाहीं हें मालतीबाईंना कळत होतें तरी त्या म्हणाऱ्या,

“ खरंच, मुली कॉलेजांत जाऊन पुरुषी शिक्षण घेऊं लागल्या कीं अगदीं पुरुषांसारख्या होतात. वडील माणसांना तडातड उत्तरं देतांना त्यांना कांहीं-सुद्धां वाटत नाहीं. ”

मालतीबाईची ही मात्रा लागू पडली. हेमावती मृदुपणें म्हणाली,

“ आई, असं एक तरी उदाहरण सांगतां येईल का तुला माझ्या बाबतींत ? ”

“ नाही तर काय ? आतां हेंच पहा ना. आम्हीं इतक्या विचारपूर्वक ठरवलेली गोष्ट; पण ती एका चुटकीसरशी तूं मोडूं पाहातेस ! असं करतांना तूं आमच्या मनाचा कांहीं विचार करते आहेस कां ? ”

“ पण तुम्हीं कांहींतरीच सांगू लागल्यावर— ”

“ कांहींतरीच कसं ? बायकांच्या जातीला लग्न हें केव्हांतरी करायचंच असतं ना ? मग विद्येनं, कुळानं, शीलानं, वयानं आणि संपत्तीनं अगर्दी योग्य असं हें स्थळ असतां तुझी कुरकुर कां असावी मला कळत नाही. ”

हेमा कांहींच बोलली नाही. आपल्या बोलण्याचा ती विचार करीत आहे या विचारानें उत्तेजित होऊन मालतीबाई पुढें म्हणाल्या,

“ वसंत किती चांगला मुलगा आहे ! घरचं वळण चांगलं. वीणाबाई अन् विनायकराव एवढीं शिकलेलीं माणसं पण— ”

“ तेंच तें पुनःपुन्हा कशाला सांगतेस ? तें सारं मला माहीत आहे ! ”

“ मग बरं ? आपला किती दिवसांचा घोरोबा— त्यांचे आमच्यावर उपकार तरी किती झाले आहेत ? तूं झालीसुद्धां नव्हतीस, तेव्हां आजारी पडले, आणि सारं वर्ष आजारांत गेलं. हक्काची रजा संपली अन् पुढं जवळ जवळ वर्षभर विनपगारी रजा घ्यावी लागली. त्या वेळीं विनूभाऊजींनीं मदत केली नसती तर कठीणच होती परिस्थिति ! स्वतःचा जीवच त्यांनीं वांचविला म्हणेनास ! ”

“ त्या उपकाराच्या फेडीसाठीं का हें सारं ? मग मात्र माझा बळी घ्यायचा आहे खरा त्यांना अधिकार ! ”

“ हेमा, हेमा ! असा विपर्यास करूं नकोस. निदान त्या चांगल्या निसृद्ध माणसांबद्दल तरी नको ! ”

“ पण आई, तूं तरी विनाकारण कां हें करतेस ? ‘ तीं माणसं वाईट ’

असं मीं कधीतरी म्हटलं आहे का ? मी अगदीं बिनशर्त कबूल करतं कीं, वसंत फार चांगला मुलगा आहे; पण त्याच्याशीं मला कांहीं कर्तव्य नाही. घोरा आणि उपकार असतील व ऋणानुबंधहि जुना असेल; पण तो कायम टिकविण्याला हाच एक मार्ग आहे काय ? ”

मालतीबाई आश्चर्यानें अवाक् होऊन मुलीचें वक्तृत्व ऐकत होत्या. हेमा पुढें म्हणाली,

“ त्यांचा स्नेह जर अकृत्रिम असेल तर तो पुढेंही अबाधित टिकेल ! माझ्यामुद्दां कांहीं आवडीनिवडी असतीलच कीं नाहीं ? माझ्या मताला कांहींच महत्त्व नाहीं का ? ”

“ म्हणजे ? ”

अडखळत अडखळत हेमा म्हणाली,

“ म्हणजे माझं लग्न ठरलेलं आहे ! ”

“ अगत्राई ! ”

मालतीबाई स्तंभितच झाल्या ! व पुढें काय बोलावें हें त्यांना सुचेना. बोललों तर आपला मनावरील ताबा सुटून आपण अधिक-उणें बोलून जाऊं व त्याचा परिणाम विपरीत होईल अशा विचारानें त्या गप्प राहिल्या. त्यांच्या दृष्टीला कित्येक वर्षांपूर्वीचा देखावा दिसूं लागला.

*

*

*

एकदां तारेनें निमंत्रण आल्यावरून पतिराजासमवेत त्या विनायकरावांच्या लग्नाला गेल्या होत्या. विनायकरावांचा हा प्रीतिविवाह होता. विनायकराव व वीणाबाई दोघेही पदवीधर होती. परंतु त्यांचें कोणी नसल्यामुळें व नुकतेंच शिक्षण पूर्ण झाल्यामुळें आर्थिक स्थितीहि बरी नसल्याकारणानें त्यांच्या लग्नासाठीं आपल्या पतीनें आपले दागिने विकून त्यांना द्रव्यसहाय्य केलें व स्वतः सपत्निक हजर राहून कार्य पार पाडलें. आपण जेव्हां गेलों तेव्हां विनायकरावांना कोण आनंद झाला ! इळदीभरल्या अंगानें पुढें येऊन ते हंसत हंसत म्हणाले— “ चला, तुम्हांला माझी बायको दाखवितों ! ”

त्यांची पत्नी वीणाबाई वधूवेष्टांत मैत्रिणींसमवेत बसलेल्या होत्या. आपण तेथे गेल्याबरोबर चिमण्या पटापट उडून जाव्या त्याप्रमाणे त्यांच्या मैत्रिणी उठून गेल्या; आणि वीणाबाई हंसत हंसत पुढे येऊन नमस्कार करून, जणू काय पुष्कळ दिवसांची ओळख आहे अशा रीतीने एकदम बोलू लागल्या. बोलण्यांत त्यांनी आपल्या मदतीचा उल्लेख करून उच्चारलेले वाक्य तर आपल्याला अजूनहि जसेच्या तसेच आठवते आहे. “ आपण द्रव्यसहाय्य केलं म्हणून आम्हांला इतक्यांत विवाहवद्ध होतां आलं; नाहीतर सहा महिने तरी हा विचार पुढे दकलावा लागला असता. ” आणि किती गोड तऱ्हेने त्यांनी कृतज्ञतापूर्वक आपले आभार मानले !

रात्री वरात आली. तेव्हां गृहप्रवेशाच्या वेळीं आपण दार अडवून उभ्या होतो. ते पाहून विनायकराव म्हणाले,

“ हें काय वहिनी, दार कां अडवलं ? ”

तेव्हां आपण म्हणालों,

“ काय करावं ? कंपनीत माणसं कमी असलीं म्हणजे एकालाच दोन तीन पार्ट घ्यावे लागतात; त्यांतलंच हें ! आतां मी वहिनी नाही. बहीण झालें आहे. मुलगी देण्याचं कबूल करा म्हणजे वाट सोडीन ! ”

तेव्हां स्वतःच हंसून म्हणाले,

“ नाहीतर घेण्याचं तरी कबूल करा ! ”

तेव्हा आपण म्हणालों,

“ अशा सुशिक्षित सासूसासऱ्यांच्या घरांत मोठ्या आनंदानं मुलगी दिली असती; पण नाहीच ती कुठली द्यायची ? ”

“ पहा बरं ! मग माघार घ्याल ! ”

—वीणाबाई मंजुळस्वराने म्हणाऱ्या

त्यावर आपण ठासून उत्तर केले,

“ मुळीच नाही ! मात्र स्वतः शब्दाची आठवण ठेवावी. ”

वीणाबाई कांहीं बोलणार होत्या; पण विनायकरावच म्हणाले,

“ पाहिलं, किती झालं तरी बायकाच ! मुलांवरून भांडल्याशिवाय कधीं रहायच्या नाहीत ! मग तीं अस्तित्वांत कां नसेनात ! ”

यावर सर्व मंडळी हंसू लागलीं.

*

*

*

दोन तपापूर्वीचा तो प्रसंग. त्यानंतर दीड वर्षांनीं वीणाबाईना मुलगा झाला व चार वर्षांनीं हेमाचा जन्म झाला. व्यवसायनिमित्तानें राहणें जरी निरनिराळ्या गांवीं होतें, तरी दिवसेंदिवस उभय कुटुंबांतील स्नेहसंबंध इतके दृढ झाले होते व ऋणानुबंध इतके वाढले होते कीं, नात्याच्या ग्रंथीनें त्यांना अधिक दृढ बंधन घालून एकत्र जोडावें व अशा रीतीनें थड्ड्या बोलण्याला मूर्त स्वरूप आणावें अशी मनीषा उभय कुटुंबांत उत्पन्न झाली होती. तिला धरूनच उभय कुटुंबाचें वागणें असे. मुलांचाही परिचय होताच. अगदीं परवां परवांपर्यंत सुटीत एकमेकांच्या गांठी पडल्या म्हणजे “ जांवईनापू ” व “सूनबाई” या नांवांनीं तीं परस्पर मुलांना संबोधित असत, हेहि मालती-बाईना पक्कें आठवत होतें. अलीकडे दोन वर्षांत एकमेकांकडे जायला झालें नाही. तेवढ्यांत एवढें स्थित्यंतर व्हावें ?

संध्याकाळीं इत्थंभूत हकीगत त्यांनीं माधवरावाच्या कानीं घातली. ती ऐकून त्यांनाही मोठा पेंच पडला. त्यांना आजच आलेलें विनायकरावांचें पत्र त्यांनीं पुन्हा वाचलें—

“.....चि. वसंत इंग्लंडला जायचें म्हणतो आहे. येत कांहीं वाईट नाही. परंतु त्यापूर्वीं मागें ठरल्याप्रमाणें हेमाच्या संमतीनें लग्नाचें निश्चित ठरवावें, याकरितां मुंबईहून परस्परच आपणाकडे जाण्यास व नक्की करण्यास त्याला लिहिलें आहे. इंग्लंडला जाण्यापूर्वीं त्यानें लग्न करावें अशी आमची इच्छा आहे. त्याचें काय ठरतें तें कळवावें. जरूर तर दिपवाळीच्या सुट्टीपैकीं शेवटचे दोन दिवस आपणांकडे आम्हांला घालवितां येतील. तशी आवश्यकता असल्यास कळवावें. ”

यावरून उद्यां वसंत येणार अन् घरांत ही स्थिति ! एवढ्या मोठ्या शिकल्यासवरलेल्या समजंस मुलीला धाकदपटशा तरी कसा दाखवायचा ! तिच्याशी अधिकउणा वादविवाद केला तर उद्यां वसंत येणार त्यापूर्वीच ती म्हणते त्याप्रमाणे मैत्रिणीकडे निघून सुद्धां जायची, किंवा अधिकच त्रिथ-रून नीट वागणारही नाही ! त्यापेक्षां स्वस्थ रहावे हेंच बरें. अशा विचारानें व अस्वस्थ मनानें माधवराव स्तब्ध राहिले. मुलीला ने कांहींच बोलले नाहीत.

*

*

*

*

ठरल्याप्रमाणे दुसऱ्या दिवशीं वसंत आला. त्याच्या मुखावरही गांभीर्याची छाया पसरलेली दिसत होती. किती शिकला तरी तो हिंदु मुलगा ! ज्या कामगिरीवर तो आला होता, ती बजावतांना अशा गांभीर्याची आवश्यकता होतीच ! हेमाहि गंभीर होती; परंतु आदरातिथ्यांत वैगुण्य येईल असें वागत नव्हती. त्यामुळे आईबापांना हायसें वाटत होते.

तिसऱ्या दिवशीं छोट्या लिलीबरोबर मेकॅनोची जुळवाजुळव करीत वसंत बसला असतां ‘ जरूरीच्या कामासाठीं बाहेर जाऊन येतो ’ असा निरोप घेऊन माधवराव बाहेर गेले. आपल्या खोलींत कॅस आणि कुंकू नीट करून बाहेर जाण्याची तयारी करीत असलेल्या हेमावतीला ‘ जरूरीच्या कामासाठीं कमलाबाईकडे उभ्याउभ्या जाऊन येते, चहाचं आधण ठेवलं आहे, तुमचा चहा होऊं दे, तोंवर घेतेंच ’ असें सांगून मालतीबाई झटकून तेथून निघाल्या. जातांना लिलीलाही त्यांनीं बरोबर घेतलें ! घरांत वसंत आणि हेमा एकटीच राहिलीं. वसंत दिवाणखान्यांत येऊन बसला. हेमानें चहा आणला. चहापान-समारंभ मूकपणेच पार पडला. नंतर हेमा आपल्या खोलींत गेली. सुरवात कशी व कोणी करावी हा दोघांपुढें प्रश्न होता. अवघड वांटा पुरुषानें उच-लावा या नियमाला अनुसरून शेवटीं वसंत हेमाच्या खोलीकडे वळला.

“ हेमावती ! ” तो अडखळत बोलला, “ हेमावती मला थोडंसं बोला-यचं आहे. ”

हेमानें चमकून त्याच्याकडे पाहिलें. त्याची मुद्रा कातर दिसत होती. ती थोडक्यांत म्हणाली,

“ मलाहि थोडं बोलायचं आहे, बसा. ”

तिनें दाखविलेल्या खुर्चीवर तो बसला. प्रथम त्यानें जपून व अडखळत अडखळत सुरवात केली. सुरवातीला हेमाच्या स्वरांत तीक्ष्णत्व जाणवत होतें; पण कांहीं वेळ विचारविनिमय झाल्यानंतर त्यांच्या स्वरांत मोकळेपणा आला, मुद्रेवरील गांभीर्य नष्ट झालें आणि संभाषणांतील माधुर्य वाढत गेलें !

संध्याकाळीं दिवेलागणीच्या वेळीं मालतीबाई व माधवराव घरी येऊन पहातात, तों जातांना आपापल्या खोलींत एकएकटीं बसलेली वसंत आणि हेमा दिवाणखान्यांत एकत्र बसून कॅरम् खेळत होती ! त्यांनीं एकमेकांकडे अर्थपूर्ण दृष्टीनें पाहिलें. आपण मुलीला बोलून दुखाविलें नाहीं, स्वस्थ राहिलों हें किती शहाणपणाचें झालें, शेवटीं निसर्गच प्रभावी ठरला, असें त्यांना वाटलें.

ही बातमी विनायकराव व वीणाबाई यांना कळविण्यांत आली. त्यांनीं हि दिवाळीसाठीं यावे असें आग्रहाचें निमंत्रण करण्यांत आलें. त्याप्रमाणें दिवाळीच्या सुट्टीचे दोन दिवस आनंदांत घालविण्यासाठीं व पुढील बेत ठरविण्यासाठीं तीं दोघे आलीं.

आज भाऊबीजेचा दिवस होता. मुलें फिरायला गेलीं आणि वडील माणसें त्यांच्यासंबंधानें बोलत बसलीं होती. वीणाबाई म्हणाल्या,

“ काय लबाड तरी ! मला आपलं कांहींतरीच लिहिलं होतं त्यानं. कोणी शरदिनी म्हणून मुलगी होती त्याच्या कॉलेजांत, तिच्याशीं लग्न करायचं नक्की ठरवलं म्हणे. तीं माणसं आतां पुण्यास बदलून गेलीं आहेत. ‘ केलं तर तिच्याशींच लग्न करीन नाहीं तर नाहीं.’ असं प्रतिशेवर लिहिल्यामुळं चिन्तेंतच होतो आम्ही ! पण इकडे पाठवल्यामुळं सुरळीत झालं सगळं ! हेमा मोठी हुषार हं ! ”

मालतीबाई हंसत हंसत म्हणाल्या,

“ आतां सांगायला हरकत नाही म्हणा, पण आमच्याकडे सुद्धा तोच प्रकार होता ! लग्नच करायचं नाही म्हणे ! ”

सर्वोर्नी दीर्घ हास्य केलें. इतक्यांत हेमा व वसंत घरीं आलीं. त्यांच्याकडे प्रेमाद्रदृष्टीनें पहात वीणाबाई म्हणाल्या,

“ लबाडानो, थांग लागूं देत नाहीं मनाचा नाहीं का ? ”

दोघेहि हंसत हंसत खुर्चीवर बसलीं. समोरच्या गवाक्षांतून दिसणाऱ्या चंद्राच्या चिमकुल्या कोरीकडे हेमाची दृष्टि खिळून राहिली होती. पाहतां पाहतां तिच्या मनांत काय आलें न कळे. ती एकदम उठली व देवघरांत जाऊन एका तबकांत निरंजन आणि एक रंगीत पाट घेऊन आली. पाट मांडून ती म्हणाली,

“ अहो वसंतभाऊ ! बसा ह्या पाटावर ! आज मी तुम्हांला ओवाळणार आहे ! ”

वसंतानें तिची आज्ञा विनशर्त मानली.

ओवाळतांना हेमा म्हणाली,

“ आतां लौकरच आम्हांला वैनी आणा बरं का ! ”

नंतर स्तिमित झालेल्या वीणाबाईकडे वळून ती म्हणाली,

“ काकी ! वसंतानं निवड मात्र छान केली आहे हं ! शरदिनी माझी मौत्रिणच आहे ! ”

“ अन् तुझी निवड काय वाईट आहे ? मोहनला मी ओळखतों ! तो आधीं आमच्याच कॉलेजमध्ये होता. मुंबईची हवा मानवेना म्हणून फर्ग्युसन-मध्ये गेला. ”

वडील मंडळींना आश्चर्याचे आघात एवढ्या जोरानं बसेल कीं, प्रथम तीं स्तिमितच झालीं. परंतु आपणांस न सुटणारा प्रश्न मुलांनीं सुलभतेनें—
रोहवंधनास धक्का न लावतां—चट्कन् सोडविलेला पाहून त्यांनीं एकमेकांकडे आश्चर्यानें पाहिलें !

अलौकिक आत्मदमन : : ७

राजसत्तेच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या जहागिरीचा हक्क व इस्टेटीचा ताबा मिळाल्यामुळे आनंदाने धांवतच माईसाहेबांना अभिवादन करावयाला कुमार त्यांच्या खोलीत आले. पण तेथे त्या नव्हत्या. त्यांना शोधित ते दिवाणखान्यात आले. तेथील भव्य फोटोला पुष्पहार घालून वंदन करणाऱ्या मातेच्या करुणमूर्तीकडे ते पाहतच राहिले. त्यांची मुद्रा अनेकविध विचारतरंगांनी गोंधळून गेली. मातेच्या कृतीकडे नापसंतीचा नेत्रकटाक्ष टाकून ते तसेच मार्गे परतले. इतक्यांत माईसाहेबांनी हांक मारली,

“कुमार ! इकडे या. वडिलांना वंदन करा.”

कुमार मार्गे वळले, परंतु त्यांनी मस्तक वांकविले नाही, की हात जोडले नाहीत ते स्तब्ध उभे राहिले. माईसाहेब म्हणाल्या,

“हैं काय बाल ? वंदन कराना !”

तरी ते स्तब्धच राहिले. परंतु आईच्या कष्टी मुद्रेकडे दृष्टि जाताऱ्या—विशेषतः ती रुग्णशय्येवरून उठून येऊन हैं प्रतिमापूजन करीत आहे या गोष्टीची बुद्धीला जाणीव होताच कुमारांनी नाखुशीनेच हात जोडले.

“ माईसाहेब, तुम्हांला बरं वाटावं म्हणून नमस्कार करतो. पण खरं म्हणाल, तर बाबासाहेबांच्याबद्दल माझ्या मनांत आदर फार थोडा आहे ! ”

पुत्राकडे चकित दृष्टीने पाहत माईसाहेब म्हणाऱ्या,

“ कां ? ”

काय बोलोवें हें त्यांना कळेना. ते खाली पाहूं लागले. माईसाहेब म्हणाऱ्या,

“ कुमार, वडिलांविषयीं अनादर दाखवणं शोभतं का लहान मुलांना ? ”

सरकारी कायद्यानें सज्जन झालेल्या आपणास अजूनही माई लहान समजतात या विचारानें कुमारास हंसूं आलें. तें दावून ते म्हणाले,

“ अनादराला कारणं आहेत. लोक म्हणतात—”

पुन्हा ते स्तब्ध राहिले. माईसाहेब तीव्र स्वरानें म्हणाऱ्या,

“ काय म्हणतात ?— अन् कोणते ते लोक ? ”

“ ते तरसोदचे विलासराव इनामदार विशाळराव जाहगिरदारांना म्हणत होते कीं, ‘ बाबासाहेबांनीं आपल्याशीं लग्न करायला तुम्हांला भाग पाडलं, नात शोभेल एवढ्या लहान मुलीशीं त्यांनीं—सक्तीनं लग्न केलं व लोकांनीं चर्चा करूं नये म्हणून पुष्कळ दानधर्म केला. ’ असं ते माझ्याकडे पाहून एकमेकांशीं बोलत होते. ”

आईचा चेहरा संतापानें लाल झाला. थरथर कांपणाऱ्या ओठांनीं ती म्हणाली,

“ बाळ, लोकांच्या तोंडाला हात कुणी लावावा ? ते काय वाटेल तें बोलतील. पण—”

“ आणखी अशा विषम विवाहामुळंच तुमची प्रकृति अशी कायमची बिघडली असंही ते म्हणत होते. ”

“ पुरे, पुरे झालं, कुमार ! लोक काय वाटेल तें बोलतील. तें ऐकून खरं मनण्याइतके कच्चे कान असूं नयेत तुमचे ! ”

कुमारांनीं खालच्या मानेनेंच बर पाहिलें. माईच्या डोळ्यांतून टपोर अश्रुबिंदु ओघळण्याच्या बेतांत होते व ते खाली पडूं न देण्याबद्दल त्या

शिकस्तीचा प्रयत्न करीत होत्या. लोकवार्ता ऐकून उगाच आपण आपल्या रुग्ण साध्वी मातेला दुःख दिलें, याचें त्यांना वाईट वाटलें. करूं नये ती चूक करून बसल्यावर कोणत्या शब्दांत तिचें सान्त्वन करावें हें त्यांना सुचेना. मुकाट्यानें ते तेथून चालते झाले. एकांत मिळतांच माईनीं शय्येवर धाडकन अंग टाकलें व अश्रूंना वाट करून दिली.

चार दिवस कुमारांना अगदीं चोरट्यासारखें झालें होतें. आईच्या सेवा-शुश्रूषेत कांहीं कमतरता राहूं नये म्हणून वेळोवेळीं ते विचारपूस करीत, परंतु पूर्वींसारखा मोकळेपणा राहिला नव्हता. त्यामुळें बहुतेक वेळ त्यांना आपल्याच खोलींत काढावा लागत असे. रिकामपणाचा उद्योग म्हणून इकडे तिकडे करीत असतां वडिलांची छोटी पेटी त्यांनीं उघडून पाहिली. तींत वरच्याच खणांत त्यांना आपल्याच नांवचें एक जाड पाकिट आढळलें. तें उघडून पाहतां वडिलांनीं कांपण्या हातांनीं लिहिलेल्या पुष्कळशा कागदांचें एक पुडकें त्यांना आढळलें.

‘काय बरं लिहून ठेवलं आहे बाबासाहेबांनीं माझ्यासाठीं !’ कुमार आश्चर्यानें व अधीरतेनें वाचूं लागले.

[२]

ती सूर्यास्ताची वेळ होती. गाई केव्हांच घराकडे गेल्या होत्या. दिवसभर श्रमलेलीं पांखरें आपापल्या कोटरांचा आश्रय घेण्यासाठीं किलबिल करीत झाडांकडे परतत होती. अशा वेळीं एक वृद्ध आपल्या निवासस्थानापासून दूर नदीकांठीं पात्रावर निश्चल नजर लावून विमनस्कपणें बसला होता. जणूं घरीं जाण्याची त्याला ओढच नव्हती. कसल्या तरी तापदायक विचारानें तो खचल्यासारखा दिसत होता. त्याच्या मुद्रेकडे जर कोणी पाहिलें असतें तर त्यानें सारा जन्म विचार करण्यांतच घालविल्याची साक्ष त्याच्या सुरकुतलेल्या चेहऱ्यावरून सहज पटली असती. शेवटीं त्यानें दीर्घ निःश्वास टाकला व आपल्या चेहऱ्यावरून हात फिरवून तो रुद्ध स्वरानें कांहीं बोलूं लागला.

त्याला स्वगत बराच वेळ बोलत असलेला पाहून कोणालाही तो वेडा आहे असेंच वाटलं असतं. परंतु तो वेडा नव्हता ! दुःखाच्या दारुण आघाताने तो विव्दल झाला होता. त्याचा एकुलता एक तरुण, सुविद्य पुत्र नुक्ताच दिवंगत झाला होता. त्या दुःखाने कळवळून तो म्हणत होता,

“ बाळा, किती रे मी हतभागी ! तुझा सुखाचा संसार पाहण्याऐवजी तुझ्या अंतिम हालअपेश मी पाहिल्या. तू माझी अंत्य व्यवस्था करावीस, ती तुझी करण्याचं माझ्या दैवी आलं. हाय रे दैवा ! उत्तर आयुष्य कंटाळवाणं तर खरंच. पण अशा असीम दुःखानं तें अधिकच असह्य वाटतं. देवा ! नाही, सोसवत नाही; हें दुख आतां सोसवत नाही ! आतां माझं या जगांत काय उरलं आहे ? कोणते सुखोपभोग भोगायचे बाकी राहिले आहेत ? इतरांना दुर्मिळ इतकं विविध व विपुल सुखैश्वर्य मी भोगलं आहे यथाशक्ति मी आपली कर्तव्यही नीट केली आहेत. आणि आतां हें असीम दुःख भोगित आहे ! देवा, हें जर्जर शरीर दुःख भोगायला असमर्थ असतां व या नीरस जीवनांत ताटाश गोडी वाटत नसतांही त्याचा मोह सुटत नाही, हें केवळ आश्चर्य ! आपल्या हातांनी या देहाचा नाश करवत नाही. गीतेची शिकवण, साधुसंतांची वचनं पुढं उभी राहतात आणि या विचारापासून मनाला परावृत्त करतात. खरोखर हा देहाचा मोह कीं विवेकाची शिकवण ! कांहींच कळत नाही. मति कुंठित होते. इतक्या दीर्घ काळापर्यंत हें जीर्ण शरीर जगविण्यांत ईश्वरा, तुझा काय हेतु आहे कळत नाही. का अजून कांहीं कर्तव्य— ”

“ धप् धुड्ड. ”

आकस्मित झालेल्या आवाजाने वृद्धाची विचारशृंखला तुटली. काळोख पडून लागला होता. कपाळावर आडवा हात धरून व डोळे संकुचित करून त्यानें नदीकडे दूरवर न्याहाळून पाहिले. पाण्याच्या पृष्ठभागी बुडवडे व त्यांस-भोंवतीं पसरणांरीं वर्तुळे व दीर्घ वर्तुळे दिसतांच अस्तन्या वर सारून तरुणाच्या तडफेनें धांव घेऊन त्यानें नदीत उडी टाकली. पाण्याशीं झगडणारा तो

“ मला आपण कशाला वांचवलीत ! आई ग ! आतां काय करूं ? ”
दोन्ही हातांनीं मस्तक धरून रडत रडत तिनें केविलवाणीनें प्रश्न केला.

“ तूं स्वस्थ पडून विभ्रान्ति घे, बाळ; श्रमानं डोकं हलकं झालं आहे.
जरा झोंप घे. ”

हुंदके देत म्हणाली, “ झोंप ! आतां कसली झोंप ! ”

“ असा त्रागा कां करतेस मुली ? तुला काय होतं आहे ? ”

“ कसं सांगूं तुम्हांला, बाबा ! मला जगतां येणार नाही. प्राण दिल्या-
शिवाय माझी अब्रू वांचणार नाही. मला कशाला वांचवलीत ! आतां सारं
जग कावळ्यासारखं टोचटोचून मला खाईल. त्यापेक्षां सुखानं मरत
होतें— ”

“ मुली, शान्त हो. मोकळेपणीं तुझी सारी हकीकत सांग. ज्यानं तुला
फसवलं असेल तिथून शोधून काढून तुझ्याशा लग्न करायला भाग पाडीन. ”

कपाळावर हात मारून ती म्हणाली,

“ हतभागी मी ! बाबा, ते जिवंत असते तर त्यांना भाग पाडण्याची
मुळींच जरूर नसती. पण दुदैव माझं ! मला कुणी फसवलं नाही ! दैवानं
फसविलं ! ”

तिच्याशीं अत्यंत सहानुभूतीनें व प्रेमळपणानें बोलून वृद्धानें तिला आपली
हकीकत सांगावयाला लाविलें. ती ऐकत असतां वृद्धाच्या मुद्रेवर निरनिराळे
भाव उमटत होते. शेवटीं तिनें आपल्या वल्लभाचें नांव उच्चारलें तेव्हां तो
विजेचा धक्का बसल्याप्रमाणें चमकला ! नंतर आवेशानें म्हणाला,

“ काय ? माझा सुधारकच तुझा वल्लभ ? मुली, मग तूं तर आमची— ”
आश्चर्य आणि आवेश यांचा आकस्मिक आघात वृद्धाला सहन झाला नाही.
बसल्याजागींच त्यानें खुर्चीवर मागे मान टाकली व डोळे मिटून घेतले.
तऱ्हेनीही अवाक् झाली. कांहीं वेळानें भानावर आल्यासारखें करून वृद्ध
स्वतःशीं पुटपुटला,

“ देवा, तुझी लीला अगम्य आहे ! ”

आश्चर्य आणि भय यांनी ती गोंधळून गेली असतां तो तेथून निघून गेला.

मुलीची व्यवस्था फार चांगली राखली जात होती. निरनिराळ्या उप-योगांसाठीं तिला स्वतंत्र खोल्या दिल्या होत्या. तत्परतेनें हुकूम ऐकायला नोकर आणि दासी नेहमीं हजर असत. स्वास्थ्याखेरीज तिला कसलीच वाण नव्हती. या चार दिवसांत वृद्ध तिच्या दृष्टीला पडला नव्हता. त्यामुळे ती फारच अस्वस्थ झाली होती. आपलें काय होणार? आपण बंदिवान आहों कीं स्वतंत्र ? याचा तिला कांहींच बोध होत नव्हता. चिंता आणि भीति यांमुळे तिच्या तोंडचें पाणी पळालें होतें. वृद्धाला हें कळत होतें. परंतु तिची भेट घेऊन तिचें सान्त्वन करण्याइतकें त्याचें हृदय अद्यापि स्थिरावलें नव्हतें ! विचार !-विचार-तो सारखा विचार करीत होता. एके दिवशीं जसाच विचारमग्न असतां तो स्वतःशींच म्हणाला,

“ ईश्वरा, एवढं आयुष्य मला तूं कशाला दिलंस ?-कर्तव्यासाठीं ? सुधाला नेऊन हें खडतर कर्तव्य तूं माझ्या वांट्याला आणलंस का ? देवा ! आमचा वंश शुद्ध, जुनं बाळबोध निष्कलंक कुळ— ”

पलीकडे त्याची दृष्टि गेली. तेथें ती मुलगी उभी होती. तिला तें ऐकवेना. भयभीत हारिणीप्रमाणें ती कांपूं लागली. शक्य असतें तर तिनें पुन्हा जीविताचा नाश करण्याचा यत्न केला असता. परंतु त्या बाजूचा बंदोबस्त आर्घाच करण्यांत आला होता.

वृद्धानें तिच्या खोलींत प्रवेश केला. रडत रडत ती म्हणाली,

“ मला आपण जाऊं द्या. मी माझ्या जिवाचं कांहीं— ”

“ वेडे मुली, कुठं जाणार तूं ? ईश्वरानंच तुला इथं आणलं आहे. त्याचा संकेत असाच असेल. असो. मी हे बरेच दिवस फार विचारांत घालविले आहेत. ईश्वर जें करतो तें बऱ्याकरतांच असतं असं समजून त्यांतच समाधानानं राहिलं पाहिजे. हें पाहा, तूं अगदीं निर्धास्त अस. माझ्या सुधाच्या जागींच मी तुला लेखीन. ”

भयचकित होऊन थरथर कांपणाऱ्या त्या मुलीला वृद्धानें आपली योजना हलक्या आवाजांत समजावून सांगितली. अविश्वास, भय, आणि दुःख यांनी ती गोंधळून गेली. कानांवर हात ठेवून व डोळे गच्च मिटून तिनें भीतीनें अंग शहारत्यारसाखें केलें. तिला धीर देत वृद्ध म्हणाला,

“ बाळ, भिऊं नको. याशिवाय दुसरा मार्गच नाही. ” वृद्धाचे इष्टमित्र व इतर लोक नेहमीं सान्त्वनासाठीं येतच होते. त्याप्रमाणें एके दिवशीं कांहीं जुने व अगत्याचे स्नेही आणि कांहीं भाऊबंद अशी मंडळी आली. कारभारी, शास्त्री वगैरे रोजची आश्रित मंडळीही तेथेंच होती. एक स्नेही वृद्धाला उदेशून म्हणाले, “ हें पाहा, बाबासाहेब, आतां असा किती शोक करणार ! ”

“ हो, ज्या गोष्टीला कांहीं इलाज नाही तिच्यासाठीं किती शोक करणार ! ”

“ अन् कितीही शोक केला तरी बाळासाहेब कांहीं परत येणार आहेत ? आतां आपण विवेकच केला पाहिजे. आपल्याला आम्हीं सांगावं असं नाही. ”

“ खरंच, हा भोग आहे. शरीरभोग जसा माणसाला सुटला नाही तसा कर्मभोगही सुटला नाही. ह्या कर्मभोगापायीं वैव्यावर येऊं नये तो प्रसंग आपल्यावर आला आहे. ”

“ पूर्वसंचितार्ची फळं, दुसरे काय ? ह्या जन्मीं तर बाबासाहेबांनीं मुंगीला दुखवलं नाही ! ”

“ तें खरं. पण आतां विवेक करायला पाहिजे. पुढचा कांहीं विचार पाहिला पाहिजे. आयुष्य तर असं क्षणभंगुर आहे. ”

“ हो; बाळासाहेब तर असे अकार्लीं गेले. मग म्हातारपणाचा काय नेम ? तेव्हां आपली पुढची व्यवस्था आपल्या हातांनीं करून ठेवणं सर्व दृष्टीनं बरं होईल. ” एक दीर्घदृष्टि वृद्धास पोक्तपणानें म्हणाले. त्याला सर्वांनींच दुजोरा दिला.

“ पुढची काय व्यवस्था करणार ? अन कोणासाठीं करणार ? ” वृद्धानें डोळे पुशीत प्रश्न केला. “ ज्याच्यासाठीं करायचं तो तर पुढं निघून गेला. ”

आतां केव्हाही बोलवणं आलं तरी तयारी आहे. अन् तें लौकर यावं अशी इच्छा आहे. ”

“ तें खरंच आहे. चालू घडीलाही आमच्यासारख्यांची तयारी असणार. पण म्हणूनच एवढ्या पसाऱ्याची नीट व्यवस्था नको का लावायला ? ”

दुःखितांचें सान्त्वन करण्याची चाल चांगल्याच उद्देशानें पडली असेल. परंतु हतभागी दुःखी प्राण्यांवर अनेकांच्या परोपरीच्या सान्त्वनाचा मारा होऊन दुःखाचें शमन होण्याऐवजीं तें दुणावतें मात्र ! वृद्धाच्या बाबतींतही तसेंच झालें. आपले समयस्क आतेष्ट आपल्या दुखांत संविभागी होण्यासाठीं आलेले पाहून त्यांच्या सहानुभूतीच्या जाणिवेनें प्रथम त्याला मोठा हुंदका आला; परंतु एकएकाचे उद्गार ऐकून, हे दुःख शमविण्यासाठीं आलें आहेत, कीं सान्त्वनाच्या नांवाखालीं दुःखावर डागण्या देण्यासाठीं आले आहेत, याची त्याला शंका वाटूं लागली. तथापि आतेष्टांचाही फारसा दोष नव्हता. वृद्धानें वैराग्य धारण केलें, तरी त्याच्या हिताला जपणें हें ते आपलें कर्तव्य समजत होते. त्यांना वृद्धाच्या अवाढव्य संपत्तीची यथार्थ कल्पना होती. वृद्धानें दत्तक घ्यावा—आणि आपलाच मुलगा घ्यावा असें दशांतील आत्मांना वाटणें साहजिकच होतें. ज्यांना मुलें होती ते अधीर उत्सुकतेनें चुळबुळ करीत होते. आणि ज्यांना नव्हतीं त्यांनाही काहीं कमी उत्सुकता नव्हती ! वृद्धाला त्या सर्वांच्या सहानुभूतीचा उद्देश नीट कळला. त्यानें शान्तपणें उत्तर केलें,

“ खरं आहे आपलें म्हणणं. आमच्या दुर्दैवामुळं आमचा बाळ अल्पायुषी झाला. शिवाजीच्याही पूर्वकाळापासून चालत आलेला आमचा वंश खुंटला. तेव्हां काहीं तरी व्यवस्था करणं भाग आहे. आमचें पुरातन घराणें नामशेष होऊं नये, वतनाला वारस असावा असं आम्हांलाही वाटतं. ”

“ स्तुत्य; बाबासाहेबांची इच्छा अगदीं योग्य आहे. आपली इच्छा असेल तर आमचा बाबू—किंवा पाहिजे तर यांचा मधू— ”

“ ऐका, मी तेंच सांगतों. असं पाहा, दुसऱ्याचं मूल दत्तक घेण्यापेक्षा आम्हीं जर एखाद्या प्रौढ वधूशीं विवाह केला तर ? ”

प्रत्यक्ष वीज कोसळली असती तरी ते सर्व एवढे चमकले नसते ! सर्वांनीं एकदम आश्चर्यानें वृद्धाकडे रोखून पाहिलें. नंतर ते एकमेकांच्या तोंडाकडे पाहूं लागले. जणू काय—

“ म्हातारा एवढा दांभिक असेल अशी नव्हती कल्पना ! ” किंवा “ हें बकध्यान आम्हीं ओळखूनच होतों ! ” अथवा “ स्मशानवैराग्य एका महिन्यांतच मावळलं ! पाहिलं ? हत्तीचे खरे दांत ! ” असेंच ते एकमेकांना नेत्रपल्लवीनें विचारीत आहेत !

“ असे दचकूं नका. हें पाहा, आम्हीं विवाह केल्यानं आजपर्यंत चालत राहिल्याप्रमाणं औरस संततिच आमची वारस देईल; नाही का ? ”

“ होय सरकार ! ”

“ स्मशानांत गोवऱ्या जायला झाल्या तरी म्हातान्याची हांव पाहा ! ” असें मनांत उद्भवलेले विचार आंतल्या आंत गिळून कारभार्यांनीं उत्तर केलें.

“ अगदीं खरं. ” एक निपुत्रिक आप्त वदले. आपल्या बोलण्याचा अर्थ न कळण्याइतके ते भांबावून गेले होते. नेहमींची ‘ होयवा वृत्ति ’ आयल्या वेळीं साहाय्याला आली म्हणून बरें. नाही तर आश्चर्यानें वाङ्मूढ होऊनच ते राहिले असते.

“ शास्त्राची कांहीं हरकत नाही ना, शास्त्रीबुवा ? ” वृद्धानें विचारलें.

साधारण शुद्धीवर येत शास्त्रीबुवा म्हणाले,

“ नाही; तशी हरकत नाही शास्त्राची. पण— ”

“ योग्य वधू मिळण्याचीच पंचाईत आहे. हो, एवढ्या वैभवाला शोभेशी योग्य अन् मोठी मुलगी तर मिळाली पाहिजे ना ? ”

दिवाणजींनीं अडचण प्रकट केली.

“ कोण आहे रे तिकडे ? सुभान्या ! ”

“ जी, सरकार ! ”

धन्याच्या हाकेला हुजऱ्या हात जोडून पुढे आला. त्याला त्याने हलक्या आवाजांत कांहीं सांगितलें. थोड्याच वेळांत—अंतःपुराच्या दारावरील रेशमी पडदा दूर सारीत व पुढील दिवाणखाना प्रकाशमान करीत एक सुंदर तरुणी पुढे आली. तिला पाहतांच या अवाढव्य ऐश्वर्याचा उपभोग घेण्याकरितां प्रत्यक्ष कमलाच कीं काय, असें त्या सर्वांना वाटल्याशिवाय राहिले नसेल. त्या सर्वांनीं नकळतच आदरानें तिला उत्थापन दिलें. नंतर शास्त्राबुवी म्हणाले, “ ह्याच आमच्या भावी वहिनीसाहेब वाटतं ? ” वृद्धानें होकारार्थी मान हालविली.

“ योग्य. पसंत. ”

शास्त्राबुवांनीं पसंती दर्शविली. बिचागी तरुणी ! थरथर कांपूं लागली. तिला सांवरून आंत नेण्यांत आलें.

लौकरच विशेषसा गाजावाजा न करतां वृद्ध त्या सुंदर तरुणीशीं विवाह-वद्ध झाला. त्याच्याविषयीं नेहमीं आदर वाळगणारे लोक आश्चर्यचकित झाले व ‘ साठी न बुद्धि नाठी ’ म्हणूं लागले. सर्वांच्या तोडीं चर्चला तोच विषय होता. वर्तमानपत्रांत तर—

“ मुलाच्या मृत्युमुळें आलेलें वैराग्य लौकरच मावळलें ! मोठा दानधर्म करून व संस्थांना देणग्या देऊन मिळविलेलें साधुत्व बेगडी होतें, हें लौकरच उघड झालें ” इत्यादि टीकात्मक लेख येऊं लागले. तसेंच ‘ धनलोभी नाते-वाइकांनीं पैसा घेऊन पोरीचा विक्रय केला, कीं शिकलेसवरलेली पोरच पैशाला खुद्दून म्हाताऱ्याशीं लग्न करायला तयार झाली, ’ या गोष्टीची चर्चाही मोठ्या सखोलपणानें जनतेनें केली ! या विवाहामुळें इतकी खळबळ उडाली तरी—वृद्धाचा जीवनक्रम जसा कित्येक वर्षांपूर्वीं चालत होता तसाच आतांही चालू होता. आणी तरुणीबद्दल सांगावयाचें तर साधी राहणी, शांत निगर्दी स्वभाव व सन्यस्त वृत्ति या गुणांनीं तिनें थोडक्याच अवधीत त्याच टीकाकारांकडून भलें म्हणवून घेतलें.

काळाचें कार्यही अव्याहत चालूच होतें. त्या तरुण वृद्ध पत्नीनें विवाहानंतर सातच महिन्यांनीं त्या वृद्धाच्या अवाढव्य संपत्तीला औरस वारसाचा लाभ करून दिला. त्या आनंदोत्सवाप्रीत्यर्थ गुढ्यातोरणें उभारलीं गेलीं. चौघडा झड्डं लागला मोकळ्या हातानें साखरपानें वांटलीं गेलीं. मूल अपुऱ्या महिन्यांचें जन्मलें, तें दीर्घायुषी व्हावें म्हणून पुष्कळ दानधर्म केला गेला. अनाथ अपंगांना अन्नदान सुरूच होतें. बाळबाळंतिणीला त्रास होऊं नये म्हणून सूतिकाग्रहात सुईण व सेवेकरिणीं शिवाय इतरांना जाण्यास मज्जाव होता. तरी सूतिकाग्रहांतून वातमी पसरलीच कीं, ‘मूल अपुऱ्या महिन्यांचें असलें, तरी पुऱ्या महिन्यांच्या बालकापेक्षांही बाळसेदार आहे !’

आश्रित बायका म्हणत, “कांहीं नाहीं. जगूनवांचून बाळ मोठं होईल. ‘सातारा अन् म्हातारा’ म्हणच आहे मुळीं ! सात महिन्यांचीं मुलं म्हातारीं झालेलीं पाहिलीं आहेत; आमचाही बाळराजा म्हातारा होईल !”

तरुणीला हें ऐकून त्या स्थितीत पुष्कळच बरें वाटलें असावें. कारण तिची मनःस्थिति कोणच्याही कल्पनेच्या कक्षेंत येण्यासारखी नव्हती. आनंद आणि दुःख या दोहोंनीं मिश्रित असे विविध मनोविकार अशक्तपणाच्या आवरणाखालीं तिला दडवितां येत होते. ही एक तिच्या बाबतीत इष्टपत्तिच होती, आणि वृद्धाला जेव्हां बाळ दाखविलें तेव्हां त्याच्याही वृत्तीत कांहीं कमी चलबिचल झाली नाहीं ! बाळाकडे त्यानें सारखी टक लाविली होती. बाळाचें नाक, डोळे तो अगदीं निरखून पाहत होता; आणि या वेळीं त्याची छाती धडधडत होती, पाय कांपत होते आणि मुदेवर गंभीरता पसरली होती. बाळावरून बाळंतिणीकडे एक दृष्टिक्षेप टाकून तो मुकाट्यानें परत फिरला.

सृष्टिक्रमानुसार बाळ दिवसामासांनीं वाढूं लागला, तसतसें तरुणीच्या तोंडावरील दुःखाचें पटल विरल होत गेलें. बाळाचें कौतुक करण्यांत, त्याच्याशीं हंसण्या-बोलण्यांत, फार काय, अंतरीचें गुज सांगण्यांत तिचा वेळ केव्हांच जात असे. बाळासाठीं निरनिराळे नोकर असतांही त्याच्यावर देखरेख करण्याचें काम ती स्वतःच करीत असे.

वृद्धाच्या चिरवांचित आशेची पूर्तता झाली होती हें खरें. तरीही त्याच्या मुद्रेवरील दुःखाचा ठसा पुसला गेला नव्हता. उलट त्याच्या मूळच्या भव्य व टक्कलामुळें अधिकच रंद दिसणाऱ्या कपाळावर आठथांचें जाळें अधिक पसरलें होतें. तो आपल्या विवाहित पत्नीशीं व बाळाशीं प्रेमानें व वात्सल्यानें वागे. त्यांच्या सुखसोईसाठीं तत्परतेनें निरनिराळ्या तजविजी करी. परंतु त्याची मुद्रा नेहमीं चिन्तेनें व्यापलेली असे. त्यामुळें वास्तविक होता त्यापेक्षाही तो अधिक वृद्ध दिसूं लागला. त्याला हवापालट केश्यानें बरें वाटेल अशें डॉक्टरचें मत पडल्यानें ती मंडळी आपल्या एका खेड्यांतील वाड्यांत राहावयास गेली.

बाळ नुक्ताच पावलें टाकूं लागला होता. त्याच्या पोंवळ्यासारख्या लाल ओंठाआड हिरकणीसारखे दोन दांतही डोकावूं लागले होते. त्यानिमित्त गांवांतील सर्व लहान मुलांना व त्यांच्या मातांना वाड्यांत आमंत्रण होतें. समारंभासाठीं वागेंत बैठक घातली होती. मध्यभागीं मखमलीनें मढविलेल्या चांदीच्या चौरंगावर बाळाला बसवून पांच सुवासिनींनीं त्याला ओवाळलें. नंतर त्याच्या डोक्यावर रुप्याचें तबक धरलें व त्यावरून बोरांचा वर्षाव केला. आमंत्रित मुलें तीं बोरें वेचूं लागलीं. बाळही त्यांना हातभार लावण्यासाठीं धडपडूं लागला. नंतर खारका, बदाम, जर्दाळू यांचा याच क्रमानें वर्षाव करून व इतर फळें, फुलें पुढें ठेवून तीं मुलांकडून लुटविलीं. नंतर बाळाला पांच पावलें चालवून त्याच्या हातून पांच मुलांना मोदक देवविले. नंतर इतर मुलांना एका बाईनें दिले.

आपल्या खिडकीतून वृद्ध हा समारंभ पाहत होता. बालकांची लीला पाहून क्षणमात्र त्याच्या मुद्रेवर हास्यरेषा उमटली. लगेच त्याचे डोळे पाण्यानें भरून आले. कपाळावर आठथांची गर्दी झाली व मुद्रा गंभीर झाली. पूर्वस्मृतीमुळें म्हणा, किंवा इतर विचारतरंगांमुळें त्याला तें दृश्य पाहवेना. त्यानें आपली खिडकी लावून घेतली. तरुणीच्या दृष्टीतून त्याची हालचाल निसटली नाहीं. तिनें आमंत्रित सुवासिनींना हळदकुंकूं व फळेंफुलें देऊन

समारंभ आटोपता घेतला आणि मुलाला हुजऱ्याच्या स्वाधीन करून ती वर गेली. आपल्या पलंगावर पडून वृद्ध अश्रुमोचन करीत होता. त्याच्या उशालगत जमिनीवर बसून तरुणी म्हणाली,

“ बाबा ! बाबा ! ”

आणि ती स्फुंदून रडू लागली. आपलें दुःख आवरून वृद्ध म्हणाला,

“ बाळे ! असं कधीं कधीं अगदीं असह्य होतं. मन मांभावून जातं आणि ईश्वर क्षमा करील कीं नाहीं असं वाटू लागतं. ”

तरुणी विस्मयानें चमकून म्हणाली,

“ क्षमा कशाबद्दल, बाबा ? आपण काय चूक केली ? ”

वृद्ध अडखळत म्हणाला,

“ जाणून तर केली नाहीं. पण नकळत-चुकलों तर नाहीं ? असं वाटतं मनाला—”

वृद्धाला आपल्या मनांतील उद्देश शब्दांनीं नीट व्यक्त करतां आला नाही तरी त्याचा भावार्थ तरुणीच्या हृदयाला कळला. ती निश्चयी मुद्रेनें वर पाहून तीक्ष्ण स्वरानें म्हणाली,

“ बाबा ! ”

या दोनच अक्षरांत वृद्धाला उत्तर होतें. दोष ध्वनित केलेला होता, सर्व कांहीं होतें. ज्या वृत्तीनें वृद्धानें कांहीं उद्गार काढले होते त्या वृत्तीला नम-विण्याचें सामर्थ्य या दोन अक्षरांत पुरेसें होतें. तरुणी रडू लागली आणि वरकांती आनंदी व सुखी दिसणाऱ्या खींचें दुःख किती गूढ व असह्य असतें याचा प्रत्यय येऊन वृद्धाला वाईट वाटलें. त्यानें तिचें मृदुपणें सान्त्वन केलें.

[३]

दिवसेंदिवस बाळ मोठा होत गेला. योग्य काळीं त्याच्या शिक्षणाची व्यवस्था करण्यांत आली. शिक्षक त्याच्या तल्लख बुद्धीची तारीफ करीत.

‘इतक्या लहान वयाचा, असा चौकस विद्यार्थी आपण पाहिला नाही,’ असें म्हणत. नोकरचाकरांचाही तो लाडका होता. पशुपक्षीही त्याच्यावर प्रेम करीत. त्याला हरिणाची गाडी हैसेनें करविली होती. तींतून फिरून आल्यावर तें हरिण खालीं न बांधतां वर आपल्या दिवाणखान्यांत पोपटाच्या पिंजऱ्या-जवळच बांधण्याचा तो हट्ट धरीत असे. त्याचें सर्वांवरील सारखें प्रेम व आचरण यांतील विशुद्धता पाहून त्याच्या मातेला खरें सान्त्वन लाभत असे. वृद्धाच्या दुःखावरही त्यामुळें दडपण पडे. बाळाचें प्राथमिक शिक्षण पूर्ण झाल्यावर पुढील शिक्षणासाठीं त्याला ‘सरदारस सन्सस्कूल’मध्ये पाठविण्यांत आलें. त्या वाड्यांत पुन्हा स्तब्ध, उदास वातावरण पसरलें. सुटीतसुद्धां तो घरीं न येतां निरनिराळीं प्रेक्षणीय स्थळे पाहावयास जाण्याची परवानगी विचारी, आणि त्याच्या इच्छा, आनंद यांत सौख्य मानणाऱ्या त्या वृद्ध तरुण पितरांकडून ती दिली जाई. मुलाला इकडे येण्याची तितकी उत्सुकता नसतां त्यास सक्तीनें यायला लावून आपल्या उदास वातावरणाची आंच लावणें त्यांना प्रशस्त वाटत नसे.

परंतु सर्व काळ कांहीं सारखा नसतो. कांहीं वर्षे गेल्यानंतर मुलाला तांतडीनें बोलावणें भागच झालें. दिवसमानाप्रमाणें वृद्धाची प्रकृति खालावलेली होतीच. एकदा पावसाळ्याच्या दिवसांत ती फारच बिघडली. तरुणी अतिशय घाबरून गेली, व तिनें मुलाला आणावयास कारभाराला पाठविलें. बाळाची भेट होईल कीं नाही, याविषयी सर्वांस शंका वाटत होती. चिन्तेनें पोखरलेल्या व प्रकृतीनें खालावलेल्या वृद्धालाही जीविताची शाश्वती वाटत नव्हती. त्यामुळें मुलाला शेवटचें पाहण्याची उत्कंठा अतिशय वाढली होती. दर घटकेला प्रयासानें डोळे उघडून ‘कुमार आला का ?’ अशी क्षीण स्वरांनें तो चौकशी करी. जणूं काय त्याच्या दर्शनासाठींच त्यानें जीर्ण शरीरांत प्राण रोधून धरले होते ! शेवटीं एके दिवशीं तो आला. बाहेरून मोठ्या प्रकाशांतून आल्यामुळें प्रथम त्याला नीट दिसलें नसावें; डोळ्यांवर आडवा हात ठेवून किलकिल्या डोळ्यांनीं पाहत तो हळूच दारांत येऊन उभा राहिला. त्याची

आई रुग्णपरिचर्येत गुंतलेली असल्यामुळे दाराकडे तिची पाठ होती. परंतु रुग्णाचा पलंग अशा रीतीने ठेवला होता की, दाराकडील दृश्य त्याला दिसावे, परंतु प्रकाशाचा त्रास होऊ नये. त्यामुळे वृद्धाची दृष्टि तत्क्षणीं त्यावर गेली. किरकोळ शरीरयष्टीच्या लहान कोमल बाळाऐवजी उंच, भव्य, सुदृढ, सुंदर युवक त्याला दिसला. त्याची पूर्वस्मृति जागृत झाली. तिने त्याला उत्तेजित केले; आणि—

“ सुधा, सुधा, तूच ! तूच का आलास, माझ्या बाळा ? ये, ये, ” असें एकदम ओरडून व बाहु पसरून तो ताडकन् बिछान्यावर उठून बसला. वृद्धाचे आवेशाचे उद्गार ऐकून तरुणी मोठ्याने दचकली. डॉक्टरने सांगितलेली आणीबाणीची वेळ ती हीच असें वाटून ती घाबरून गेली. कावऱ्या-बावऱ्या मुद्रेने सभोवार पाहून लागली, आणि जवळ येणाऱ्या आपस्याच मुलाकडे दृष्टि जातांच ती धाडकन् मूर्च्छित पडली. कुमार घाबरून गेला. गडबडीमुळे नोकरचाकर धावून आले. डॉक्टरला बोलावण्यांत आले व उपचार करून तिला सावध करण्यांत आले. वृद्धाच्या हृदयातील चित्तेचा अग्नि बाळाच्या सुधातुल्य दर्शनाने विझून गेला. ज्या भेटीच्या प्रसंगाला डॉक्टर व सर्वजण भीत होते तो पार पडला. त्या दिवसापासून वृद्धाच्या प्रकृतींत कल्पनेपलीकडे फरक पडत चालला; व हृदयावरील अज्ञान दडपण दूर झाल्यासारखे तरुणीला वाटू लागले. परंतु कर्तव्यतत्पर मुलाच्या मनांत वृद्ध पित्याविषयी आदराचा ओलावा बिलकूल नाही, याची जाणीव अनुभवी वृद्धाच्या बुद्धीला झाल्याशिवाय राहिली नाही.

दीर्घकाळाच्या तळमळीनंतर नुकत्याच अनुभवलेल्या निर्भेळ समाधानाने त्याच्या हृदयाची तृप्ति झाली होती. त्यामुळे त्याची वृत्ति आदर-अनादराची पर्वा करण्यापलीकडे गेली होती. परंतु ज्या कोमल बालिकेला क्षणिक चुकीबद्दल सर्व जीवित सन्यस्त वृत्तीने कंटावे लागले होते, त्या साध्वी तरुणीविषयी मुलाची अशी अनादरवृत्ति झालेली तिच्या जर प्रत्ययाला आली तर तिला मरणप्राय दुःख होईल; ज्याच्यासाठी— ज्याच्या कस्यापा-

साठीं तिनें हें सारें सहन केलें, त्याच्याकडूनच हृदयावर आघात झाल्यावर तिचे प्राणच नष्ट होतील; आणि मायलेंकरें दोघेंही दुःखी होतील. असा अक्षम्य अन्याय होऊं नवे म्हणून हें आत्मकथन मी लिहून ठेवीत आहे. मुला,ही करुण कहाणी कोणाची, हें आतां तुला कळून चुकलेंच असेल. आतां सोबत आपल्या वडिलांचा फोटो पाहा, व शंका असल्यास फेडून घे.”

*

*

*

कुमारांनीं ती प्रतिमा उत्सुकतेनें पाहिली. आपल्याशीं असलेलें तिचें विलक्षण साम्य पाहून ते फारच चकित झाले ! त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रूधारा वाहूं लागल्या. हात थरथर कांपूं लागले. धांवतच ते आईच्या खोलींत गेले; आणि तिचे कृश पाय अश्रूंनीं भिजवीत म्हणाले,

“आई, आई ! मला क्षमा करा. तुमच्या देवतातुल्य हृदयाला मीं व्यर्थ कष्ट दिले. आई, मी चुकलों. तुमच्यावद्दल होत असलेल्या अन्यायाचें क्षालन करण्याकरितां ज्यांनीं हें अलौकिक आत्मदमन केलें त्या शुद्धात्म्याला माझ्या आजोबांच्या पवित्र पदकमलांना, हें पाहा मीं त्रिवार वंदन करतो !”

सर्पाची छाया :

: ८

‘आमची लीलाताई भारीच हळव्या मनाची बरं कां !’ दोन दिवसापूर्वी पाहुणी आलेल्या माझ्या बाल भैत्रिणीने वरील वाक्य उच्चारतांच जवळ बसलेल्या एक दोन शेजारणींनीं प्रश्न केला,

‘ का ? काय झालं आज ? ’

‘ एका बाईनें जीव दिल्याची बातमी वर्तमानपत्रांतून आज सकाळीं भाऊर्जींनीं वाचून दाखविली तर हिच्या डोळ्यांना आपलं पाणी आलं. ’

‘ मावशी, आईचं असंच आहे. ’

माझी मुलगी माळू माहिती देऊं लागली.

‘ वाचून दाखवायला सांगते, पण कादंबरीतले कास्पनिक करुण प्रसंग ऐकून तिला आपलं रडूं येतं ! मागं मी तिला ‘ डॉल्स हाउस ’ वाचून दाखवलं तेव्हां शेवटीं अशीच रडली ! ’

सर्वजणी हसूं लागल्या. मी ओशाळून म्हणालें,

‘ होय बाई, आहे खरं असं. मला आपलं असलं काहीं सहनच करवत नाहीं. ’

‘ कथा कादंबऱ्यांतल्या काल्पनिक गोष्टी सहन करवत नाहीत, मग खऱ्या घडलेल्या तसल्या गोष्टी ऐकून तुला काय वाटेल ? ’

‘ खरोखरच वाईट वाटेल. माझ्या अंगावर बाई शहारे येतात अगदी, खरंच उठल्यासुटल्या ह्या बायका जीव कसा हो देतात ? ’

‘ चूक आहे तुझी लीलाताई. वाटतं आपल्याला तसं. पण बायका उठल्यासुटल्या नाहीं जीव देत. परवांच मी कुठसं वाचलं, बायकापेक्षां आत्महत्या करणारे पुरुषच अधिक आढळतात. अन् अगदीं धुल्लक कारणानं ते जीव घालवतात ! ’

शारदाबाईंची ही विचारसरणी आह्मांपैकीं कोणालाच पटली नाही. अविश्वासाच्या नजरेनें आम्ही त्यांच्याकडे पहातच राहिलों. तें लक्षांत येऊन त्या पुढें म्हणाऱ्या,

‘ तुम्हाला माझं विधान धाडसाचं वाटतं, पण खरंच सांगतें ज्या कारणासाठीं पुरुष जीव देतात ती दूर करण्यासारखीं—दुरुस्त करण्यासारखीं असूनहि तसं न करतां भावनावशतेविषयीं प्रसिद्धी पावलेल्या स्त्रियापेक्षांहि अधिक भावनावश होऊन ते असले साहस करतात. उलट बायका सोशिकपणाची शिकस्त करतात. संकटाच्या काळ्याकुट्ट दगांकडे सुद्धां त्यांची दृष्टि आशेनें पहाते. अगदीं अनन्यगतिक झाल्याशिवाय सहसा त्या असलं साहस करीत नाहीत. ’

शारदाबाईंचा मुद्दा आम्हां कोणालाच पटत नव्हता. वाद मिटविण्याच्या उद्देशानें मी म्हणाले,

‘ जाऊ देना ताई, या वादाशिवाय आपलं काहीं अडलं आहे का ?

‘ हं हें बरीक खरं. ’ त्या दुःखपूर्ण स्वरांत म्हणाऱ्या.

‘ मग असली बातमी ऐकून दोन अश्रुबिंदु टाकल्याशिवाय तरी काय अडलं होतं ? ’

भावनेच्या वादाविषयी बोलतां बोलतां ताई स्वतःच भावनावश होऊन बोलत होत्या. त्यांचा स्वर कंपीत झाला होता. माझ्या बोलण्याने त्यांना दुःख झालें. उघड दिसत असतांही काय बोलवें हें मला कळना, इतक्यांत माझी मुलगी पुढें सरून म्हणाली.

‘ मावशी तुम्हांला टाऊक आहे का अशी एखादी गोष्ट, अगदीं अनन्य-गतिक झालेल्या एखाद्या बाईची ? ’

“ हं. ”

दुःखपूर्ण लांब सुस्कारा सोडून त्या तिजकडे पहातच राहिल्या. आम्ही उत्तेजित स्वरांत म्हणालों,

‘ खरंच ताई, अशी एखादी गोष्ट तुम्हांला माहिती असली तर आम्हांला सांगाना. ’

ताईंनीं तें कबूल केलें. परंतु तितक्यांत आमच्या दाराशीं टांगा उभा राहिला व एक परगांवचे गृहस्थ खालीं उतरले. अर्थांत पाहुण्यांचें आदरातिथ्य करणें हें माझें अवश्य कर्तव्य होतें. त्यामुळें गोष्ट राहिली.

रात्रीं शोपण्याच्या वेळीं ताई म्हणाल्या,

“ लिळताई, मी सकाळच्या गाडीनें जाईन म्हणतें. ”

“ तें कां ? महिना पंधरा दिवस विश्रांती घेण्यासाठीं आलां होताना तुम्हीं ? मग चार दिवस तरी झाले का ? ”

“ ते खरं. पण मला आतां गेलंच पाहिजे. ”

“ म्हणजे ? असं काय निकडीचं काम निघालें एकाएकीं ? तें कांहीं नाहीं. आतां महिनाभर मी कांहीं तुम्हाला सोडणार नाहीं. जमलंच तर आतां आपल्या मालूचं लग्नाचं जमेल. तेव्हां तुम्हांला आतां राहिलंच पाहिजे. आपल्याकडं आलेले पाहुणे पाहिलेत ताई ? ते मुली पाह्यला निघालेत. आपल्या मालूचं जमलं तर वाईट नाहीं, नाहीं ? ”

मी आपल्याच आनंदांत असल्यामुळें माझें बोलणें ऐकून ताईनाहि आनंद होईल असें मला वाटलें. परंतु माझें बोलणें ऐकून, एखादी कळी कुणी

कुस्करून टाकीत असतां ज्या तऱ्हेच्या वेदना मनाला होतात, व अंग थरा-
रतें तशा तऱ्हेचा भाव, मुद्रेवर आणून त्यांनीं आपलें शहारलेलें अंग झाडलें.
आणि चमत्कारिक स्वरानें त्या उद्गारल्या,

“ माळसाठीं का हे ? वाटलेंच मला ! वरं, मग राहीन मी. अन् तुला
माझी गोष्टहि ऐकायची आहे नाहीं का ? ”

वास्तविक माळूला दाखवून तिच्या होऊं घातलेल्या लग्नाच्या प्रश्नापुढें
मला गोष्टीची एवढी गोडी नव्हती. परंतु तसें न दाखवितां मी म्हटलें,

“ हो हो, खरंच, गोष्टमुद्धां ऐकायची आहे. लग्न बिग्न उरकल्यावर
निवांतपणीं — ”

पण ताई एवढ्या चमत्कारिकपणें हंसल्या कीं त्यामुळें मला माझें वाक्य
पूर्ण करवलेंच नाहीं. ताई म्हणाल्या,

‘ माळूला योग्य नवरा आहे का हा ? त्याचं वय किती आहे असं
वाटतं तुला ? ’

‘ वय ? असेल—ब्रिजवरच आहेत. पण मग काय करायचं ? माळू तरी
लहान आहे कां ? हें सत्रावें वर्ष तिला ! ’

आमच्या घरीं एकत्र चहापानाची पद्धत होती. त्याप्रमाणें सर्व सिद्धता
झाल्यावर पाहुण्यासह दिवाणखान्यांत आले त्यावेळीं ताईकडे दृष्टि जातांच
पाहुणे केवढ्यानं तरी दचकले, आणि जेव्हां परिचय करून तिला तेव्हां
त्याबद्दल एकानेंहि औत्सुक्य किंवा आनंद व्यक्त केला नाहीं. त्यांच्या तोंडावर
बेपर्वाईची छटा उमटलेली होती. मला वाटलें त्या दोघांचा परिचय असेल;
परंतु तसें दोघांनींहि आपल्या वर्तनांत कांहींच दर्शविलें नाहीं.

‘ चहाच्या व जेवण्याच्या वेळीं पाहुण्यांच्या दृष्टीस माळू पडलीच होती,
यावेळीं पाहुण्यांच्या मुखावर समाधानाचें स्मित झळकलेलें दिसलें. त्याच
रात्रीं ते आपल्या गांवीं निघून गेले. घरीं पोचल्यावर कांहीं दिवसांनीं त्यांच्या-
कडून संमतीदर्शक पत्र येईल अशी आमची अपेक्षा होती. मनाला एक-
प्रकारची उक्कंठा लागून राहिलेली असल्यामुळें कामाकडे किंवा वाचनाकडे

तितकेंस लक्ष लागत नव्हतें. तेव्हां वेळ जाण्यासाठी त्या दिवशी तहकूब राहिलेली गोष्ट आज सांगण्याचा ताईना मी आग्रह केला. व त्यानींहि आढेवेढे न घेतां सांगण्यास सुरवात केली.

*

*

*

“ माझ्या मामाची मुलगी निर्मला माझ्याहून लहान होती तरी आमचें फार सख्य असे. आपण खूब शिकून असें करूं, तसें करूं, इत्यादि बेट ती व मी एकमेकींत बोलत असूं. पण इंग्रजी शिकण्यास प्रारंभ करून दोन वर्षे झाली नाहींत तोंच तिला पुढें शिकण्याची वंदी करण्यांत आली. मीच तिच्या डोक्यांत शिकण्याचें व अप्रत्यक्ष रीतीनें अविवाहित रहाण्याचें भलतेंच बेट भरवून देतें असा मामा मामींचा ग्रह झाला होता. त्यांचा माझ्यावर एकप्रकारें रोषच होता असें म्हटलें तरी चालेल. त्यामुळें मोठ्या कष्टानें मला माझा निमूशीं असलेला स्नेह मर्यादित करावा लागला. आमच्या भेटीं गांठीं कारणपरत्वेच पडत.

मी तेव्हां भेडिकल कॉलेजमध्ये शिकत होतें. एके दिवशी खुद्द मामी-कडूनच मला बोलावणें आलें. त्याप्रमाणें मी गेलें असतां त्या एकट्याच तांदूळ निवडीत बसल्या होत्या. मला पहातांच काळजीच्या स्वरानें त्या म्हणाल्या,

‘ ये बाई, बरी आलीस. ’

मी भीत भीत विचारलें.

‘ कां कोणी आजारी आहे कीं काय ? ’

‘ वाः, डॉक्टरांनी व्हायची आहेस अजून. इतक्यांतच नको एवढा आजान्यांचा ध्यास ध्यायला ! ’

मामीच्या टोमण्यानें ओशाळून मी म्हणालें,

‘ मग कशाला बोलावलं ? निमूं कुठं आहे ? ’

‘ ती आहे आपल्या खोलींत. तिच्यासाठीच बोलावलं तुला. ’

मामीचें पुढचें बोलणें ऐकायला मी थांबलेंच नाहीं. तडक मी निमूच्या खोलीकडे वळलें. माझा हात धरून आर्जवी स्वरांत त्या म्हणाल्या,

‘ अग पण माझं जरा ऐकशील का ? वघ, कसं सोन्यासारखं स्थळ आलं आहे चालून. पण ही आपली चागा करून बसली आहे. म्हणते, मुद्रा क्रूर अन् डोळे कायसेसे. काय तरी बाई एक एक नवीनच. चांगले डॉक्टर आहेत. पण परीक्षा पास झाली नाही म्हणून इंग्रजी औषधांचं दुकान चालवतात. एजंट का कायसे व्यापारी आहेत म्हणे. हुंड्याशिवाय पत्करतात तिला. म्हणतात ना, दैव देतं पण कर्म नेतं. त्यांतली गत. म्हणून म्हणतें जरा तिची समजूत घालशील का ? ’

मी पुढें ऐकायला थांबलेंच नाही. तडक निमूच्या खोलींत शिरलें. मला पहातांच तिनें हंसण्याचा प्रयत्न केला, पण दुःखी मुद्रेवर तें हास्य भेसूर दिसलें. तरीहि मी थट्टेनें म्हणालें,

‘ अहाहा ! काय पण अवतार धारण केला ग ! लग्न जमलं म्हणजे असं दुःखाचं ढोंग करावं लागतं हें नव्हतं माहीत मला. ’

“ ताई ! ”

स्वर केविलवाणाच पण त्यांत एक प्रकारचें तीक्ष्णत्व होतें. तें मला चांगलेंच जाणवलें. मी चमकून तिच्याकडे पाहिलें.

“ ताई, सगळ्यांनीं एकमत केलंच आहे. पण तुझ्यावर माझी मदर, ती तूच—”

काय असेल ते असो तिचें लग्न जमलें आहे आणि जरा वन्याशा माणसाशीं जमलें आहे, या गोष्टीचा मला आनंद झाला होता. त्यांशीं विसंगत अशी तिची मुद्रा पाहून मला हंसूं आलें, मोठ्यानें हंसतच मी पोक्तपणानें प्रश्न केला—

“ अग पण झालं काय ? एवढं वाईट काय वाटतं तुला ? सांगशील कीं नाही. ”

“ मला हें लग्न व्हायला नको. ”

“ तें कां ? अशीच राहण्याचा विचार आहे वाटतं. ”

“ माझ्या विचाराला महत्त्व असतें मग काय पाहिजे होतें ? कांहीं असलं तरी ह्या व्यक्तीशीं नको. ”

“ का वरं ? लंगडी, पांगळी किंवा आंधळी आहे वाटतं स्वारी ? ”

“ अहं ! पण— ”

“ मग काय बेकार आइतखाऊं ? ”

“ नाही. चांगली स्वावलंबी, धडधाकट आहे पण मला आवडत नाही. ”

“ परिचय आहे वाटतं आधींचा ? ”

“ छे, मुळींच नाही. ”

“ आतां मात्र शर्थ झाली हो निमू ! जो माणूस स्वावलंबी अन् चांगला धडधाकट आहे असं तूच कबूल करतेस अन् त्याला तूच नाकारतेस ? मग यापेक्षां कसा मनुष्य असावा असं तुसं म्हणणं ? ऐकू दे तरी ! ”

“ ऐकायचं काय ? पाहिऱ्या बरोबर ग्रह बरा झाला नाही एवढं खरं ! ”

“ शक्य आहे ! नेहमीं प्रथमदर्शनीं प्रेम जडल्याचीं वर्णनं पुस्तकांतून आढळतात, तशींच प्रथम दर्शनीं तिरस्कार उत्पन्न झाल्याचींहि आढळतात ! हेंहि त्यांतलंच. मग पाहिलीच पाहिजे ही व्यक्ति. ”

‘ पहा म्हणजेच समजेल. ’

‘ पहातेंच. पण मला ती व्यक्ति आक्षेपार्ह वाटली नाही तर तू लग्नाला कबूल होशील ना ? ’

‘ तुला मुळीं पसंतच पडणार नाही. ’

‘ समज पडली, तर ? ’

‘ तर पाहीन. ’

‘ पाहीन नाही. कबूल कर. ’

‘ कबूल कसं करतां येईल ? घाईमुळं किंवा आग्रहामुळं एकटां चूक झाली, तर बदलतां येण्यासारखी कां ही गोष्ट आहे ? वाटतं कीं जन्मभर टिकणारी गोष्ट चांगली विचारपूर्वक करावी. कोणाचा आग्रह किंवा इच्छा यांना बळी

न पडतां आपल्या आवडी, इच्छा यांना उत्तेजन मिळून संवर्धन होईल. '

‘ समजलं ! तुझ्या काव्यनिर्मितीत व्यत्यय येऊं नये हेंच ना ? पण एकमेकांचे व्यवसाय निरनिराळे आहेत अशांचीं *लग्नं काय सुखावह होत नाहींत ? उलट मीं म्हणतें या दृष्टीनें हें स्थळ चांगलं आहे. त्यांनीं त्यांचा व्यवहार बघावा, तूं तुझा व्यवहार चालवावा. एकाचा उपसर्ग दुसऱ्याला नाहीं. शिवाय दोघांचं राज्य ! तें असो म्हणा, पण तूं कबूल झाल्यानें मामांच्या शिरावरचं ओझं किती सुलभतेनं हलकं होणार आहे. ते हुंडा वगैरे कांहीं घेणार नाहींत. मघांचं मामी म्हणत होत्या, ‘ आग्ही थकत चाललों. कसलाच आधार नाहीं. वेळेवर पोर ठिकाणीं पडली तर एवढी वाढवली, शिकवली त्याचं सार्थक होईल ! ’

मला तत्त्वज्ञान सुचत चाललें होतें. पोक्तपणाच्या आविर्भावानें मी तिला उपदेश करूं लागलें,

‘ तूं मुलगा असतीस किंवा त्यांना हातभार लावण्याइतकी शिकलेली असतीस तर गोष्ट वेगळी ! ’

ती जोरानें म्हणाली,

“ पण हा काय माझा दोष ? मला शिकायची किती हौस होती. ज्या शिक्षणाला जगांत कांहीं किंमत आहे, इतकं मला शिकवलं असतं तर त्यांच्या उतारवयांत त्यांना मुलाची वाण भासूं देण्याइतकी मी कृतघ्न झालें असतें असं का तुला वाटतं ? ”

“ नाहीं, पण आतां तुझ्या हातीं आहे तें तर तूं करशील कीं नाहीं ? ”

जणूं काय तिच्या संमतीवरच ते अडून बसले आहेत असेंच मी तिला भासविलें.

‘ चांगलं स्थळ मिळायला कोण मारामार पडते. हें चांगलं खातांपेतं घर आहे. आतां शिक्षण फार झालं नाहीं, पण व्यापार हा काय तूं कमी समजतेस ? व्यापाराच्या वाढीवरच देशाची सुस्थिति अवलंबून असते ! ’

मार्मीनीं पटविल्याप्रमाणें मी वकिली तर छान केली व ती फुकटही गेली नाही. एक दीर्घ सुस्कारा सोडून ती शुष्कपणें म्हणाली,

‘ ठीक आहे. ’

तिचा तो स्वर असहायतादर्शक वाटला. मी आश्वासनाच्या स्वरांनं म्हणालें,

‘ अशी ही होऊं नको. मामा तुझें कांहीं वाईट करणार नाहींत. शिवाय मी जाऊन पहाणारच आहे. ’

ती म्हणाली ‘ बरं. ’

काय असेल तें असो. लग्न जुळवावयाचें म्हटलें कीं, लहान असो, मोठा असो, प्रत्येकाला अगदीं मोठी हौस वाटते. ‘ अमक्या अमक्याचें लग्न मी जुळवलें, ’ ‘ तमक्याची विवाहग्रंथी घट्ट बांधायला माझे श्रम कारणीं लागले—’ इत्यादि प्रौढी मिरविण्याची माणसाला जात्याच मोठी आवड असते. दुसऱ्याचें लग्न जुळविण्याच्या आवडीच्या मुळाशीं असलेल्या अनेक हेतूंपैकीं आपली चार दिवस चौमुखीं वाहवा व्हावी एवढ्या एकाच हेतूच्या पूर्ततेसाठीं दुसऱ्याच्या भविष्याचा तादृशे विचार न करतां त्यांना विवाह-शुंखलेनं बद्ध करण्यासाठीं माणसें झटत असतात. मीहि याला अपवाद नव्हतें. निमूची अनिच्छा स्पष्ट कळत असतांहि आवडीमुळें म्हणा किंवा मामामार्मीचा लोभ संपादन करून घेण्याच्या लालसेमुळें म्हणा, त्या व्यक्तीला पाहून निमूचें मन वळविण्याचें मी ठरविलें.

विचारी निमू ! माझ्यावर विसंबून स्वस्थ होती. जणूं काय तिच्याप्रमाणें मलाहि मुद्रेवरून मनुष्याची पारख करण्याचें ज्ञान आहे असेंच तिला वाटलें असावें. ठरल्या वेळीं मी वरपरीक्षा करून माझें अनुकूल मत जाहीर केलें. झांउं, निमूचा निरुपाय व माझा गौरव झाला. वास्तविक माझ्या अनुकूल प्रतिकूल मतांचें त्यांच्या दृष्टीनं मोठेंसं महत्त्व होतें असें नाहीं. मी प्रतिकूल मतप्रकट केलें असतें तरी त्यांनीं करायचें तें केलेंच असतें. माझ्या अनुकूल

मतप्रकटीकरणानें त्यांचें माझ्याविषयींचें मत निवळलें इतकेंच. मताधिक्यामुळे पोरीचें कांहीं न चालून एकदांची ती विवाहशृंगारलेनें बद्ध झाली.

तिचें लग्न जमवायला उत्तेजित होऊन हौसेनें मी पुढाकार घेतला होता खरा. पण आधीं प्रतिकूल असलेल्या निमूनें जेव्हां एखाद्या गरीब गार्हप्रमाणें सर्वांच्या आग्रहापुढें निमूटपणें मान वांकविली तेव्हां मी जरा मनांत चरकलेंच. मला वाटलें आतां ही पोर पुढें कशी वागते कोणास ठाऊक. पण आश्चर्य असें कीं, प्रथम ज्याच्या विषयीं जिनें इतकी अरुचि दाखविली, त्या नवऱ्याचा थोडा जरी उणेपणा कोणी दाखविला तर तो तिला खपत नसे ! त्याच्या अगदीं उलट मामांची गोष्ट होती. लग्नापूर्वीं हिऱ्यासारखा भासणारा जांवई आतां त्यांना कवडी किंमतीचा वाटत होता. डूंग्र ध्यावर्ची आहेत, फर्निचर ध्यावर्चे आहे, इत्यादि निरनिराळ्या निमित्तानें मोठमोठ्या थापा मारून त्यानें सासऱ्याला बरेच लुबाडलें होतें आणि हुंड्याशिवाय झालेलें हें लग्न आतां त्यांना बरेच महाग पडलें होतें; त्यामुळे ‘ वड्याचें तेल बांग्यावर ’ या न्यायानें मुलीवर त्यांचा राग होता.

एकदां बोलण्यावरून बोलणें निघून तिच्या नवऱ्याच्या दुष्टप्री, थापेबाज वर्तनावद्दल आम्हीं हंसून बोलत होतों. तेव्हां ती उसळून म्हणाली,

“ अवघ्या आठ महिन्यांत तुमचीच मतं बदललीं. जें माणूस यापूर्वीं सर्व सद्गुणांचं माहेरघर वाटत होतं तें आतां दोषांचं आगर वाटतं, हा तुमचाच दुष्टप्रीपणा नाही काय ? ”

“ पण दिसतं तसं बोलायला काय हरकत आहे ? त्यांचे दोष तूं सुधारावे म्हणून ना आम्हीं तरी त्याची चर्चा तुझ्याजवळ करीत आहोंत ? ”

“ मी सुधारावे ? ”

‘ मी ’ शब्दावर जोर देऊन ती म्हणाली,

“ म्हणजे मला काय शिक्षिका समजतां कीं काय ? सुधारण्याचा काळ निघून गेलेला आहे. तेव्हां एवढो कळकळ वायां न घालवाय तर बरं.

तुमच्या कळकळीचाहि काळ निघून गेलेला आहे, मनुष्यस्वभाव बदलणं कठीण. तेव्हा आहे तेंच चालवून घेणं मला भाग आहे. ”

तिच्या आवाजांतील तोंक्षणव व मुद्रेवरील भाव पाहून थट्टेचें प्रत्युत्तर जिव्हेवर आलेलें तसेंच विरून गेलें. तिच्या बोलण्याच्या आविर्भावावरून तिच्या मनांतील आमच्यावरील राग तर प्रतीत होत होताच, पण नवऱ्याविषयी ती बोलत होती ती अनुरागानें की तीव्र निराशेनें हें एक कोडेच वाटत होतें.

“ हजार हिकमती करून तो पाजी मला सारखा लुबाडतो आहे अन् ही त्याची कड घेऊन मला ज्ञान शिकवते आहे. म्हणे मनुष्य अन् मनुष्यस्वभाव. मनुष्य कसला, शुद्ध पशू आहे तो ! हिंस्र पशू ! ”

“ पण बाबा ! हें तुम्हांला यापूर्वीच कळलं असतं, तर बरं नसतं कां झालं ? म्हणजे तुम्हीं आपली गरीब गाय तरी जवळ्यांत लोटली नसती ! ”

तापलेल्या कांचेवर दोन पाण्याचे थेंब पडून ती तडकावी, तसें तिनें शांतपणें उच्चारलेल्या वरील वाक्यानें झालें.

मामा त्वेषानें ओरडले,

“ चालती हो येथून. दुष्ट कुठली. ”

मामीनीं व मी तिला हातांला धरून दुसऱ्या खोलींत नेली. त्याच संध्याकाळीं ती आपल्या घरीं गेली. ती पुढें कधींच माहेरीं आली नाही. यावरून आमच्या घरीं जेव्हां कधीं तरी ती येत असे तेव्हां तिला थट्टेनें मी जिजाबाई म्हणत असें.

*

*

*

आणखी चार पांच वर्षे लोटलीं, निमा माहेरीं आली नाही. तरी तिचा वैवाहिक जीवनक्रम सुखानें चालला आहे अशीच आम्हां सर्वांची समजूत हाती. पण एक जोराचा धक्का बसून त्या स्वप्नांतून आम्हीं जागीं झालों. एकदां मध्येंच घाबऱ्या घाबऱ्या मामा घरीं आले व निमा फार आजारी असल्याचें सांगून, आम्हांला बरोबर घेऊन तिच्याकडे निघाले. मोठी

चमत्कारिक मनःस्थिति झाली होती आमची. 'कसें असेल काय असेल !' अशा साशंक अधीरवृत्तीनें पांतु आशातुर मनानें आम्हीं तेथें गेलों तों काय ? निमूचें झांकून ठेवलेलें शव आमच्या दृष्टीस पडलें. मामी आर्त स्वरांनें ओरडल्या--

‘ शेवटीं हें पहातें. इतकी आजारी होती तरी कळवलं नाही, एकदां भेटलें तरी असतें. ’

तिचा नवरा साळसूदपणानें म्हणाला, ‘काय करावं ? ती नको म्हणत होती.’

मुलीनें शेवटपर्यंत आपणावर राग ठेवला, अंतकाळींहि आपली भेट घेतली नाही. याचें मामींना फार दुःख झालें. मामी ओक्साबोक्सी रडूं लागल्या. ते ऐकून शेजारच्या कांहीं स्त्रिया तेथें आल्या व म्हणाल्या,

‘ रडतां कशाला ? वरं झालं, सुटली विचारी हालांतून ! ’

तिला एकीकडे घेऊन हळूच मी विचारलें,

‘ इतके का तिचे हाल झाले ? असं काय दुखणं झालं होतं तिला ? ’

‘ शारीरिक रोग कोणताच नव्हता. हृद्‌रोग होता मोठा. त्यांतून तिनेंच आपली सुटका करून घेतली. ’

निमूचा हात पांघरूणाबाहेर काढून तिनें तिचीं काळीं पडलेलीं नखें मला दाखविलीं.

“ अगवाई, विष ! ”

“ होय, दुःखाला कंटाळून शेवटीं तिनें— ”

“ पण असं दुःख तरी काय होतं ? ”

“ पुष्कळच होतं. अन् पुष्कळ तऱ्हेचं होतं. मारहाण छळ जाच सर्व कांहीं होतं. सकाळपासून दुपारपर्यंत बरी होती. अन् लगेच कणू लागली. मी येऊन पाहिलं तों अगदीं तळमळत होती. तेव्हांच मी समजलें, अन् दोष दिला. तेव्हां म्हणाली,

“ पुष्कळ सोसलं. आतां सोसवेना. कुठंच आधार नाही. पायांवर उभं

राह्यला पुरतं शिक्षण नाहीं. विरंगुळ्याला पोटीं मूलबाळ नाहीं. मानहानी अन् अपकीर्ति, त्यापेक्षां मीच मार्गांतून दूर सरलें तर बरं. ”

“ एवढं सांगायला तिला कितीतरी प्रयास पडले. बरंचसं खुणांनीं सांगितलं. अन् सांगायला कशाला पाहिजे ? आम्ही पहात नव्हतो कां ? बाहेरच्या अन् दारूच्या नादापार्यां विचारीचा बळी पडला. विचारीला भारी वाईट वाटे. आपल्यासारखी सुरेख बायको असतां, नवऱ्याला बाहेरचा नाद असावा याचं तिला भारी वाईट वाटे. त्यानें लाजच सोडली होती. पण त्याची अपकीर्ति होऊं नये म्हणून ती—”

मामी गुडघ्यांत मान घालून रडत होत्या. आमची कुजबूज ऐकून त्या कावऱ्या बावऱ्या झाल्या आणि केविलवाण्या दृष्टीनें काय झालें तें विचारूं लागल्या. मला बोलवेना, माझ्या हातांतील निमूचा हात पाहून त्या म्हणाल्या,

‘ नखं काळीं कशानं ? विष कीं काय ? ’

त्या गडबडीनें सर्वच आंत आलीं. सर्व प्रकार ध्यानीं येतांच मामा त्वेषानें ओरडले, ‘ थांबा, पोलिसांत वर्दी देतो. माझ्या पोरीला— ’

तो बेडरपणानें म्हणाला,

‘ मला ताप देऊन तुमचा कांहींच फायदा नाहीं. प्रेताची चिरफाड मात्र होईल. ’

‘ आपण स्वस्थ राहिलों त्याचं देखील हेंच कारण ’—असें ती शेजारीण माझ्या कानांत पुटपुटली.

शेवटीं जिवंतपणींच नवऱ्याकडून जें काय तिचें हृदय विदीर्ण झालें असेल तेवढें पुरे ! मृत्यूनंतर आमच्यासाठीं तिचें शव तरी छिन्नभिन्न व्हायला नको असें आम्हीं ठरविलें.

*

*

*

*

ताईची गोष्ट संपतांच मालूच्या तोंडून एकदम उद्गार निघाला, ‘बेरड मेलो.’ अश्रुपूरित दृष्टि तिजकडे वळवून त्या म्हणाल्या,

‘ अन् तो कोण असेल असं तुम्हाला वाटतं ? ’

आम्हीं प्रश्नार्थक मुद्रेने त्यांच्याकडे पहातच राहिलों. त्या म्हणाऱ्या—

‘ माळूला पाह्यला आला होता तोच तो ! ’ •

एखादा विपारी सर्प सर्कन् पायाजवळून सरकून गेला असतां मनुष्य जसा दचकतो त्याप्रमाणें आम्हीं दचकलों.

—

“ ती बघ बनी आली. बनेऽऽ ये. बाबूला घे. येग बने, बाबूला घेऊन भुर्रं जा खेळायला. ”

आपल्या कडेवरील तें रडवें कृश मूल खाली ठेवण्याचा प्रयत्न ती तरुणी-तरुणी कसली, अकाली वृद्धत्व ओढवलेली ती निस्तेज अशक्त स्त्री—म्हणाली. पण आईला सोडण्याची त्या मुलाची इच्छा नव्हती. तिला अधिकच बिलगून तो तसाच रडत होता. त्याला पुनः घेऊन पलंगावर ठेवून थोपटल्यासारखें करीत करीत ती म्हणाली,

“ मग जरा नीज तरी बाबा. कां उगाच छळतोस असा ! मला चुलीकडं नको का बघायला ? सकाळीं नीट जेवण झालेलं नाही, अन् आतां यायची वेळ झाली तरी अजून—”

तोंडानें बोलत असतां ती मुलाला थोपटीत होती. तोहि स्वस्थ पडून होता त्यामुळें त्याचा डोळा लागतोसैं वाटून तिनें त्याच्याकडे हळूच गांकून पाहिलें आणि तो जागाच आहे असें पाहून ती म्हणाली,

“ छे बाई, अगदीं टकटकीत डोळे ! हा कुठला झोंपायला ? ”

त्याला तेथेच ठेवून ती आंत गेली आणि दोन खारका आणून त्याच्या हातांत देत म्हणाली,

“ घे. बस जरा आतां. तोंवर मी केर काढतें हं. ”

हातांत केरसुणी घेऊन ती केर काढूं लागली. केर तो काय ? अवघ्या चार खण खोलीचा काढायचा, त्याला पांच मिनिटेंसुद्धां लागलीं नसती; पण तितका वेळसुद्धां तो स्वस्थ राहिला नाहीं. चघळलेल्या खारका केरांत फेंकून देऊन चिकट हातानें आईचे ओचे धरून रडत रडत त्यानें केरांतच लोळण घेतली. आपल्या लुगड्याची व त्याच्या सदऱ्याची ती दुर्दशा पाहून तिला अस्सा राग आला होता. पण आधींच त्याचें रडें सप्तमांत सुरू होतें. त्याला शिक्षा करून त्यांत वाढ करणें म्हणजे स्वतःवरच अनवस्थाप्रसंग ओढवून घेण्यासारखें आहे हें ओळखून तिनें आपला राग आवरला. त्याला उचलून घेऊन बसल्या बसल्याच ती केर काढूं लागली. इतक्यांत शेजारच्या मुली-बरोबर आजच हौसेनें शाळेंत गेलेली तिची छोटी मुलगी बनी दुडुदुडु धांवत आलेली पहातांच चपापून ती म्हणाली,

“ अग बाई, वाजले ना साडेचार ? किती उशीर झाला हा ! ”

कपाळावर आलेले केंस मागें सारीत व घामानें डंवरलेलें तोंड पुशीत शाळेंतील नवलाई सांगण्यासाठीं विस्तृत डोळे करून मोठ्या उत्सुकतेनें बनीनें “ आईग, किनी— ” म्हणून सुरवात केली. पण तिकडे दुर्लक्ष करून ती धांदलीनें म्हणाली,

“ ये बाई बने, बाबूला घे. आत्तां येणं होईल अन् हा तर जरा रहात नाहीं. आतांशा काय होतं काय जणं, कामच होत नाहीं माझ्यानं. घे बाई, कामाला लागूं दे मला. ”

ती आणखी बोलतच होती. पण बनी—ती एवढीशी पोर पण एखाद्या संयमी माणसाप्रमाणें स्वतःच्या तोंडांतले शब्द आणि उत्सुकता मागें परतवून पोक्तपणानें पुढें झाली व रडणाऱ्या भावाला उचलून घेऊन ‘ हातरे काऊ, हातग चिऊ ’ करीत खेळवीत निघून गेली. कुणा त्रयस्थानें पाहिलें असतें

तर तो आश्चर्याने थक्क झाला असता. जिची दुसऱ्याने काळजी घेतली पाहिजे इतक्या लहान वयाची ती मुलगी, तिने आपल्यापेक्षा मोठ्या भावाला उचलून घ्यायचे, त्याच्या दंगामस्तीला तोंड द्यायचे आणि वर त्याला खेळवून हंसवायचे. मोठे दिव्यच होते ते ! पण ती पोर ते सारे करीत होती. आणि याचेंच कुणाला झाले तरी आश्चर्य वाटलें असतें. पण रमाबाई ! तिला ते इतकें संवयीचें झाले होते कीं—पण जाऊं या. कसें झाले तरी ती आई होती, तिला आपल्या मुलीचें आश्चर्य—कौतुक वाटत नव्हतें असें कसें म्हणतां येईल ! पण ती स्वतःच इतकी अंतर्बाह्य बदलून गेली होती, बैतागून गेली होती, उत्साहशून्य झाली होती कीं त्याचेंसुद्धां तिला आश्चर्य वाटेनासें झाले होते. तिचे वडील जर आज हयात असते व त्यांनीं तिला पाहिली असती तर ती आपली एकुलती एक लाडकी लेकर मालती, हें त्यांना ओळखतांसुद्धां आलें नसतें. इतका तिच्या स्वरूपांत बदल झाला होता. तिच्या गौर वर्णावर श्यामल छाया पसरली होती. तिचे गाल वसून गेले होते. डोळ्याभोंवतीं कृष्ण वलयें पसरून त्यांतील चापल्य व तेज नाहीसें झाले होते. हातांचा गोंडसपणा व मृदुत्व लोपून त्या जागीं निळ्या शिरा व खरबरीतपणा हीं आलीं होती. गिनीच्या कोंदणांत बसविलेल्या माणकाच्या खड्यासारखीं दिसणारीं तिचीं तांबुस, चमकदार व प्रमाणबद्ध नखें आतां पांढुरकीं व कळाहीन दिसत होती. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे पाहिली पंचविशी ओलांडीत असतांच तिच्यावर जरेची छाया पडूं लागली होती. आणि या सान्यामुळे ती स्वतःच आश्चर्याचा विषय झालेली होती. असें कां व्हावें ?

योग्य वेळीं अगदीं बाळपणींहि नाही आणि घोडनवरी होऊनहि नाही अशा सोळाव्या वर्षी ती विवाहबद्ध झाली होती. मधुकरासारख्या तरुण, सुस्वरूप व सुशिक्षित वराशीं तिचें जीवित संलग्न झाल्याबद्दल तिच्या मैत्रिणींनीं मनांतून तिचा हेवा करीत वरून धन्यवाद दिले होते ! कितीजणांनीं तरी तिच्या सुभाग्याबद्दल तिचें अभिनंदन केलें होतें. विवाहानंतर देखील दृष्ट

लागण्यासारखे तें जोडपें नांदत होतें. या गोष्टीला फार दिवस झाले नव्हते. नऊ दहा वर्षांपूर्वीची ही गोष्ट !

तिला दोनच मुलें होतीं, पण हें तिचें आठवें गरोदरपण होतें ! आठवी खेप कठीण असते म्हणतात. रमाबाईला तरी हें शेजारणींकडूनच कळलें होतें. आपल्या विधानाची सत्यता पटविण्यासाठीं त्या तिला अनेक दाखले देत. त्यामुळे ' या दिव्यांतून धडपणें आपण कशी पार पडूं याविषयीं प्रथमपासूनच तिचें मन साशंक झालेलें होतें.

तिचें पहिलें बाळंतपण माहेरीं झालें तें लग्नाचेंहि पहिलेंच वर्ष असल्या-मुळे साहजिकच पत्नीच्या आहारव्यवस्थेबद्दल मधुकरांनीं मोट्या आस्थेनें चौकशी केली होती. आणि पतीला व्यर्थ चिंता लागून राहूं नये म्हणून तिनेंहि सर्व सविस्तर लिहून कळविलें होतें. पण त्या व्यवस्थेंत पुष्कळच कमतरता असल्याचें त्यांना वाटल्यामुळे आपल्या माणसाचे असे हाल न करण्याविषयी त्यांनीं तिच्या माहेरीं निक्षून लिहिलें. तिचे वडील चार महिन्यांखालीं वारले होते. आई व भाऊभावजय होती आणि जनरीतीस्तव त्यांनीं तिला आणली होती असें म्हणण्यापेक्षा आईच्या आग्रहामुळे केवळ तिला बरें वाटावें म्हणून भावानें तिला आणली होती. अशा परिस्थितींत मधुकराच्या वरील सूचनेमुळे तिच्या भावजयीला फार अपमान वाटला. त्यांचा व ह्यांचा चांगलाच खटका उडाला. त्याचा परिणाम म्हणजे रमाबाईला माहेर अंतरल्यासारखें झालें.

त्यानंतर रमाबाईच्या दोन तीन खेपा झाल्या. परंतु अननुभवीपणाचे परिणाम प्रकृतीवर झाल्याशिवाय राहिले नाहींत. कारण कोणातरी लांबच्या नात्याच्या बाईला मोटेपणा देऊन आणावें लागे व त्या बाईचीच मर्जी व मानमरातब सांभाळण्यापुढें बाळंतिणीच्या व्यवस्थेच्या प्रश्नाला गौणत्व येई. घरांत मायेचें तिसरें कोणीच नसल्यानें नवीन जन्मलेलें पारडें तान्हे व जेम-तेम वर्ष गांठलेलें अशा दोन्ही बालकांकडे तिलाच लक्ष द्यावें लागे. कारण कालपर्यंत अंगावर असलेलें मूल एकदम अनोळखी माणसाकडे राहूं शकत नसे. निराळें मनुष्य ठेवण्याचें झेंपण्यासारखें नसे. वडिलांना सवड नसे.

आणि घरांत व्यवस्था पाह्यला आणलेल्या बाईनें पाहायचें तरी काय काय ? शेवटीं बाजेवर स्वस्थ पडलेल्या आईकडेच तें काम सहाजिकपणें जात असे.

एकदम दूध तुटल्यानें व आपल्यापेक्षां दुसऱ्याला आई अधिक जवळ करते या जाणिवेनें त्याच्यावर परिणाम होऊन योग्य जोपासनेच्या अभावीं तें मूल इहलोकाचा निरोप घेत असे. आणि त्याच्या दुःखाचा परिणाम त्या नवीन अर्भकाला भोंवून तेंहि आपलें अल्पकालीन वास्तव्य संपवीत असे. त्या दारुण दुःखानें ती दुर्दैवी माता शोकाकुल होई. तेव्हां शेजारणी व परिचित स्त्रिया तिचें सांत्वन करतांना म्हणत, “ शोक आवर बाई .. तुम्हां दोघांना ह्याती असली तर देवाच्या दयेनें दुसरें बाळ होईल अन् याच्या दुःखाचा विसर पाडील. ”

त्यांचा शुभाशीर्वाद फळास येत असे खरा, परंतु दुःखाचा विसर पाडण्या-थेवजीं तें द्विगुणित करण्यास कारणीभूत मात्र होत असे. अशा रीतीनें त्या दुर्दैवी आईच्या २।३ खेपा निष्फळ झाल्या होत्या. शेवटीं अशक्तपणा-मुळे व घरच्या अडचणीमुळेहि तिला सूतिकाग्रहाचा आश्रय घ्यावा लागला. तिला जेव्हां तेथील डॉक्टरनें दाखल करून घेतली तेव्हां ते म्हणाले,

“ काय ? या मुलीला तीन चार मुलें झालीं ? मग यापुढें हिला अशा स्थितींत लोटणें म्हणजे शुद्ध जुलूम आहे. इतक्या लहान वयांत इतकीं मुलें होणें बरें नव्हे, त्यामुळेच प्रकृतीचा नाश झाला आहे. शिवाय हल्लींच्या काळीं इतक्या मुलांची जोपासना व शिक्षण नीट होणेंहि दुरापास्त— ”

काय उत्तर द्यावें हें न सुचल्यामुळे तोंडावर उसनें हास्य आणून मधुकर स्वस्थ राहिला. पण इतक्यांत रुद्धकंटानें रमाबाई म्हणाली,

“ माझें एकहि मूल वांचलें नाहीं डॉक्टरसाहेब. ”

डॉक्टरांनीं चमकून तिच्याकडे पाहिलें. तिच्या स्वरांत कातरता होती व डोळ्यांत दुःख दाटलेलें होतें. आईचें हृदय डॉक्टर ओळखीत होते. पित्याला संबोधून बोलतांना स्वरांत आणलेलें काठिण्य टाकून मृदु शब्दांत

त्यांनीं आईच्या हृदयाला आश्वासन दिलें. तथापि तिची करुण परिस्थिति त्यांना स्वस्थ राहूं देईना. इंग्रजींतून त्यांनीं मधुकरांचा बराच समाचार घेतला. रमाबाईनें जेव्हां त्याविषयी चौकशी केली तेव्हां मधुकरांनीं उत्तर दिलें,

“ डॉक्टर म्हणतात अशीं लौकर लौकर मुलं होणं चांगलं नाहीं. त्यामुळंच प्रकृति बिघडली अन् मुलंहि गेलीं. दोन मुलांत कमीत कमी तीन वर्षांचं तरी अंतर पाहिजे. ”

“ खरंच. ”

रमाबाईच्या हृदयांतून नीरव ध्वनि उठला. तिला डॉक्टरचें म्हणणें पटलें. पण ‘ देवाचं देणं ’ या वाक्प्रचारानें संबोधिली जाणारी ही गोष्ट आपल्या हातची कितपत आहे याचा मात्र उलगाडा झाला नाहीं.

तेथें मूल जन्मलें तो बाबू. त्यानंतर लगेच वर्षानें बनी जन्मली. तेव्हां तर डॉक्टरनें फारच दोष दिला. यापुढें रमाबाईवर प्रसूतीचा प्रसंग आला तर तिच्या जीविताची आशाच कमी असें डॉक्टरनीं निश्चून सांगितलें. त्यामुळें त्यापुढील अशा प्रसंगां डॉक्टरची मदत घेणें त्यांना संकोचाचें होऊन बसलें !

गोष्टीच्या सुरवातीला मुलगा पांच वर्षांचा व मुलगी चार वर्षांची होती. पण दिसण्यांत मात्र उलट दिसत होती. बाबूच्या वेळीं गर्भावस्थेपासूनच रमाबाईची प्रकृति व मनःस्थिति नीट नसल्यानें त्याचें पोषण व वाढ नीट झाली नव्हती. जन्मतःच अशक्त दुखणाईत त्यामुळें पहिलीं २-२॥ वर्षें तो पथारीवरच होता. त्यानंतर जरा सावरूं लागला. पण पुष्कळ दिवस पडून रहाण्यांत घालवावे लागल्यामुळें रांगण्याखेळण्याचा प्रसंगच आला नव्हता. पडवळासारखे पाय, बसूं लागल्यापासून खाण्याच्या पदार्थाजवळच वास्तव्य व वारंवार हात पसरण्याच्या व चटकन् हातावर कांहीं पडलें नाहीं तर तोंड पसरून मनांत असेल तेवढें सक्तीनें वसूल करण्याच्या संवयीमुळें फूटबॉलसारखें गस्-गरीत पोटा, कबुतराच्या घरट्यासारखी छाती, बारीक व सुरकुतलेल्या मानेवर

नारळासारखे मोठे परंतु निलोम डोकें असें बाबूचें एकंदर स्वरूप होतें. पुष्कळ दिवसांनीं लाभलेला मुलगा आणि त्याची अशी परिस्थिति ! त्यामुळे आई-वापांचें सारें लक्ष त्याच्यावरच केंद्रीभूत झाल्यास आश्चर्य कसलें ? आश्चर्य होतें तें, मुलगी त्याच्याहून एक वर्षांनीं लहान आहे ही गोष्ट विसरली जात होती त्याचेंच ! पण मागाहून येऊन तिनें त्याच्या पोटावर पाय आणला नव्हता का ? त्याचेंच हें फळ असेल. काहीं असो. विशेष लक्ष न देतां हि ती बरी वाढत होती. आणि स्त्रीजातीला अकार्ली येणाऱ्या समंजसपणामुळे ती आपल्या दुर्बल परंतु अतिशय हट्टी भावाला सांभाळण्याच्या वावर्तीत वयाच्या मानानें पुष्कळच प्रौढत्व दाखवीत होती. प्रस्तुतचा प्रसंगहि त्यांतलाच होता. तिनें ' हातरे काऊ ' करीत भावाला उचलून घेतलें, अन् 'भुर्र जाऊं' म्हणून त्याला घेऊन खेळायला गेली. रमाबाईनें केर काढला, टेबल झटकलें आणि ती चुलीकडे गेली. पोहे फोडणीला टाकले नाहींत तोंच मधुकरराव आले. त्यांच्याबरोबर त्यांचे एक ऑफिसांतील स्नेही होते.

मधुकररावांना आज ऑफिसांत जरा विशेष दगदग झाली होती. मागील प्रकरणांचा वेळेवर निकाल न लावल्याबद्दल हेडक्लार्कनें आज त्यांचा लेखी जबाब घेतला होता. त्याचा परिणाम म्हणजे त्यांचें मस्तक तापून गेलें होतें, रागाची वाफ कोटून तरी बाहेर पडून मस्तक शांत होण्याची अत्यंत जरूर होती. आणि या कार्मी सत्तेच्या माणसासारखी सोईस्कर जागा दुसरी कोणती असणार ? घरांत येतांच त्यांनीं तिचाच अवलंब केला.

“ काय आहे का कांहीं चहा बिहा ? सकाळीं धड वेळेवर जेवण मिळायचं नाहीं. संध्याकाळीं तरी—”

रमाबाईनें लगेच चहा आणून टेबलावर ठेवला. तिला तो उचलायला लावून ते म्हणाले,

“ शी. शी. काय ही धूळ. आठ दिवसांत टेबल साफ केलेलं दिसत नाहीं. दर रविवारी स्वतः करावं तेव्हां. ”

हातांत डस्टर घेऊन ते टेबल झटकूं लागले. रमाबाईनें नुकतेंच तें झट-

कलें होतें. पण रहदारीच्या रस्त्यावरील घर. त्यामुळें एक मोटार गेली कीं टेबलावर धुळीचा हा थर सांचत असे. तसें बोलण्याचें रमाबाईंच्या अगदीं ओंठावर आलें होतें, पण तिन्हाइतादेखत तिष्ठत रहाण्याची शिक्षा झाली तेवढीच पुरे, बोलून अधिक बोलून घेणें नको अशा विचारानें ती स्वस्थ राहिली. तिचो स्थिति लक्षांत घेऊन मित्र म्हणाला,

“ राहूं द्या हो. रस्त्यावरचं घर तेव्हां रहदारीनें धुरळा घरांत येणारच.”

“ कबूल आहे. येणारच. पण दिवसाकाठीं एकदां तरी तो झटक्याला नको का ? इथें तर आम्हीं झटकल्याशिवाय तो झटकलाच जाणार नाही. रोजचंच आहे हें ! ”

पतिपत्नीनीं एकत्र चहापान केलेल्या आठवणी आतां ती विसरूं लागली होती. सुट्टीच्या दिवशीं कधीं कधीं एकदम जेवायला वसण्याचा प्रसंग येई पण त्यावेळीं स्वतःच्या पानांतील आवडता पदार्थ पत्नीच्या पानांत टाकून आग्रहानें तो तिला खायाला लावण्याइतके ते पूर्वींसारखे बालिश राहिले नव्हते. आतां ते ताटांतील पदार्थ ताटांतच पिस्करून विचारीत,

“ काय केलंय हें ? त्यापेक्षां अमूक केलं असतं तर ? आतां जेवायचं तरी कसं ? ”

विचारी रमाबाई ! तिला हें नेहमींचेंच होतें. पण सरावानें तिचें मन निर्ढावण्याऐवजीं अधिक हलुवार मात्र झालें होतें. प्रत्येक धडाक्यानें तें कंपित होई व अश्रु क्षिरपत.

आतां हि डोळ्यांत दाटलेलें दुःख कोणाला दिसूं नये म्हणून ती झटकन् आंत गेली व खरखरीत हातानें डोळे पुसून कामाला लागली.

चहा घेतां घेतां मित्र म्हणाला,

“ काय हो, तुमच्या पत्नीची प्रकृति नीट दिसत नाही. ”

“ अहो, तेंच चाललं आहे, आज दहा वर्षे तेंच निस्तरतों आहे. ”

“ म्हणजे असं काय होत आहे त्यांना ? ”

“ नशीब, दुसरं काय ! हंसूं नका असे, थट्टा नव्हे, खरंच सांगतों,

दर वर्षाच्या बाळंतपणाच्या खर्चाने अन् त्रासाने कंटाळले अगदी. अहो दर वर्षी शेंसवाशे रुपये आणायचे कुटून ? ”

“ तुम्ही खर्चाची काळजी करतां तितकी पत्नीच्या प्रकृतीची केली असती तर बरं झालं असतं ! ”

“ मी काय करावं म्हणतां ? वेळीं पानावर पडेल तें व तसं खाऊन धांवतों आहे, तेव्हां खर्चाची जेमतेम तोंडमिळवणी होते. घरीं असं अन् तिकडे ऑफिसांत काय सुख असतं तें तर तुम्हांला टाऊकच आहे ? ”

“ त्यांचं कोणी माहेरचं नाही का ? ”

“ आहे म्हटलं तर आहे, नाही तर नाही ! ”

पूर्वी आनंदी व उत्साही असलेला गृहस्थ आतां कसा निराश व बेपर्वा बनला आहे याबद्दल आश्चर्य करित सहानुभूतीच्या स्वराने तो मित्र म्हणाला,

“ अहो, अशी उडवाउडवीची उत्तरं काय देतां ? जरा सीरिअसली ध्याना ! त्यांच्या माहेरीं कोणी असलं तर तिकडे त्यांना धाडा. तुमचा पैसा अन् त्यांची सेवा शुश्रूषा यांनीं त्यांना खचित आराम वाटेल. असे हताश काय होतां ? ”

“ अहो पण ती गेली पाहिजे ना ? तिला मुळीं जायला नको. ”

“ कारण ? बहुधा तुमची गैरसोय होऊं नये हेंच असेल ? ”

“ छे छे. माझी कसली गैरसोय ? कुटल्याहि क्षुधाशांतिगृहांत माझी सोय होऊं शकेल. न जाण्याला निराळंच कारण आहे. ”

“ असेल, पण तुम्ही समजूत घाला; नीट काळजी घ्या. अशी डोळेझांक करून कसं चालेल ? ”

“ डोळे झांकेपर्यंत आमचं असंच चालायचं. जाऊं द्या झालं. निघालांत ? बरं, या. नमस्कार ! ”

चार खणांच्या दिवाणखान्यांतून दोन खणांच्यः स्वयंपाक घरांत वरील संवाद ऐकूं यायला कठीण गेलें नाही. रमाबाई सारें ऐकत होती. खरें म्हणजे तिची आई असतांना ती माहेरीं जाऊं इच्छित असे. तेव्हा अभिमानाच्या

भरीं पडून मधुकरराव तिला पाठवूं इच्छित नसत. आतां परिस्थितीनें शहाणपण प्राप्त झाल्यावर त्यांचें मतपरिवर्तन झालें होतें, पण भाऊभावजयींच्या उपयोगीं पडून त्यांचें मनोमालिन्य घालविण्याची संधि आपल्याला कधींच लाभली नसतां आईच्या पश्चात् आपला भार त्यांच्यावर टाकायला तिचें मन धजावत नव्हतें. परंतु आपल्या सतत सान्निध्यानें व परिस्थितीनें कावून गेलेल्या पतीची मनःस्थिति ऐकून तिनें भावाकडे जाण्यासाठीं मन तयार केलें. आपल्या जाण्यानें त्यांस थोडीतरी उसंत मिळेल ही गोष्ट आपल्यापेक्षां पतीच्या प्रकृतीच्या दृष्टीनें खचित महत्त्वाची आहे असा तिनें विचार केला.

“ मी येत आहे ” असें लिहून, “ तूर्त आमची अडचण आहे ” असें प्रत्युत्तर येण्याला सवड ठेवण्यापेक्षां एकदमच जाण्याचें तिनें ठरविलें. तिच्या या समजसपणाच्या बेतानें मधुकररावांना बरें वाटलें.

कांहीं असलें तरी पाठची बहीण—जिच्या डोक्यावर सौभाग्यछत्र आहे अशी—कांहीं दिवसांकरितां घरीं चालून आली तर कोणता भाऊ तिला आपला दरवाजा बंद करील ? रमाबाईची व्यवस्था माहेरी ठीक लागली. योग्यवेळीं तिची सुटका झाली. पण ती खूप आजारी पडली. गांवच्या वैद्यानें प्रकृति पाहून रोग निदान केलें कीं,

“ हा बाळंतपणाचा ताप असाच राहिला तर राज्यक्ष्मा होईल. ”

क्षयरोगाची जशी काळजी घ्यायला पाहिजे, तशीच तिची भावजय घेत होती. तिला तिची काळजी नव्हती का ?

बाबूची व्याद पूर्वीप्रमाणेंच बनीवर लादलेली होती आणि बनीचा हवाला तिनें देवावर टाकलेला होता. छोट्या मुलाचाच काय तो प्रश्न होता. कारण दिवसेंदिवस ती क्षिजत चालल्यामुळे त्याचें पोषण होत नव्हतें. तरी ती रेंडित होती. आपल्या दगदगीतून थोडीतरी उसंत पतीला देतां आली आहे या जाणिवेनें व पतीकडून त्रिनचूक येणाऱ्या पैशामुळे आपण केवळ भावावर भार

टाकून नाही या गोष्टीमुळे तिला एकप्रकारे फार समाधान वाटत होते. परंतु भाऊभावजयीचे स्वास्थ्य मात्र पार नष्ट झाले होते.

“ मालूची आशा नाही. ” असे पत्र त्यांनी मधुकरांना पाठविले होते व ते त्याची वाटच पहात होते.

रमानाईचा डोळा लागला होता. तिच्या फिकट मुद्रेवर क्षीण हास्यरेषा उमटत होत्या. बाहेर उमटू पहाणारा विशाल आनंद लज्जेमुळे आंतल्या-आंत दाबल्याने ध्वनि न उमटता, एखाद्या नववधूच्या मुखावर नुसत्या त्याच्या छटाच उमटतात, तशा तिच्या ओंटांतून क्षीण हास्यरेषा उमटून त्यांच्या छटा बसलेल्या फिकट गालांवरून कानांपर्यंत पसरत होत्या. ती एक सुखस्वप्न पहात होती. डोळा लागण्यापूर्वी नुकतीच तिने हताशपणे आपल्या कुश देहयष्टीवरून दृष्टि फिरविली होती. आणि आपल्या पूर्वीच्या स्वरूपाशी तिची तुलना करून ती मनस्वी कष्टी झाली होती. परंतु आतां तें दृश्य पार बदलले होते.

आपण आपल्या कुश कलाहीन जीर्ण देहाचा त्याग केला असून आपल्याला पूर्वीपेक्षाहि सुंदर कांतिमान् शरीर प्राप्त झाले आहे. पूर्वीच्या त्या जीर्ण शरीराच्या पायघडीवरून हर्षनिर्भर चालत आपण पुढें येत आहोंत तोंच आपले पति बाहू विस्तारून आपल्या स्वागताला समोर उभे ! त्याच क्षणीं त्यांच्या करपाशांत बद्ध झाल्यामुळे लाजून आपण अधोवदन झालों आहोंत !

स्वप्नांतील या सुखद दृश्यावलोकनाने निद्रेंत तिच्या मुखावर हास्यरेषा उमटल्या होत्या. परंतु एकाएकी तें दृश्य पालटले. आपली लजावनत दृष्टि किंचित् किलकिली करून तिने वर पाहिले तों आपल्याऐवजी दुसरीच कोणी सुस्वरूप तरुणी पतीच्या बाहुंत आहे, आणि त्याच जीर्ण देहाने आपण जमिनीशी खिळलेली आहों.

तिला तें दृश्य पहाणे असह्य झालें. एक करुण किंकाळी फोडून तिने एकदम डोळे उघडले तों खरोखरच मधुकराव समोर उभे होते !

“ स्वप्नांतल एका भागाचें प्रत्यंतर तर आलें. पुढचेहि भाग असेच प्रत्ययास येणार काय ? ”

तिचें अंग थरारलें. ती अस्फुट स्वरांत उद्गारली, “ अरेरे. ”

मधुकरराव पुढें झाले. पत्नीचा हात हातीं धेऊन व दुसऱ्या हातानें तिच्या कपाळावरील घाम पुशीत ते म्हणाले,

“ काय ? काय झालं ? स्वप्न पडलं का ? घाबरलीस ? ”

तिनें मानेनेंच होकार दर्शविला. अजून तिचे ओंठ थरथरत होते. छाती जोरानें उडत होती आणि डोळ्यांत भीति दाटली होती. तिचें मस्तक कुरवाळून ममतेच्या स्वरांत ते म्हणाले,

“ घाबरूं नको. मी जवळ आहे. आतां कसं वाटतं ? पाणी देऊं का ? ”

त्यांनीं पाजलेला पाण्याचा घोट पिऊन जरा घसा मोकळा झाल्यावर ती म्हणाली,

“ आलांत वरं झालं; एक मागणं आहे. शेवटचं मागणं— ”

अनुनयाच्या स्वरांनें ते म्हणाले, “ असं काय वरं ? आतां वरं व्हायचं कीं अशी निरवानिरवीची भाषा बोलायची ? ”

“ अहं ! आतां कसली बरी होणार मी ? तें असो. माझं इकडं एक मागणं आहे. ”

“ काय ? ”

“ आपण दुसरें लग्न करावं— ”

हंसत हंसत मृदुस्वरानें ते म्हणाले,

“ वेडी रे वेडी. ”

“ खरंच सांगतें. माझं आतां काय ? तेव्हां आपण— ”

तिला मध्मेच थांबवून ते म्हणाले,

“ छट्, असं भलतं सलतं बोलूं नये. तूं लौकरच बरी होशील. अन् हीच का माझी परीक्षा केलीस ? मला मुलांची काळजी नाहीं असेंच ना ? ”

तिचे ओंठ थरथरले. गर्दीने जिमेवर येणारे शब्दसमूह जणू काय ओठाने ती अडवीत होती. कांपण्या आवाजाने ती म्हणाली,

“ त्यांची नको चिंता. तें सारं बनीवर सोपवलं आहे, अन् सारं तरी काय ? ”

त्या बाजेवरच्या बारीक मुलाकडे बोट करून ती पुढें म्हणाली, “ त्या लेंकराला त्याचं जीवमान असेतो लाजेकाजेनं कुणीतरी पाहील, नाही तर त्याचं नशीब ! बनी आहे पोरीची जात. तिच्यावरच बाबूचा भार टाकला आहे. ”

शेवटचीं वाक्ये तिनें अगदीं हताशपणे उच्चारलीं. तिच्या त्या कांपण्या आवाजाने त्यांचें हृदय कंपित झालें. मुलांची निरवानिरव तिनें परस्पर संपविली, ही बाबत आपल्यावर विसंबण्याइतका आपला विश्वास तिला वाटला नाही हें जाणून त्यांचें मन अगदीं व्याकुळ झालें. कोणत्या शब्दांनीं आपल्या प्रेमाची व कर्तव्याच्या जाणिवेची खात्री पत्नीला पटवून द्यावी हें त्यांना सुचेना. मूढ होऊन निश्चल दृष्टीनें ते तिच्याकडे पहातच राहिले. एक एक शब्द सावकाश उच्चारित ती म्हणाली,

“ मी आतां जात आहे. बोललें त्याची क्षमा करावी. खुशाल दुसरं लग्न करावं. पण एकच सांगणं. ”

तिची कोणतीहि गोष्ट आशेप्रमाणे बिनशर्त मान्य करण्याच्या तत्परतेनें तिचे थंड हात आपल्या हातांत घेऊन हल्लवारपणे कुरवाळीत, जणू काय तिच्या तोंडांतून शब्द निघतांच तत्क्षणीं “ हें घे वचन ” असें म्हणतां यावे अशा तयारीनें ते म्हणाले,

“ काय ? ”

दिव्यांतील तेल संपलें होतें. ज्योतीची शेवटची फडफड चालली होती. सर्व शक्ति एकवटून अगदीं जीवाच्या ओढीनें तिनें उत्तर केलें,

“ संततिनियमन— ”

वादळी पातळ :

: १०

‘ आणलं ? ’

तो हंसला. तीहि हंसूं लागली. हंसतहंसतच तो म्हणाला,

‘ ओळख पाहूं ? ’

‘ नार्हीच तें ! ’

बोलतांना मान वेळून तिनें जो लाडिकपणाचा रुसका आविर्भाव केला, तो पाहून त्याला गंमत वाटली. मनमोकळे हंसत तो म्हणाला,

‘ हं, हें पद्दा. ’

त्यानें कागदांत गुंडाळलेलं एक लहानसं पुडकं तिच्यापुढें टाकलं, पण ती स्वस्थच राहिली; तेव्हां तोच तें उलगाडूं लागला आणि म्हणाला,

‘ कांठाचं डिझाइन पद्दाशील तर थक्कच होशील. रंग अन् पोत तर पद्दा. ’

तलम पोत, बादली रंग आणि तांबडेलाल बांधणीचे कांठपदर ! दिसण्यांत फार छान होतें तें. तिनें एक बाजू हातांत घेऊन पोत पाहिलें, जवळ दूर

धरून रंग पाहिला आणि संबंध घडी हातावर तोलून वजन पा हेलें. तिची ती परीक्षा करण्याची पद्धत पाहून त्याला मौज वाटली. त्यानें हंसतहंसत प्रश्न केला,

‘ काय ? पास कीं नागस ? ’

त्याच्या प्रश्नाचें उत्तर टाळून तिनें प्रश्न केला,

‘ कुणाकरितां हें ? ’

‘ कोणाकरितां ? कोणाकरितां कां असेना ? चांगलं आहे ना ? ’

‘ हो, फारच छान आहे; पण कुणासाठीं—’

तो हंसून म्हणाला,

‘ ओळख पाहूं ! ’

‘ कुणा गुजराथी मित्राकरितां असेल ! ’

मोठमोठ्यानें हंसत तो म्हणाला,

‘ छट्. गुजराथी मित्राकरितां नाहीं, महाराष्ट्रीय मैत्रिणीकरितां ! जिवलग मैत्रिणीकरितां ! ’

त्यानें तिच्या कानाजवळ तोंड आणून शेवटच्या वाक्यावर जोर दिला आणि तो मोठमोठ्यानें हंसू लागला. ती म्हणाली,

‘ असं ! ’

आणि एखादी भयप्रद वस्तु झटकन् टाकून द्यावी त्याप्रमाणें तिनें ती पातळाची घडी खाली टाकली. ती उचलून घेत तो म्हणाला,

‘ हें काय, अशानें मळेल ना ? अन् माझी मैत्रीण रागावेल ना ? ’

कपाळाला बारीकशी आंठी चढवीत ती म्हणाली,

‘ कोण ती ? ’

तिचा हात हातीं घेत हंसत हंसत तो म्हणाला,

‘ ही पहा ती ! वेडी रे वेडी ! कशी एका माणसाची मौज झाली ! एवढंसुद्धां ओळखतां येऊं नये ना ? अन् राग मात्र नाकावर ! तूं पातळ आणायला सांगितलं होतंस ना ? मग असा कांगावखोरपणाचा प्रश्न कां विचारलास ? हें सुंदर पातळ मीं तुझ्याकरितां आणलं आहे—’

‘ माझ्यासाठी ? हें पातळ माझ्यासाठी ? शक्यच नाही ! ’

तिच्या स्वरांत व भाविर्भावांत अविश्वास पूर्णपणें प्रतिबिंबित झालेला दिसत होता. त्याकडे आश्चर्याने पहात तो म्हणाला,

‘ कां ? कां शक्य नाही ? ’

‘ कारण अशा तऱ्हेची पातळ आपल्या इथं कुणीच नेसत नाही, अन् शिवाय पांचवारी पातळ मी नेसत नाही ! ’

तिच्याकडे आश्चर्यचकित मुद्रेने पहात तो म्हणाला,

‘ पण कां नेसत नाही ? ’

‘ इश ! गोल नेसतांना पाहिलें का कधीं मला ? ’

‘ म्हणजे ? ’

‘ म्हणजे बिनकासेचं ? ’

‘ पण मीं कधीं सांगितलं तसं नेसायला ? ’

खो खो हंसत ती म्हणाली,

‘ सांगितलं नाही, पण आणलं तर खरं ! ’

‘ म्हणजे हें लहान आहे ? ’

‘ नाही तर काय ? हें अस्सं नेसायला पुरणार आहे का ? ’

‘ तें आम्हांला काय माहीत ! ‘ आणीत नाही ’ ‘ आणीत नाही ’ ही तक्रार घालविण्यासाठी कधीं नव्हे तें आणायला गेलों. आम्हांला ह्या बार-काया काय माहीत ? रंग, पोत, विशेषतः कांठपदराचं डिझाइन फार आवडलं म्हणून हें घेतलं. पण पुरुषांनीं आपल्या आवडीनं आणलें बायकांना कधीं आवडलं आहे ? ’

‘ न आवडायला काय झालं ? छानच आहे कीं हें ! ह्या फिक्कट वादळी रंगाला तांबडे बांधणीचे कांठ कसे खुद्दून दिसतात ! फारच आवडलं मला हें पातळ. पण प्रश्न असा आहे कीं, हीं गुजराथी तऱ्हेचीं पातळं गोलच नेसतीं पाहिजेत अन् मी तर पहिल्यापासून अस्सं नेसत आलों, तेव्हां आतां नव्यानं गोल नेसायची मनाची तयारी होत नाही. ’

‘ कां ? ’

‘ लोक हंसतील म्हणून. ’

‘ पण कां हंसतील ? हंसण्यासारखं यांत असं लोकविलक्षण काय आहे ? ’

‘ नसलं म्हणून लोकांना काय ? त्यांना हंसायला अगदीं थोडं कारण पुरतं ! म्हणतील ‘ आतां नटवेपणा करायला लागली ! ’ दुसरं काय ! ’

‘ मग घरांत नेसावं. ’

‘ घरांत ? असं सुंदर पातळ घरांत नेसून मळवायचं ? छे. शिवाय घरांत नेसायला देखील तीच अडचण आहे ! ’

‘ अडचणीपेक्षा नियमाचं महत्त्व विशेष असेल ! घरांत मळकट वाईटसं नेसण्याचा बायकांचा नियम ! ते माझे मित्र जोशी म्हणतात ते खोटं नाहीं— तुम्हीं बायका म्हणजे अशाच ! ’

ती हंसत हंसत म्हणाली,

‘ अन् पुरुष ! ’

‘ पुरुष नाविन्याचा चाहाता अन् वैचित्र्याचा भोक्ता असतो ! ’

‘ स्त्रिया काहीं नाविन्याच्या द्वेष्ट्या नसतात वरं. ’

‘ मग हें पातळ का फुकट— ’

‘ फुकट कशानं जातंय, त्याचं करूं काहींतरी. पण हें दुसरं पुढकं कसलं ? ’

पुढकें घेतलेला हात मार्गे करून तो गंभीरपणानें म्हणाला,

‘ ती एक अनपेक्षित राजेशाही खरेदी आहे, पण राणीसोहेबांना आवडेल तेव्हां खरी ! ’

‘ पण काय ती ? पाहूं तरी ? ’

पुढकें सोडून त्यानें एक सुंदर पिरोजी रंगाचा जरीबुट्टीचा क्षिरक्षिरीत शेला उलगडून तिच्या अंगावर टाकला ! तो काढून घेत ती म्हणाली, ‘ काय पालं याला ? ’

‘ काहीं का पडेना ! सुंदर आहे कीं नाहीं सांग आधीं ? ’

‘ फारच सुंदर आहे, पण काय दिलं याला ? ’

‘ काय ! ते सांगितलं तर वस्तूची किंमत कमी होईल, म्हणून आधी थोडा इतिहास सांगतो. ही वस्तु राजदरबारी आहे ! त्या.....च्या संस्थानिकांच्या दोन मुलांची लग्न झाली. त्या वेळीं आलेल्या आहेरांचा लिलाव होता आज. मी सहज जातांना गर्दी पाहिली तेव्हां गेलों, तों लोक भराभर घेत होते. आमच्या देशपांड्यांनीं एक शाल घेतली. कोणी शालू, कोणी शेले, कोणी खण, जरीचीं लुगडीं असं घेत होते लोक. मीहि हा शेला घेतला. पन्नास पाऊणशेंचा सहज असेल. थोडक्यांत मिळाला म्हणून घेतला. ’

‘ तरीच. मग बरोबर ! मोठ्या लोकांनीं मोटारींतून मिरवतांना अंगावर घेण्यासारखा आहे खरा. पण आमच्यासारख्यांनीं रस्त्यानं जातांना वापरण्यासारखा मात्र खास नाही. ’

‘ म्हणजे हाहि फुकटच ! ’

ती हंसत हंसत म्हणाली,

‘ नाही तर काय ? अशीं राजेशाही वस्त्रं स्वस्त मिळालीं तरी वापरणाराची योग्यायोग्यता नको का पाह्यला ? नाही तर फुकट हंसूं व्हायचं. ’

हास्याचें प्रमाण आणखी वाढवीत ती पुढें म्हणाली,

‘ हा शॉर्टसाइटचा परिणाम बरं ! मी नेहमीं सांगतें चष्मा वापरायला ते एवढ्यासाठीच ! याचा झिरझिरीतपणा अन् आंखूडपणा तेव्हांच दृष्टीस पडला असता चष्म्यांतून ! ’

‘ छट्, इथं दिसण्यावद्दलचा प्रश्न नाहीच मुळीं. प्रश्न व्यवहाराचा आहे. मला वाटलं, फार तलम पोत असल्यामुळं लहान घडी झाली असेल पातळाची. पातळ पांच वारीच असतं कीं दहा वारी हें कोणाला माहीत आहे इथं ! ’

‘ ठीक, मग तलम म्हणून एखादी ओढणी किंवा वारीक म्हणून जाळीसुद्धां घेऊन याल एखादी ! ’

‘ एवढा कांहीं मी अगदींच हा नाही ! वाटलं कीं, राजेरजवाड्यांच्या बायका वापरतात तसले कपडे वापरायला मिळाल्यानं आमच्या राणीसाहेब

खूष होतील. पण बायकांचे शास्त्र कांहीं निराळंच ! लिल वांत घेतलेले कपडे हे. तेव्हां ते आतां परत घेऊन पैसे मिळतील अमंही नाही- '

‘ असू द्या, त्यांची करू कांहींतरी व्यवस्था. या पातळाचे ब्लाऊझ कसे छान दिसतील. अन् शेला लग्नकार्यांत वापरतां येईल. पण उद्यां आर्धा पातळाची जोडी आणायला हवी ! ’

‘ म्हणजे ! आम्ही हौशीने आणलेल्या पातळाचे अशा रीतीने तुकडे तुकडे करणार तर ? पहा आतां कधी कांहीं आणतो का ? ’

ओशाळून हंसत ती म्हणाली,

‘ बरं तर, नाहीं करणार. ’

दुसऱ्या दिवशीं सुट्टी असल्याने तिची एक कॉलेजांत शिकत असलेली जिव्हाळ्याची मैत्रीण शुभाताई तिला भेटायला आली असतां तिनें पति-राजांची राजशाही वस्तुंची खरेदी तिला दाखविली व त्यांच्या अव्यवहारी-पणाबद्दल दोघी मैत्रीणींनीं पुष्कळ टीकात्मक विनोद केला. त्यानेंही त्या दिवशीं आपल्या घरोब्याच्या मित्रांजवळ आपल्या पसंतीचा अनादर झाल्याबद्दल तक्रार सांगून सर्वास हंसविलें. हास्यविनोदाकरितां कांहीं दिवस त्यांना हाच विषय पुरला होता. जेव्हां घरांतल्याघरांत तें पातळ नेसण्याची सुमित्रेवर सक्ति झाली तेव्हांच तिनें मनोहराच्या व्यवहाराच्या अनभिज्ञतेबद्दल विनोदात्मक टीका करायचें थांबविलें ! मनोहर व सुमित्रा हें मोठें आनंदी व विनोदी जोडपें होतें.

*

*

*

*

एके दिवशीं दुपारींच मनोहर घरीं आला आणि पत्नीकडे चमत्कारिक नजरेनें पहात म्हणाला,

‘ काय ? आज कुठं जायचं नाहीं वाटतं ? ’

अलीकडे ती सार्वजनिक कामांत भाग घेऊं लागल्यापासून, तो तिच्या कामाची चौकशी करण्याकरितां नेहमींच याप्रमाणें विचारीत असे, थट्टा करीत असे, सूचना करीत असे व प्रसंगीं मदतहि करीत असे. त्यामुळे आज

आवाजांत तिच्या चमत्कारिकपणा भासला तरी प्रश्न विलक्षण वाटला नाही.
त्याच्याकडे स्निग्ध नजरेनें पहात ती म्हणाली,

‘ कां ? ’

‘ नाही, म्हटलं कुठं सभा, समाज, सिनेमा कांहीं नाही का आज ? ’

ती हंसत हंसत म्हणाली,

‘ नाही कसं, आहे तर. ही समाजांतून आत्तांच आले, आतां संध्याकाळीं
५॥ वाजतां वसंत कलवच्या गणेशोत्सवाचं कांहीं फंक्शन आहे. मुख्य म्हणजे
गाणं अन् नकला. निराळं आमंत्रण असेलच आपल्यालां ? तिथं आज
सारी बडीवडी मंडळी येणार आहेत तेव्हां चालकांनीं आपल्याला आग्रहानं
बोलावलं आहे. आपण आज अगदीं आलं पाहिजे हं ! बरोबरच जाऊं या. ’

कपाळाला एक बारीकशी आंठी चढवून तो म्हणाला,

‘ साडेपांचाला जायचं त्याची आतांपासून तयारी ? ’

‘ नाही, आधीं आत्तां मला मंजिरीबाईंच्या बंगल्यावर जाऊन यायचं
आहे— ’

पिळांच्या चक्करावर आंकडे नीट खोंचतांना त्याच्या प्रश्नार्थक नजरेकडे
पहात ती पुढं म्हणाली,

‘ परवांच्या स्त्रियांच्या सभेचं अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याबद्दल विनंति करा-
यला. इतक्यांत मधुकर येतील. त्यांच्याच गाडींतून मंजिरीबाईंकडे जाऊन
येईन. मग आपण बरोबर जाऊं. ’

‘ हं. ’

मनोहरानें दीर्घ निश्वास टाकला. मधुकराव गणेशोत्सव मंडळाचे सेक्रेटरी
होते. खास स्त्रियांच्या सभेचें अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याकरितां स्त्रियांच्या वतीनें
आमंत्रण देण्यासाठीं स्त्रीनें जाणें जरूर होतें. सुमित्रेनें तें कबूल केलेलें होतें.

मधुकरावाबद्दल मनोहराची फारशी आदराची भावना नव्हती. तथ्यपि
ठरलेल्या कार्यक्रमास अडथळा करणें अव्यवहार्य ठरलें असतें. क्विनोईनचें
सेवन अवश्य असलें तरी तोंड कडवट होणें अपरिहार्यच असतें. त्याचा ‘ हं ’

हा उद्गार तिनें संमतिदर्शक मानला तरी तो कडवटपणानेंच उच्चारलेला होता.

मधुकररावांची मोटार आली व त्यांच्यासह ती निधून गेल्यावर मनोहराची मनःस्थिति फारच बिघडली. ती गेल्याक्षणापासूनच तो तिची परत येण्याची वाट पाहू लागला; आणि प्रत्येक क्षणीं तिला जाऊन कितीतरी वेळ झाला असेंच त्याला वाटू लागलें. आपण तिला ' जाऊं नको ' असें कां सांगितलें नाहीं, असेंहि त्याला वाटलें. ' पण कारण काय सांगितलं असतं ? त्याच्या-बरोबर हिंडणें मला आवडत नाहीं हें ? छट, तें अगदीं रानटीपणाचं, म्हणजे तिच्यावर माझा विश्वास नाहीं असंच उघड सांगितल्यासारखं झालं असतं. तिच्यावर माझा विश्वास आहे; पण ती भोळी आहे अन् तो अविवाहित आहे. त्याची वृत्ति आणि वर्ण दोन्ही त्याच्या नांवाप्रमाणेंच आहेत ! अशाच्या सहवासांत—सर्वजनिक कामासाठीं कां होइना—तिला कांहीं तरी काळ घालवावा लागतो—

' पण याला कारण कोण ? मीच ना ? वडिलांच्या मृत्यूमुळं दुःखविव्हल होऊन आजारी पडलेल्या सुमित्रेच्या मनाला कांहींतरी विरंगुळा व्हावा, याकरितां हें ऑनररी वर्क करायला तिला मीच लावलं ना ? अर्थात् असं कार्य करित असतांना भल्यातुऱ्या—दोन्ही वृत्तींच्या माणसांशीं तिचा संबंध येणारच ! तिच्यावर विश्वासून त्याला मी तयार असलं पाहिजे !

' तिच्यावर विश्वास ? तिच्यावर माझा पूर्ण विश्वास आहे, आज लग्न होऊन नाहींतरी सातआठ वर्षे झालीं. तिची मला पूर्ण पारख आहे अन् म्हणूनच अस्वस्थ वाटतं. ती सरळ आहे, अन् आपल्यासारखंच जग आहे असं मानण्याइतकी भोळी आहे. पण खरोखर जग तसं नाहीं हें तिला समजायला पाहिजे होतं ! पण तेंच तिला समजत नाहीं ! ती अल्लड असली तरी तिच्यावर माझा विश्वास आहे. पण तो बाबुराव काय म्हणाला बरं ?

अगदीं हंसत हंसत, सहज, अगदीं सहज, तापलेलं तेल जणूं त्यानें माझ्या कानांत ओतलं.

‘ काँग्रॅच्युलेशन्स ! तुझे पैसे फुकट गेले नाहीत काहीं ! वहिनी ते कपडे वापरून लागल्या शेवटी ! काल पहिल्या ‘शो’ला मीसुद्धां गेलों होतो. तूं काहीं दिसला नाहीस, मधुकर होता वैनीबरोबर पुढच्याच रांगेत ! ’

‘ हेच ते त्याचे विपारी शब्द ! कळविहीन म्हणून जें पातळ घरांतल्या घरांत नेसून दाखवितांना जिनें लाजलाजून पुरेपुरे केलें तीच काल तें पातळ नेसून अन् तो क्षिरक्षिरीत शेला पांघरून त्या बेरडाबरोबर सिनेमाला गेली ! मी आग्रह करीत असतां लोक हंसील या सबबीवर माझी आवड धाब्यावर बसवून तें पातळ घरांत नेसून वापरण्याचंसुद्धां तिनें नाकारलें ! अन् त्याच्याबरोबर नेसून हिंडतांना काहींच वाटलें नाही, अं ! छे, लोक तिला हंसले नसतील, मलाच हंसले असतील. उत्तमोत्तम वस्त्रें नवऱ्यानें आणावीत, पण तीं नेसलेलीं पाहण्याचं भाग्य त्याला नसावं, तें दृष्टिसुख अशा लोकांना लाभवं—? हें किती चमत्कारिक ! ’

त्यानें जोरानें ओंठ चावला, त्याच क्षणीं मोटारचें हॉर्न वाजलें आणि ती दाराशीं थांबली. त्याला वाटलें ती आली. तो न कळत उत्सुकतेनें उठला. नकळत त्याचे पाय दाराकडे चालूं लागले. त्याची शोधक दृष्टि मोटारीकडे वळली. मोटारींत कोणीच नव्हतें ! ड्रायव्हर हातांत चिष्ठी घेऊन त्याच्यापुढें अदबीनें उभा राहिला होता. मनोहरानें ती चिष्ठी त्याच्या हातांतून जवळजवळ हिसकावून घेतली. आणि जरा बळून त्यानें ती उघडली. वाचीत वाचीतच तो आत टेबलाजवळ गेला. वाचतांना मुद्रेवर होणारे फेरबदल परक्याच्या दृष्टीला दिसूं नयेत असाहि त्याचा उद्देश असेल. तो वाचूं लागला—

‘ बंगल्यावरच जरा अधिक वेळ मोडल्यामुळें मधुकररावांबरोबर मी परस्परच वसंत क्लृबकडे जात आहे. माझा चहा वगैरे मंजिरीबाईंकडेच झाला. आपण झटकन् चहा घेऊन क्लृबांत लौकर यावें. मोटार पाठविली आहे, तिची खोटी करूं नये; कारण तीच गाडी अध्यक्षाना आणण्याकरितां

जावयाची आहे; पण मी सांगितल्यावरून मधुकरावांनी आर्मी आपणाला आणण्यासाठी पाठविली आहे.

आपली
सुमित्रा. '

‘ आपली सुमित्रा ? छद्म, जगन्मित्रा ! जगन्मित्रा ! ’

तो स्वगत पुटपुटला. त्याने चिष्टीचे तुकडे तुकडे केले. कांचेचे पेपरवेट उगाचच उचलून दणकन् टेबलावर आदळले. त्याचा धक्का लागून टेबलावरचे सुंदर ‘ फूलपात्र ’ फुटून त्याचेहि तुकडे तुकडे झाले. आवाजासरसा ड्रायव्हर आंत डोकावून म्हणाला,

‘ येतां ना साहेब ? रावसाहेबांनी जलदी बोलावलं—’

त्याने तीक्ष्ण स्वरांनी उत्तर दिले,

‘ नाही. ’

‘ बाईसाहेब म्हणाऱ्या, अन् रावसाहेबसुद्धा म्हणाले, जलदी घेऊन ये साहेबांना ! ’

तो मनांत म्हणाला,

‘ खड्ड्यांत पडला तुझा तो रावसाहेब अन् ती—’

नंतर मोठ्याने म्हणाला,

‘ जा तूं लौकर गाडी घेऊन जा. मला काम आहे. येतां येत नाही. ’

त्याची ती तुटक वाक्ये उच्चारण्याची तऱ्हा पाहून तो आजारी असा असावा ड्रायव्हरने तर्क केला. त्यालाहि लौकर येण्याची ताकीद असल्यामुळे तो झटकन् गाडी घेऊन गेला.

*

*

*

मनोहर न आल्यामुळे सुमित्रेला एक प्रकारे चुटपूट लागून राहिली. उत्त वाच्या चालकाच्या आग्रहावरून तिने संवाद तयार करून बसवून दिला होता. तिने श्रमाने बसविलेला संवाद त्याने ऐकावा अशी तिची आत्यंतिक इच्छा. पण तो आलाच नाही. ती हिरमुसली झाली. तिने शिकविलेला तो

संवाद संपतांच लोकांनीं टाळ्या वाजवून वाहवा केली, तेव्हां तिचें हृदय जरी पुलकित झालं तरी तो त्या आनंदाचा वाटेकरी नव्हता, हें शस्य तिला असह्य झालं. लोकांनीं केलेल्या स्तुतीच्या सुखसंवेदनापेक्षां तो न आल्यामुळें तिच्या मनाला वेदनाच अधिक जाणवल्या.

‘कसला बाई स्वभाव तरी ! कांहीं हौसच नाही ! आले असतील कोणी तरी, करीत बसले असतील गप्पा झालं !’

या विचारानें मनांत ती थोडीशी चिडली. अर्धा अधिक कार्यक्रम आट-पल्यावर तिला वाटलें, ‘प्रकृति तर एकाएकीं नादुस्त झाली नसेल ना ?’ हा विचार मनांत येतांच ती अस्वस्थ झाली. संधि साधून ती चटकन बाहेर गेली. तेथें पट्टेवाले, शिपाई, ड्रायव्हर. गाडीवाले, गडी इत्यादि मंडळी दुरून दिसेल तें पहात व ऐकत बसली होती. मधुकरावांच्या ड्रायव्हरला तिनें खुणेनें जवळ बोलावून चौकशी केली. तो म्हणाला,

‘होय, आजच्यासारखे दिसत होते खरे. फार कांहीं नाही; पण डोकं-बिकं दुखत असावं.’

तिची अस्वस्थता जास्तीच वाढली. कार्यक्रम पार पडेतोपर्यंत तिच्या जिवाला दुरदूर लागून राहिली होती. अध्यक्ष गेल्याबरोबर तीहि तडक निघाली. दारांतच तिला गडी भेटला, त्यानें रिपोर्ट केला,

‘साहेब जेवले नाहीत. सैपाक्याला जायला सांगून उपाशीच निजलेत.’

ती त्याच्या खोलेंत गेली, तों भिंतीकडे तोंड करून तो कॉटवर झोंपला होता. तिनें मस्तकावर हात ठेवून पाहिलें तों तें फारसें गरम नव्हतें; पण कानशिलाच्या शिरा ताडताड उडत होत्या. ती म्हणाली,

‘डोकं दुखतंय का ?’

‘नाहीं.’

‘मग काय होतंय ? बरं वाटत नाही ?’

‘कोणी सांगितलं बरं वाटत नाही म्हणून ? बरं आहे. ठीक आहे !’

‘म्हणजे ?’

ती आश्चर्याने म्हणाली—

‘ म्हणजे, झोंपेंत का बोलायचं ? बरं वाटतं, मग आलांत नाहीं ते ? ’

‘ नाहीं आलों ! आम्ही कुठं रसिक आहोंत इतके—’

‘ चला, कांहींतरीच बोलायचं. किती छान संधि आपण उगाच दवडली ! मास्टर मोडकाची नक्कल तर किती तरी छान झाली ! भिकाऱ्याचा अभिनय झाला तेव्हां तर दीड दोन मिनिटे सारख्या टाळ्या पडत होत्या ! खरंच गडे, आपण कां नाहीं आलांत ? ’

‘ सांगितलं ना, मी रसिक नाहीं म्हणून ? तूं पाहिलंस म्हणजे झालं ! ’

त्याला वाटलं, आपल्याला शब्दांत पुरेसं काढिष्य आणतां घेत नाहीं. तिला वाटलं, आपण फार वेळ बाहेर राहिल्यामुळे त्रासून तो फार कठोरपणें बोलत आहे, याकरितां आपणच नमते घेतलें पाहिजे. ती म्हणाली,

‘ बरं, चला. जेवायचं ना ? ’

‘ अं हं. ’

तिनें पुष्कळच आग्रह केला, शेवटीं स्वतःहि उपाशीं रहाण्याची तयारी दाखविली तेव्हां त्यानें थोडेंसं खाल्लें. त्याच्या मनांत विकार-विचारांचें द्वंद सुरू होतें. ‘ आपण ऐकतो तें खरें कीं पहातो तें खरें ’ त्याला निर्णय करता येईना. भलत्याच विचारांना उच्चारार्थें स्वरूप येऊं नये म्हणून त्यानें डोळे मिटून स्तब्ध रहाण्याचें ठरविलें. तिला वाटलें, त्याला झोंप लागली.

×

×

×

दोन दिवस ती त्या गणेशोत्सवाच्या स्त्रियांच्या कार्यक्रमांत गुंतली होती आणि तोहि आपल्या उद्योगांत गढला होता. फरक इतकाच कीं, तिला आपल्या कामांत उत्साह, आनंद वाटत होता. आणि तो मात्र दुःखानें खचत होता, कुढत होता, चिडत होता. आणि जेव्हां उत्सवाची दगदग दंगली तेव्हां तिनें मुक्ततेचा श्वास घेतला. तिला आतां हलकें हलकें वाटूं लागलें. पण तिच्या उलट त्याचें हृदय मात्र दुःखानें जड झालें होतें. आतां पतीकडे पुष्कळ लक्ष देऊन, चार दिवस झालेल्या हयगयीची भरपाई करावयाची

असं तिने मनाशी ठरविले. एकसारखे इकडचे तिकडचे कार्यक्रम असल्यामुळे आपणास दिवसाचे बरेच तास घालवावे लागले होते. सोईगैरसोईकडे दुर्लक्ष करावे लागले होते. त्या साऱ्याची आतां भरपाई करायची. तरी सुमाताईकडच आग्रहाचं आमंत्रण असतां, तिच्या कॉलेजच्या फंक्शनच्या एकहि प्रयोगाला जातां आलं नाहीं त्यामुळ तीसुद्धां रागावली असेल. पण आधीं हा घरचा रुसवा काढला पाहिजे ! संध्याकाळीं आल्यावर एखाद्या 'शो' लाच जायचं बरोबर, म्हणजे ठीक होईल सारं !

मनोहर घरीं घेतांच तिने आपला वेत बोलून दाखविला. तिच्या स्वरांत लाडकेपणा होता. आनंदी पांखरानें सूर्योदय झालासें पाहून किलबिल करावें, त्याप्रमाणें भावनेच्या आवेगानें लाडक्या लाडक्या शब्दांत तिने आपल्या वेताची हंसत हंसत प्रस्तावना केली. हंसतांना कुंदकळ्यांसारखे तिचे सुंदर शुभ्र दांत हास्याच्या प्रमाणांत कमीअधिक दृश्यमान होऊन तिच्या मुखमंडलाची शोभा वाढवीत होते. परंतु नेहमींप्रमाणें आज त्या शोभेचा सत्कार झाला नाहीं. उन्हाच्या झळीनें फूल कोमेजावें तशी तिची स्थिति झाली.

उपरोधिक हास्य करीत तीं स्वरांनें मनोहर म्हणाला,

‘ कां ? बरोबर यायला आज कोणी मित्र नाहींत वाटतं ? ’

त्याच्या डोळ्यांत विलक्षण चमक होती. ती पाहून तिला कसेसेंच वाटलें. भयचकित दृष्टीनें त्याच्याकडे पहात ती म्हणाली,

‘ म्हणजे ? ’

‘ म्हणजे ? म्हणजे नाहीं समजलं ? मी म्हणतों कीं, नेहमींप्रमाणें कोणी मित्र, सहकारी, समव्यवसायी इत्यादि प्राण्यांपैकीं आज कोणी सोबतीला नाहींत का ? आज माझीशी आठवण झाली ? ’ त्याच्या डोळ्यांत त्वेष तळपत आहे असें तिला वाटलें. ती गोंधळून म्हणाली,

‘ पुरे झालं हं, असली थडा मला आवडायची नाहीं. ’

‘ पण कोण करतोय थडा ? ’

‘ मग मी लोकांबरोबर - इकडे न कळवतां - नाटक - सिनेमाला जातें असाच ना बोलाण्याचा अर्थ ? ’

‘ अर्थात्, डोळ्यांनीं पाहिल्यावर शंका कसली ? ’

‘ डोळ्यांनीं पाहिलं ? कुणीं ? आपण ? ’

तिला हसूं येत होतें. पण त्याच्या रागाच्या बोलण्यामुळे त्यास आळा बसला. तो चढत्या स्वरानें म्हणाला,

‘ हो हो, तें पातळ नेसून तूं त्या मधुकरांबरोबर परवां पाहिल्या ‘शो’ला नव्हती गेलीस ? अन् तो शेला पांघरून कित्येकदां तूं तुझ्या सहकाऱ्याबरोबर नाहीं फिरलीस ? ’

या अनपेक्षित भडिमारानें क्षणभर ती स्तिमित झाली. भयचकित दृष्टीनें ती त्याच्याकडे पाहूं लागली. गोंधळल्यामुळे काय बोलवें हें तिला सुचेना. कांहीं आठवल्यासारखें वाटून ती उठली आणि आपल्या खोलीपर्यंत जाऊन परत येऊन बसली. नंतर निश्चयी मुद्रेनें त्याच्याकडे पहात शान्तपणें म्हणाली,

‘ होय, गेलें होतें ! तें पातळ नेसून अन् तो शेला पांघरून मी गेलें होतें ! मग काय म्हणणं आपलं ? तें सारं माझ्यासाठीं आणलं आहे कीं दुसऱ्या कुणासाठीं ? मी नेसावं वापरावं म्हणूनच ना आणलं होतं ? मग नेसलें म्हणून काय झालं ? ’

तो ताडकन् उठला आणि डाव्या तळहातावर उजवी मूठ आपटून त्वेषानें म्हणाला,

‘ काय झालं ? असं विचारायला लाज नाहीं वाटत तुला ? काय झालं असं उलट विचारतेस ? मी म्हणतों, काय व्हायचं राहिलं ? नुसतं घरांत नेसायला सांगितलं तर काय शालीनतेचा आव आणला अन् केवढं प्रवचन झोडलं ! आतां तींच वस्त्रं नेसून बेधडक दुसऱ्याबरोबर बाहेर मिरवतेस ; अर्काय झालं म्हणून वर मला विचारतेस ! हा निर्लेजपणा तुझा तुलाच शोभतो ! ’

चढत्या आवाजानें तो बोलत होता. त्याचे डोळे चकाकत होते, ओठ

थरथरत होते, आणि हातच नव्हे, सर्व शरीर रागाने कांपत होते. छाती जोराने धडधडत होती. तो मटकन खुर्चीत बसला. त्याचे आजच्यासारखे स्वरूप तिने यापूर्वी कधीच पाहिले नव्हते. सुरदातीला त्याच्या बोलण्याची तिला मौज वाटली होती, नंतर थट्टा वाटली, मग भीति वाटू लागली, आणि शेवटी अग्निवर्षावांत सांपडल्यासारखे दाहक पण अनिर्वचनीय दुःख तिला झाले. तिची जीभ सुकून टाळूला चिकटली. बसल्याजागी तिची शक्ति नाहीशी झाली. थरथर कांपत ती उठली. असहायपणे हात पसरून तिने भिंतीचा आधार घेतला, आणि समर्थनपर एकहि शब्द बोलल्याशिवाय आपला तोल सांवरीत कशीबशी धडपडत आपल्या खोलीत गेली. अश्रूंमुळे अंधुक झालेली आपली दृष्टि तिने कपड्यांच्या कपाटाकडे वळविली. कांचेच्या तावदानांतून ते पातळ आणि शेव्याचे कागदांत गुंडाळलेले पुडके ठेवल्याजागी तसेच दिसत होते.

ज्या वस्तूंमुळे तिच्यावर आज एवढा गहजब झाला, त्यांना स्पर्श करण्याची तिला तादृश इच्छा राहिली नव्हती. तिने आपली दृष्टि त्यांवरून काढून घेतली आणि बिछान्यावर डोकें टेकून दुःखाला वाट मोकळी करून दिली. आज्ञाप्रमाणे ती पडून होती. पण नेहमीप्रमाणे तिजवर उपचार होत नव्हते. दुसऱ्या दिवशी तिच्या तोंडावर विलक्षण फिक्कटपणा दिसू लागला. एखाद्याने पाहिले असते तर सहा महिने ती आजारी आहे असेच त्यास वाटले असते. पण त्याने तिकडे दुर्लक्ष केले.

*

*

*

दुसरे दिवशी तो नोकरीवर आणि नोकरलोक घरी गेल्यानंतर दबलेल्या दुःखाला पुन्हा अवसर मिळाला. कालच्या दिवसाची तिने परवांपर्यंतच्या दिवसांच्या वागणुकीशी तुलना करून पाहिली. असला दिवस यापूर्वी कधीच उजाडला नव्हता. मग असला भयंकर दिवस उजाडण्याचे प्रयोजन तरी काय ? तिने पुष्कळ विचार केला. तिला कांहीच कल्पना करता येईना.

‘ आपला पति किती प्रेमळ, किती सद्य अन् विचारी. हेवा करण्याजोग त्यांचं प्रेम ! तें न साहून कुणा दुष्टानं त्यांच्या मनांत कांहीं भलतंच भरवून तर दिलं नाहीं ना ? कीं दैवाचीच वक्रदृष्टि फिरली ? कल्पना करवत नाहीं अशा तऱ्हेनें काय हा चमत्कार घडला ?

‘ जें पातळ मी कधीं नेसलेंच नाहीं त्यानंतर, तें नेसून परक्याबरोबर फिरल्याचा मजवर आरोप ? मोठा चमत्कार आहे ! त्याचे ब्लाऊज करीन म्हटलं तेव्हां—

‘ आम्हीं प्रेमानं आणलं त्याचे तुकडे करणार ? ’ असं नुसतं थट्टेनं म्हटलं, तर मीं तें न फाडण्याचा निश्चय करून प्रेमाचं प्रतीक म्हणून जपून ठेवलं !

‘ तुला नेसायचं नाहीं तर मला दे. ’ असं परवा शुभाताई म्हणाली, तेव्हां ‘ तुझ्या लग्नांत आहेर करीन ’ अशी कांहींतरी उडवाउडवीची सबब सांगून तें देण्याचं मीं टाळलं. इतकंच नव्हे तर तिच्या दृष्टीस पुनः न दिसतां माझ्या नजरेसमोर असावं म्हणूनच मीं तें पुडकं न उघडतां कांचेच्या कपाटांत ठेवून दिलं अन् आजहि तें तिथंच आहे. असं असतां हा वृथा आरोप कां ? ’

अंग शहारल्यासारखें करून ती म्हणाली,

‘ बोलणं झालं तें खरंच, कां स्वप्न पडलं मला ! ’

तिला कालचा सारा प्रकार आठवला आणि एकदम हुंदका आला. एका सुख-स्मृतीनें त्यांची संख्या वाढतच गेली. ती आपल्या दुःखांत चूर असल्या-मुळें बाहेर मनोहर आल्याची चाहूल तिला लागली नाहीं ! शिवाय नेहमीं-पेक्षां तो लौकरच आला होता. हलकेच तो पत्नीच्या खोलीपर्यंत गेला. दार लोटलेलें असून तिचे अस्पष्ट हुंदके व निश्वास ऐकूं येत होते. प्रथम त्याच्या मनाला वाईट वाटलें; पण झटकन् तो तेथून परतला. जणूं काय अधिक थांबल्यास पायांवर ताबा न राहून ते आपणांस बळेंच वाहून नेतील, अशी त्यास भीति वाटली असावी. तो सावकाश आपल्या खोलींत शिरला, तों टेबलासो आपला गडी कांहींतरी कागदपत्रांची चाळवाचाळव करीत उभा आहे असें त्यास आढळून आलें. त्याच्या एका हातांत डस्टर होतें; पण तो

टेबल तर झटकीत नव्हता खास ! धन्याला पाहून त्याची कांहीशी चलबिचल झाली; पण लगेच त्यानें टेबल झटकण्यास सुरवात केली, तों एक कव्हर त्याच्या हातून खाली पडलें.

‘ काय आहे रे तें ? ’

तो अडखळत अडखळत कांहीं सबबी सांगून खुलासा करीत होता; पण तिकडे लक्ष न देता त्यानें तें पाकीट त्याच्या हातांतून खसकून ओढूनच घेतलें. वर सुमित्रेचें नांव होतें. भुकेलल्या पशूनें भक्ष्यावर झडप घालावी, त्याचप्रमाणें त्यानें त्या पत्रावर झडप घालून तें फोडलें, आणि वाचूं लागला—

‘ प्रिय सुमताईस नमस्कार वि. वि.

‘ आमच्या कॉलेजचें गॅदरिंग आहे हें तुला ठाऊकच आहे. तूं—म्हणजे तुम्ही—जरूर आलें पाहिजे बरें का. मी चांदबिबीचें काम करणार आहे. चांदबिबीचीं वस्त्रें कशीं चंद्रावरील ढगांप्रमाणें झिरझिरीत असतात, हें चित्रावरून आपणांस माहीतच आहे. मला माझी भूमिका त्या काळाला धरून सजवायची आहे. या कार्मीं तुझा शेला माझ्या चांगला उपयोगी पडेल, म्हणून मागायला आलें होतें—तों तूं किंवा भाऊजी कोणीच घरीं नव्हतां. शेळ्याचें पुडकें मात्र कांचेच्या कपाटांतून दिसत होतें; पण घेतां येत नव्हतें. मी सहज कपाटाचें हॅन्डल ओढून पाहिलें तर तें उघडेंच असल्यामुळें उघडलें गेलें. मीं शेला घेतला अन् तुझें तें अभिनव पातळहि घेतलं. नाहीतर ती तुझ्याकडे तें पडूनच रहाणार; त्यापेक्षां आजकाल मला त्याचाहि फार उपयोग होणार आहे. तूं म्हणाली होतीस त्याचे ब्लाऊझ, चोळ्या वगैरे कराव्या. पण अशा सुंदर पातळाचे तुकडे करण्याची कल्पना मला न आवडल्यामुळें तुझ्या परवानगीशिवाय तें वापरायचें ठरवून मी नेत आहे. तुला अडचण पडूं नये म्हणून तूर्त त्याच्या बदली माझें स्वस्तिक कांठाचें जरीचें लुगडें तुझ्यासाठीं ठेवलें आहे, काम झाल्यावर शेला परत करीन. पण लोकरच झोणाऱ्या आमच्या लग्नाचा आहेर म्हणून परत घेणार असशील तर तो

तुझा प्रश्न आहे ! आमच्या लमाचें नक्की ठरलें ! मधुकरांच्या मागणीत बाबांनी कालच संमति दिली !

तुझी - शुभावती '

पत्नीचें कांहीतरी पाप तिच्या पदरांत घालण्यासारखा पुरावा पत्रांत आढळेल अशी त्याची अपेक्षा होती, पण आपलेच दांत आपल्या घशांत जाण्याचं पाळी आली असें त्यास आढळलें; तरी त्याचा चेहरा खुलला ! छातीवरं मोठें दडपण दूर झालें असें त्यास वाटलें, त्यानें पत्राच्यावर नजर टाकली तें त्यावर दोन आठवड्यांपूर्वीची तारीख ! त्यानें लगेच गडयाला हांक मारून चौकशी केली तेव्हां तो त्याच दिवशीं तें पत्र देण्यास विसरला व आज जेव्हा दुसरी चिठ्ठी आली तेव्हां ती टेबलावर व जुनें पत्र टेबलावरील कागदांखालं ठेवण्याच्या वेतांत होता, हें सत्य निष्पन्न झालें. दुसरी चिठ्ठी अशी होती:—

‘ ... अद्यापि फोटो काढायचा असल्यामुळें शेला परत केला नाही. तुझे पातळ मात्र माझ्या सर्व मैत्रिणींना व मधुकरांनाहि फार आवडलें. एकद आम्ही सिनेमाला गेलों असतां काय गंमत झाली ती मी तुला समक्षच सांगेन एका मनुष्यानें मला आपली ‘ वहिनी ’ म्हणूनच हांक मारली ! मधुकरांनं त्याची चांगलीच काढली असती; पण भाऊर्जीच्या हातांत हात घालून सिनेमा थिएटरांत येतांना मी त्याला पाहिलें होतें, म्हणून मी त्यांना थांबविलें. असो. तूं- नव्हे तुम्ही- आलां नाहीत आमच्या गॅदरिंगला म्हणून मी रागावलें आहे. अन् तूर्त कामांतही आहें ! विशेष भेटीअंती.

तुझी - शुभा '

गडयाच्या हलगर्जीपणाबद्दल त्याला दोष द्यायलाहि तो थांबला नाही, तडक पत्नीच्या खोलींत गेला आणि कपड्यांचें कपाट उघडून त्यानें तें पुडकें बाहेर काढून उलगाडलें- तों त्यांतून स्वस्तिक कांठाचें जरीचें लुगडें बाहेर पडलें !

बिचारां सुमित्रा ! नवऱ्याच्या आविर्भावानें घाबरून गेली. तिनें आपला निस्तेज चेहरा कापण्या हातांनीं झांकून घेतला. तिची छाती धडधडत होती.

